

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYDSKE ÅRBØGER

1913

UDGIVNE AF

H. P. HANSSSEN-NØRREMØLLE, P. SKAU
OG N. ANDERSEN.

AABENRAA

I Kommission for Danmark, Norge og Sverrig
hos Gyldendalske Boghandel, København.

Sønderjydske Aarbøger

1913.

U d g i v n e

af

H. P. Hanssen-Nørremølle, P. Skau
og **Nikolaj Andersen.**

I Hovedkommission hos Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag
Kjøbenhavn,
for Danmark, Norge og Sverige.

Trykt i „Hejmdal“s Trykkeri, Aabenraa.

Indhold.

H. P. H a n s s e n - N ø r r e m ø l l e : De danske Sønderjyder	Side	1—44
A l e x a n d r a J o h a n n s e n : Gustav Johanni- sens Slægt		45—76
H. W e i t e m e y e r : Af Præsteindberetnin- ger fra Ribe Stift i 18. Aarhundrede	„	77—160
N. H a n s e n : Statskirkens Fortyskning i Nordslesvig	„	161—252
H. W e i t e m e y e r : Af Præsteindberetnin- ger fra Ribe Stift i 18. Aarhundrede	„	253—270
N i k o l a j A n d e r s e n : De præjsiske Land- dagsvalg i Nordslesvig 1867—1913		271—316
T h a d e P e t e r s e n : Vore Aarsmøder (1912 og 1913)	„	317—326

De danske Sønderjyder.

Uddrag af den officielle tyske Statistik.

Af H. P. Hanssen-Nørremølle.

Ved de sidste tyske Folketællinger er »Modersmaalet« bleven indført paa Folketællingskortene. Derved er der fremkommen mange interessante Oplysninger om de ikke-tyske Folkestammer i Preussen.

I »Zeitschrift des Königlichen Preussischen Statistischen Landesamts« (31. Aargang 1911) har Professor Dr. *Max Broesicke* saaledes støttet paa Folketællingerne i 1900 og 1905 skrevet en meget instruktiv Afhandling om »Die preussischen Dänen«, Forfatteren behandler i al Almindelighed Danskerne i Preussen. Men det ligger i Sagens Natur, at han hovedsagelig har maattet sysselsætte sig med Danskerne i Nord-slesvig. Til Belysning af deres Stilling fremdrager han et meget omfattende, meget i det enkelte gaaende hidtil ukendt statistisk Materiale, som jeg atter har gjort udstrakt Brug af ved Udarbejdelsen af denne Afhandling.

Ved Folketællingerne i 1890, 1900 og 1905 taltes der ialt følgende Antal Danske:

A i hele Preussen	B i Hertugdømmerne
1890: 138,135	1890: 135,132
1900: 136,793	1900: 132,217
1905: 139,577	1905: 134,185

I 1864 taltes der 146,650 Danske i de nuværende preussiske Landsdele, i 1900 derimod kun 136,793. Men ved Aarhundredeskiftet indtræder der en Strøm-kæntring, og i 1905 taltes der 139,577 Danske. Det giver en Tilvækst af 2,784 Personer i Femaaret 1900—1905. Deraf falder Hovedparten med 1,968 paa Hertugdømmerne og af dem atter 1,662 Personer paa det danske Sprogomraade i Sønderjylland.

Vi staar her overfor en Befolkningsstilvækst, som er meget glædelig, dobbelt fordi den falder i en Periode, hvor den danske Befolknings naturlige Tilvækst er bleven voldelig hæmmet af Køllerpolitikens Udvisninger, Optantlaveri m. m.

Det danske Sprogomraade i Sønderjylland strækker sig ud over Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Flensborg By, Flensborg Land og Tønder Kredse (Amter). Tavle I angiver for disse Kredses Vedkommende officielle Tal fra Folketællingerne i 1890, 1900 og 1905.

Tavle I.

Kredsene.

Kredsene	Aar	Samlede Befolkn.	Danske	Tyske	Friser	Danske i pCt. af Befolkn.
Haderslev	1890	55,966	49,051	6,382	34	87,65
	1900	57,215	47,443	8,863	60	82,92
	1905	60,133	48,528	10,814	97	80,70

Kredsene	Aar	Samlede Befolkn.	Danske	Tyske	Friser	Danske i pCt. af Befolkn.
Aabenraa	1890	27,332	22,142	4,560	15	81,01
	1900	29,324	22,533	6,120	49	76,84
	1905	30,322	22,642	7,173	35	74,68
Sønderborg	1890	32,177	27,375	4,330	8	85,08
	1900	32,868	26,858	5,404	11	81,72
	1905	35,307	27,542	7,061	21	78,01
Flensborg By	1890	36,894	2,804	33,359	162	7,60
	1900	48,922	3,315	44,527	243	6,77
	1905	53,771	3,576	49,343	306	6,65
Flensborg Land	1890	40,145	3,413	36,341	59	8,50
	1900	41,951	2,652	38,896	55	6,32
	1905	45,791	2,539	42,842	114	5,54
Tønder	1890	55,067	26,895	14,774	12,571	48,84
	1900	56,561	25,663	17,455	12,706	45,37
	1905	57,083	25,199	19,643	11,762	44,14

Befolkningen er, som Tavle I udviser, vokset ret stærkt i alle nordslesvigske Kredse fra 1890—1905, men *Tyskerne* har taget Broderparten. I Haderslev og Sønderborg Kredse er *Danskerne* i Tilbagegang til 1900, i Tønder og Flensborg Kredse endog til 1905. I Aabenraa Kreds og Flensborg By indtræder Vende- punktet derimod allerede i 1890. Tilbagegangen i Ha- derslev og Sønderborg Kredse staar i hvert Fald delvis

*) Procentantallet er beregnet efter den samlede Be- folkning, som foruden de særlig opførte Danske, Tyske og Friser ogsaa omfatter nogle Hundrede Personer, som ikke tilhører disse Folkestammer.

i Forbindelse med Masseudvisningerne i 1898—99, som hovedsagelig ramte disse Strøg. Tabet i Tønder og Flensborg Kredse er ulige sørgeligere, idet det kun kan forklares som Forvitring paa Sproggrænsen.

Tager vi det femtenaarige Tidsrum, Tavlen omspænder, under ét, er Danskerne *aftaget* med 523 Personer i Haderslev, 1696 i Tønder og 874 i Flensborg Kreds, men *tiltaget* med 500 Personer i Aabenraa Kreds, 167 i Sønderborg Kreds og 772 i Flensborg By. Ialt er den danske Befolkning saaledes endnu aftaget med 1654 Personer fra 1890—1905.

Betydeligt lysere er Billedet, naar vi holder os til Tallene fra 1900 og 1905. I dette Femaar er Danskerne nemlig *tiltaget* med 1085 Personer i Haderslev Kreds, 109 i Aabenraa Kreds, 684 i Sønderborg Kreds og 261 i Flensborg By, men yderligere aftaget med 113 i Flensborg Land-Kreds og 464 i Tønder Kreds. *I Nordslesvig som Helhed betragtet har Danskerne altsaa haft en Tilvækst af 1562 Personer i dette Tidsrum.* Fremgangen i Flensborg By og Aabenraa Amt vedvarer og breder sig videre til Sønderborg og Haderslev Amter. Fra det nye Aarhundredes Begyndelse af vokser den danske Befolkning atter støt og sikkert over hele Nordslesvig. Kun ved Sproggrænsen i Melleslesvig fortsættes Forvitringen.

Særlig truet er Danskernes Stilling i Byerne, hvor betydelige Embedsmandskolonier, Garnisoner og en derpaa støttet Indvandring begunstiger det tyske Element. Tavle II viser Stillingen i Byerne og Flækkerne ved Folketællingerne i 1890, 1900 og 1905.

Tavle II.

Byerne.

Byerne	Aar	Samlede Ind- byggere	Danske	Tyske	Andre Folkest.	Danske i % af Befolkn.
Kristiansfelt	1890	587	270	309	1	46,00
	1900	572	305	261	1	53,32
	1905	617	360	252		58,35
Haderslev	1890	8,397	5,175	3,017	147	61,63
	1900	9,201	5,501	3,384	124	59,79
	1905	9,289	5,690	3,448	95	61,26
Aabenraa	1890	5,361	3,005	2,243	35	56,05
	1900	5,952	3,136	2,680	38	52,69
	1905	7,023	3,497	3,405	58	49,79
Augustenborg	1890	604	210	366	5	34,77
	1900	663	270	360	19	41,02
	1905	838	321	478	27	38,31
Nordborg	1890	1,047	873	161	7	83,38
	1900	1,139	831	301	4	72,96
	1905	1,134	821	303	6	72,40
Sønderborg	1890	5,120	2,430	2,505	130	47,46
	1900	5,522	2,238	3,057	105	40,53
	1905	7,047	2,636	4,093	174	37,41
Flensborg	1890	36,894	2,804	33,359	647	7,60
	1900	48,922	3,315	44,527	685	6,77
	1905	53,771	3,576	49,343	602	6,65
Lyksborg	1890	981	30	910	30	3,98
	1900	1,390	55	1,299	35	3,96
	1905	1,551	64	1,450	35	4,12
Højer	1890	988	730	200	30	73,89
	1900	1,184	774	351	50	65,37
	1905	1,245	682	530	23	54,78

Byerne	Aar	Samlede Ind- byggere	Danske	Tyske	Andre Folkest.	Danske i pCt. af Befolkn.
Løgumkloster	1890	1,367	870	471	7	63,64
	1900	1,446	946	451	14	65,42
	1905	1,506	942	537	11	62,55
Tønder	1890	3,852	911	2,699	85	23,65
	1900	3,969	841	2,889	88	21,19
	1905	1,506	942	537	11	62,55
Vesterland	1890	1,266	160	601	493	12,64
	1900	1,996	188	1,217	591	9,42
	1905	2,292	165	1,510	522	7,20

Alle Vegne, hvor der i vore Dage føres heftige Nationalitetskampe, klages der af de undertrykte Folk stærkt over, at Folketællingsresultaterne paavirkes deraf. De paa Tavle II anførte Tal er sikkert ogsaa paavirkede af de nationale Lidenskaber. Der findes utvivlsomt flere Danske i vore Byer, end Tavlen angiver. Men da Fejltællingerne, som Klagerne viser, gentager sig fra Folketælling til Folketælling, viser Tallene alligevel paalideligt nok Udviklingens Retning, som bedst ses af følgende Sammenstilling:

Danskernes Vinding og Tab fra 1890—1905.

Kristiansfelt	+	90	Flensborg	+	772
Haderslev	+	515	Lyksborg	+	25
Aabenraa	+	492	Højer	÷	48
Augustenborg	+	111	Løgumkloster	+	72
Nordborg	÷	52	Tønder	+	206
Sønderborg	+	206	Vesterland	+	5

Af de tolv paa Tavle II opførte Byer, opviser kun to *Nordborg* og *Højer* Tilbagegang, de øvrige ti derimod

en til Dels ret betydelig Fremgang. Ialt er den danske Befolkning i disse Byer tiltaget med 2,494 Personer fra 1890—1905. Tavle I viser, at den danske Befolkning i Nordslesvig i det hele er aftaget med 1,821 Personer i dette Tidsrum. Overfor en *Vinding* af 2,494 i Byerne, staar der altsaa i Virkeligheden et *Tab* af 4,315 i Landdistrikterne. Set imod denne Baggrund er Byernes Folketællingsresultater al Ære værd.

Af Enkeltheder kan fremhæves, at Danskerne er gaaet særlig stærkt frem i Kristiansfelt, Augustenborg og Flensborg, skønt det danske Sprog frister meget trange Kaar i disse Byer. I Kristiansfelt er Danskerne nu i Flertal, og i Augustenborg staar og falder det tyske Flertal med Eleverne paa Kvindeseminarier. Det er ret mærkeligt, at der i 1905 taltes 64 Danske i Lyksborg imod 39 i 1890. Ligeledes, at der i 1905 taltes 165 Danske i Vesterland paa Sild, hvor Danskerne saaledes procentuelt er talrigere end i Flensborg. I Tilslutning dertil kan endnu meddeles, at der i 1905 taltes 59 Danske i Bredsted, 77 i Husum, 95 i Tønning, 152 i Slesvig, 65 i Egernførde, 990 i Kiel og 878 i Altona. I Slesvig, Kiel og Altona omfatter Tallene sikkert Nordslesvigere, som aftjener Værnepligten i disse Byer.

De høje Tal paa Folk af andre Folkestammer, som vi finder i adskillige Byer, omfatter for Haderslevs, Sønderborgs og Flensborgs Vedkommende hovedsagelig *Polakker*, som ligger i Garnison i disse Byer, for Tønders og især Vesterlands Vedkommende *Friser*. Resten er for det meste spredte polske Arbejdere.

I Landdistrikterne er, som Tavle III viser, Dan-

skernes Stilling langt stærkere end i Byerne. Der taltes i 1905 i

Tavle III.

Landkommunerne.

I Kredsen	Ialt Personer	Danske	Tyske	Andre Folkest.	Danske i % af Be- folkn.
Haderslev	49,947	42,268	7,050	334	84,63
Aabenraa	22,797	18,928	3,525	180	83,03
Sønderborg	26,210	23,717	2,156	241	90,49
Flensborg					
Land	42,781	2,457	39,974	276	5,75
Tønder	46,121	22,151	12,677	11,083*)	48,03

Til Tavle III bemærkes, at Statistiken kun omfatter *Landkommunerne*, men ikke tillige *Godsdistrikterne*. Dette ændrer dog kun Billedet ganske ubetydeligt for Nordslesvigs Vedkommende, idet der i 1905 kun taltes 600 Danske og 652 Tyske paa de faa spredte Godsdistrikter i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder Amter.

Iøvrigt viser disse Tal meget slaaende, i hvilken Grad Nordslesvig endnu den Dag i Dag er et dansk Land. Det er ikke saa overraskende, at der kun findes 8,22% Tyske paa Landet i Sønderborg og 14,11 % i Haderslev Kreds, men det er forbavsende, at der endnu kun findes 15,46 % Tyske paa Landet i Aabenraa og 27,49 % i Tønder Kreds. Aabenraa Amt strækker sig nemlig helt ned til Flensborg Fjord, og Landkommunerne omfatter her foruden flere stærkt fortyskede Badesteder og talrige af tyske Rigmænd opførte Villaer

*) Deraf 11,016 Friser.

ogsaa *Graasten*, hvor Tyskeriet har et fast Støttepunkt i det hertugelige Slot med tilhørende Forpagtergaarde, Teglværk og vidtstrakte Skove, mens Tønder Amt ligeledes strækker sig langt ned imod Syd og desuden længere nordpaa omfatter flere ellers stærkt fortyskede Strøg. Bortset fra Embedsmændene og de Indvandrede, for det meste Domæneforpagtere, Malkerøgttere og Haandværkssvende er der kun ganske faa Procent Tysktalende nordfor Flensborg-Tønder-Linjen. Tabellen taler i denne Henseende et meget tydeligt Sprog.

Der følger Enkeltheder fra alle de Kommuner i Nordslesvig, hvor der den 1. December 1905 taltes mindst 100 Danske. Tallene paa den samlede Befolkning d. 1. December 1910 er indføjede efter de i Kredsbladene offentliggjorte Folketællingsresultater. Tallene paa Danske og Tyske i 1910 har kun kunnet medtages for Aabenraa Amts Vedkommende, hvor de er offentliggjorte i Kredsbladet for 19. Oktober 1911. For de øvrige nordslesvigske Amters Vedkommende er Tallene endnu ikke offentliggjorte.

Haderslev Kreds.

Kommune	Samlede Befolkning			Danske		Tyske	
	1900	1905	1910	1900	1905	1900	1905
Aabøl	182	190	211	172	175	9	14
Aarø	286	294	306	270	286	12	8
Aastrup	578	534	530	448	456	123	69
Abkjer	161	161	165	156	140	2	21
Agerskov	525	636	726	494	584	30	46
Aller	242	276	262	210	234	13	41
Allerup	217	210	216	200	199	16	10

Kommune	Samlede Befolkning			Danske		Tyske	
	1900	1905	1910	1900	1905	1900	1905
Anderup	126	124	124	120	117	6	6
Anslet	329	340	345	320	334	8	4
Arnitlund	231	239	252	229	233	2	5
Arrild	379	384	376	360	371	15	12
Astrup	227	237	199	218	230	7	7
Bovlund	327	334	346	325	331	2	3
Bevtoft	261	264	273	233	229	26	24
Bæk	382	386	387	342	277	39	77
Bjerndrup	279	261	259	273	252	3	7
Bjerning	276	288	280	241	254	32	33
Bøgeskov	205	175	167	172	164	29	11
Bramdrup	230	244	248	221	233	7	10
Branderup	427	440	480	417	415	8	21
Brændstrup	392	409	463	314	316	76	93
Brøns	457	466	517	434	431	22	35
Djernæs	250	264	244	242	233	6	31
Dover	400	404	395	295	282	97	118
Endrupskov	230	239	257	192	215	34	24
Erlev	166	162	167	154	146	8	12
Errigsted	125	109	111	106	106	18	3
Fauervraa	299	285	278	280	282	19	3
Fæsted	515	528	586	470	498	30	30
Fjelstrup	428	441	461	391	403	26	37
Flovt	225	199	217	215	196	10	3
Fol	439	429	498	383	393	54	36
Fredsted	146	122	125	126	117	16	3
Frørup	402	401	412	343	290	45	92
Gabøl	281	287	272	274	269	1	16
Gl. Haderslev	824	1100	49	530	642	272	451
Gestrup	165	153	166	160	147	4	6
Gøtterup	165	154	149	159	139	6	15
Gaansager	313	382	400	289	315	20	60

Kommune	Samlede Befolkning			Danske		Tyske	
	1900	1905	1910	1900	1905	1900	1905
Gramby	529	714	801	413	576	98	131
Grarup	220	215	188	205	193	12	21
Grønnebæk	434	417	421	351	332	78	84
Hajstrup	518	534	531	468	474	48	58
Halk	414	406	445	381	361	31	43
Hammelev	453	485	500	414	419	35	64
Havervad	141	148	132	141	146	—	2
Hejsager	429	430	432	403	371	22	51
Hjartbro	218	221	267	213	191	5	26
Hjerndrup	340	330	382	340	330	40	41
Hjerting	391	433	417	354	375	33	55
Hjortvad	213	218	234	179	182	32	36
Høgelund	139	153	164	137	148	2	5
Hønning	267	258	253	232	199	33	59
Højrup I	269	325	315	241	260	20	49
Højrup II	600	650	738	564	593	36	53
Hoptrup	469	526	555	403	431	57	89
Hygum	651	681	749	572	580	73	99
Hyrup	219	231	271	200	216	19	15
Hvidding	637	686	676	500	545	123	132
Hvinderup	322	293	309	314	286	8	5
Jægerup	352	372	408	330	320	22	52
Jels	898	999	1042	705	737	167	251
Kastrup	414	406	429	414	406	20	18
Kastvraa	161	156	167	159	156	2	—
Kjelstrup	250	267	316	234	244	15	21
Kjestrup	228	221	244	217	217	11	4
Kjøbenhoved	334	359	378	306	320	27	35
Knud	146	170	175	142	166	2	3
Kolsnap	167	183	195	163	159	3	24
Kvistrup	452	430	404	398	375	46	51
Ladegaard I	647	952	174	356	450	275	480

Kommune	Samlede Befolkning			Danske		Tyske	
	1900	1905	1910	1900	1905	1900	1905
Ladegaard II	417	383	403	396	348	18	32
Langetved	357	351	346	328	301	27	48
Lert	291	298	323	237	218	54	77
Lintrup	257	274	261	237	246	20	28
Lunding	299	282	275	265	242	22	35
Mastrup	490	530	565	444	441	44	81
Maugstrup	444	423	409	422	401	18	20
Mejlby	232	230	207	193	197	37	31
Mellerup	184	203	196	183	200	1	1
Moltrup	223	245	227	215	234	5	9
Nørre Vilstrup	225	217	220	197	187	24	27
Nustrup	312	335	357	291	306	19	27
Over Jersdal	312	391	390	282	314	30	75
Ørsted	301	304	287	274	271	27	30
Øsby	316	308	315	292	279	22	29
Ørby	292	317	297	286	311	4	6
Øster Gasse	317	338	322	300	311	16	27
Øster Lindet	790	822	880	696	728	87	88
Oksenvad	465	453	492	369	349	93	81
Rangstrup	492	526	607	467	482	22	42
Refsø	196	211	220	146	158	44	51
Rejsby	453	444	464	440	429	12	14
Roager	641	622	621	564	561	71	54
Rødning	1071	1172	1320	847	916	212	246
Roost	132	131	129	124	127	7	4
Rurup	214	201	237	212	196	2	3
Skærbæk	1304	1325	1453	1071	1096	199	198
Skodborg	1227	1362	1486	1001	1108	213	243
Seggelund	218	194	213	213	180	4	13
Sillerup	293	317	313	230	279	51	35
Simmersted	282	292	268	273	282	6	8
Skibelund	223	231	245	219	217	2	13

Kommune	Samlede Befolkning			Danske		Tyske	
	1900	1905	1910	1900	1905	1900	1905
Skovby	325	309	320	324	305	1	2
Skovhus og Soed	187	204	190	130	130	49	63
Skrydstrup	601	674	650	549	587	46	84
Sommersted	564	656	693	460	494	96	147
Spandet	481	501	558	441	453	29	42
Stenderup	366	364	377	359	237	6	125
Stepping	375	366	355	324	337	48	27
Strandelhjørn	391	410	410	383	402	8	6
Stubdom	277	262	270	259	240	16	20
Styding	285	319	325	283	315	1	3
Sønderballe	304	320	275	277	296	25	24
Sønder Otting	232	573	<i>Åders-</i> <i>lev</i>	171	342	56	228
Sønder Vilstrup	423	440	460	357	181	62	127
Taarning	208	211	207	148	145	54	55
Tiset	377	347	350	368	334	8	13
Tirslund	161	154	165	146	144	14	9
Toftlund	845	978	1121	684	814	142	158
Tornum	222	240	230	174	203	47	37
Tyrstrup	551	618	651	491	519	55	95
Ustrup	231	236	276	195	190	32	43
Vandling	408	424	407	371	378	32	43
Vejbøl	138	131	137	128	116	7	15
Vester Gasse	161	146	134	155	146	6	—
Vesterlindet	257	233	245	233	218	24	15
Vodder	462	543	558	420	471	37	65
Vonsbæk	404	367	379	383	329	16	32
Vojens	677	769	871	372	412	284	342

Aabenraa Kreds.

Kom- mune	Saml. Befolkning			Danske			Tyske		
	1900	1905	1910	1900	1905	1910	1900	1905	1910
Aarslev	180	198	192	142	137	137	38	60	54
Alslev	108	142	149	83	110	121	22	32	17

Kom- mune	Saml. Befolkning			Danske			Tyske		
	1900	1905	1910	1900	1905	1910	1900	1905	1910
Andholm		75	83			81			2
Adsbøl	190	182	211	158	137	161	29	34	45
Bars- mark	481	452	432	446	415	382	34	34	47
Barsø	—	57	71	—	—	67	—	—	4
Bovrup	581	659	719	563	612	689	18	41	26
Bedsted	341	334	330	308	307	297	18	26	30
Ejern- drup	267	320	375	253	298	297	11	22	76
Bodum	207	232	230	191	213	219	14	14	8
Bækken	—	250	230	—	—	156	—	—	72
Bjolderup	—	101	93	—	—	82	—	—	11
Bollerslev	501	519	592	379	422	472	104	95	107
Brunde	454	526	516	292	244	276	160	260	229
Felsted	679	743	775	654	696	720	23	43	47
Felsted- skov	172	174	171	172	168	168	—	5	1
Gaaskjer	116	119	117	105	114	110	3	5	7
Gejlaa	—	100	106	—	—	83	—	—	22
Genner	542	514	496	496	471	435	46	42	55
Graast.	1489	1510	1501	764	956	903	571	528	544
Hokke- rup	377	378	405	273	244	273	98	131	116
Hovslund	296	349	402	264	287	326	30	54	73
Hellevad	336	348	422	281	303	375	47	41	44
Hønky	198	223	236	169	189	222	29	33	14
Høgebjerg	—	87	97	—	—	87	—	—	10
Holebøl	222	228	287	147	165	185	67	59	98
Horsbyg	106	118	137	105	114	126	1	4	10
Hydevad	—	72	83	—	—	64	—	—	18
Jolderup	—	92	81	—	—	76	—	—	3

Kom- mune	Saml. Befolkning			Danske			Tyske		
	1900	1905	1910	1900	1905	1910	1900	1905	1910
Jordkær	172	166	176	144	139	150	28	27	26
Kassø	173	183	185	157	169	173	15	13	9
Klovtoft	318	323	341	300	303	301	16	19	32
Kelstrup- skov	—	92	80	—	—	69	—	—	10
Kliplev	508	546	757	450	454	575	52	90	172
Kværs	452	467	495	414	424	446	26	41	44
Lautrup	170	175	183	144	142	132	23	30	44
Lade- gaardskov	153	150	153	143	132	136	7	14	13
Løjtkir- keby	1216	1218	1256	1130	1105	1152	68	92	93
Lunderup	334	350	373	284	274	291	44	75	76
Lundtoft	170	185	178	137	142	146	33	42	20
Mellerup	—	91	87	—	—	76	—	—	11
Mjøls	213*	207	207	185	187	183	26	18	23
Maarbæk	—	85	85	—	—	78	—	—	7
N. Ønlev	105	117	129	100	111	125	5	3	3
Nørre Hostrup	239	249	241	229	231	201	9	18	35
N. Jarup	117	111	147	94	102	138	22	9	9
Nybøl	199	218	249	166	173	205	28	44	43
Perbøl	—	91	103	—	—	92	—	—	11
Rugbjerg	245	249	267	237	237	225	7	12	34
Raved	—	79	73	—	—	71	—	—	2
Ris	370	347	320	288	262	228	69	83	87
Risjarup	189	191	197	178	160	166	4	31	29
Ringe- næs	1137	1180	1197	754	743	763	313	399	407
Røllum	294	288	283	284	266	253	10	18	28
Skovby	182	199	212	168	179	182	10	15	23

*) Fremmede Arbejdere.

Kom- mune	Saml. Befolkning			Danske			Tyske		
	1900	1905	1910	1900	1905	1910	1900	1905	1910
Smedager	138	134	146	132	128	140	5	6	5
Skovbøl- gaard	283	284	288	253	259	261	21	22	22
Svejrup	—	67	80	—	—	71	—	—	9
Søgaard	400	357	347	354	321	290	40	32	48
Søderup	—	36	42	—	—	39	—	—	3
Søes	174	204	159	155	175	144	18	17	8
Stollig	321	308	277	242	201	190	64	87	72
Stubbæk	508	486	535	374	384	416	120	90	103
S. Ønlev	130	149	168	115	143	149	6	5	19
Sønder Hostrup	422	413	464	404	347	428	12	13	29
Todsbøl	111	117	134	104	111	129	4	7	5
Tyrsbøl	212	251	276	165	212	206	43	39	67
Tombøl	428	418	444	407	389	416	20	25	25
Traasbøl	345	310	316	318	281	282	15	27	24
Uge	467	493	514	352	389	410	111	101	97
Varnæs	781	870	969	736	817	927	45	53	41
Vilsbæk	274	295	355	226	258	290	48	37	60
Vollerup	186	176	203	181	171	181	4	4	19
Øbening		75	170*)			82			39
Ørslev		108	121			105			15
Øster Gejl		54	77			43			34
Øster- Løgum	373	351	367	364	327	347	9	23	20
Ø.-Terp	200	182	188	178	148	147	15	18	30
<i>Godsdistrikter.</i>									
Aabenraa F.			37			8			29
Graasten			149			29			119
Grøngrøft	} 502		76	} 217		35	} 243		34
Ladegaard			222			174			33
Lyksborg F.			19			5			5

*) Fremmede Arbejdere, deriblandt 48 Polakker.

Kommune	Samlede Befolkning			Danske		Tyske	
	1900	1905	1910	1900	1905	1900	1905

Byer.

Aabenraa	5952	7023	7769	3136	3497	3807	2680	3405	3653
Hele Kredsen	20,324	30,322	32,421	22,533	22,642	23,857	6,120	7,173	7,760

Sønderborg Kreds.

Almsted	194	198	224	192	195	2	3
Adserballe	301	265	286	285	250	13	13
Adserballe- skov	320	309	321	311	299	7	9
Avnbøl	510	514	572	453	457	30	53
Bøgeskov	308	316	313	260	264	48	49
Blans	722	737	755	685	684	30	52
Brandsbøl	275	248	251	259	232	15	14
Bro	203	202	217	184	174	19	25
Broager	1123	1148	1224	953	925	152	212
Broballe	343	357	388	308	327	6	28
Dyndved	254	275	264	240	267	13	7
Dynt	282	285	311	278	280	1	5
Dybbøl	605	635	821	572	587	28	47
Egen	188	197	195	181	187	7	10
Egernsund	1141	1237	1107	848	937	226	233
Elstrup	493	534	544	485	521	7	13
Ertebjerg	289	286	314	267	274	15	10
Gammelgab	182	194	204	178	178	4	13
Guderup- Sjellerup	508	575	605	487	531	20	42
Hagenbjerg	325	311	304	279	275	41	35
Helved	316	364	333	309	342	4	20
Hjortholm	330	337	324	323	321	7	16
Hørup	491	504	614	452	452	38	48
Holm	637	648	637	615	624	20	19

Kommune	Samlede Befolkning			Danske		Tyske	
	1900	1905	1910	1900	1905	1900	1905
Hundslev	347	383	418	303	333	40	39
Iller	466	445	448	442	413	20	22
Ketting	362	362	369	295	317	44	27
Kettingskov	201	212	226	178	171	13	31
Kjær	406	439	479	356	355	46	63
Klinting	136	136	127	123	127	12	9
Lambjerg	219	207	210	209	190	10	14
Lavensby	280	256	285	266	244	14	11
Lebøl	135	123	114	131	117	2	4
Lunden- Elsmark	145	140	143	132	127	13	11
Lysabild	547	550	544	523	533	18	16
Majbøl	139	155	169	130	138	9	15
Mels	448	447	464	421	406	24	18
Mjang	184	189	188	180	185	4	4
Mintebjerg	208	230	229	194	217	12	13
Mølmark	157	162	195	155	156	2	5
Mommark	226	246	248	211	223	13	22
Nygaard	285	266	283	278	252	4	14
Notmark	265	275	276	249	257	16	18
Nybøl	476	514	531	431	465	40	46
Oksbøl	299	272	264	279	237	20	33
Pøl	483	520	544	465	473	18	46
Ragebøl	122	120	170	120	112	2	7
Sarup	235	221	230	231	218	4	2
Sottrup	841	960	1007	819	901	19	53
Skelle	569	602	679	513	540	53	59
Smøl	273	260	253	267	244	6	11
Snogbæk	436	447	432	406	428	22	18
Skodsbøl	815	748	733	666	588	136	157
Skovby	379	441	444	323	368	41	64
Svensstrup	530	589	612	573	548	13	36

Kommune	Samlede Befolkning			Danske		Tyske	
	1900	1905	1910	1900	1905	1900	1905
Sebbelev	240	245	245	225	231	14	12
Sønderby- Østerby	389	398	376	372	375	3	6
Staugaard	183	166	153	172	161	5	5
Stenderup	298	258	252	289	234	9	16
Stevning	509	529	559	492	494	15	33
Stolbro	170	184	188	168	184	2	—
Sundsmark	196	229	621	187	203	8	25
Tandslet	663	708	761	632	640	34	51
Ullerup	547	542	577	512	500	33	40
Ulkebøl	673	714	708	612	613	53	79
Viby-Fjelby	243	229	250	239	217	3	10
Vollerup	389	415	476	356	398	30	15

Tønder Kreds.

Aaspe	161	154	180	143	139	18	15
Abild	471	440	424	411	387	59	46
Agtrup	758	735	697	480	438	250	280
Alslev	149	146	146	140	134	8	12
Abterp	107	124	127	105	121	1	3
Avntoft	493	504	482	399	367	60	102
Ballum	1129	1123	1050	1110	1090	18	31
Bov	181	249	288	155	167	26	78
Bønderby	135	109	118	130	100	4	7
Borrig	289	303	274	286	291	2	9
Braderup	451	427	407	348	345	96	78
Brede	231	221	268	195	173	35	47
Bredebro	323	322	349	250	272	53	43
Bredvad	155	146	167	143	112	5	33
Bylderup	267	287	304	237	252	28	28
Burkal	159	166	164	131	144	19	22
Daler	230	244	251	217	231	10	12

Kommune	Samlede Befolkning			Danske		Tyske	
	1900	1905	1910	1900	1905	1900	1905
Døstrup	286	307	317	281	294	5	11
Drengsted	141	140	149	138	140	3	—
Eggebæk	144	155	168	135	130	9	25
Ellum	356	384	374	354	379	2	5
Emmerlev	288	296	299	278	278	7	13
Fogderup	186	186	198	170	167	16	18
Gallehus	168	155	171	158	147	10	4
Gjerup	149	157	158	147	157	1	—
Emmerske	191	175	188	185	171	5	4
Harris	186	187	156	163	168	17	12
Høgslund	121	115	126	110	107	9	7
Hostrup	161	145	150	128	118	31	25
Humptrup	579	548	536	391	399	174	133
Jardelund	181	194	225	153	145	27	47
Jejsing	327	351	357	182	250	106	96
Hjerpsted	255	257	264	237	216	14	9
Jyndevad	215	189	235	161	114	54	9
Juvre	257	234	226	257	232	—	1
Kirkeby	426	372	346	388	335	28	21
Klægsbøl	726	752	704	367	340	315	351
Kløjeng	112	121	112	112	121	—	5
Kongsmark	282	226	230	235	187	46	31
Kravlund	178	176	171	164	163	9	12
Kvorp	148	149	156	141	137	5	10
Lille Emmerske	168	155	122	157	134	11	20
Ladelund	618	601	622	451	456	157	142
Landeby	186	151	142	178	147	1	2
Laurup	178	164	176	165	153	13	11
Læk	1174	1205	1269	83	105	1015	1036
Lendemark	136	143	124	118	125	18	18
Løjtved	102	103	116	99	101	3	2

Kommune	Samlede Befolkning			Danske		Tyske	
	1900	1905	1910	1900	1905	1900	1906
Løgum- gaard	226	231	256	207	207	17	23
Lund	158	142	143	144	135	14	7
Medelby	278	299	337	169	180	99	116
Medolden	239	226	229	237			
Møgeltønder	267	286	264	221	240	28	36
Nykirke*	900	891	845	258	279	179	202
N. Løgum	292	276	299	287	270	5	5
N. Sejerslev	299	289	319	286	276	10	10
Ottersbøl	119	121	133	118	115	—	6
Randerup	242	236	227	234	223	8	12
Ravsted	316	313	423	270	249	44	62
Rens	355	348	364	301	291	27	56
Rørkær	255	229	254	226	189	29	39
Rudebøl	258	246	244	202	142	43	86
Skads	274	263	281	270	261	2	1
Sæd	287	300	318	197	124	87	175
Sølsted	254	256	252	249	246	3	9
Sønderby	406	451	513	361	429	32	20
Solderup	167	169	175	142	137	15	29
Sotterup	110	122	126	109	119	1	3
Stokkebro	138	139	144	97	134	34	4
Stoltelund	234	265	292	180	202	47	60
Sdr. Løgum	530	561	595	269	336	249	206
S. Sejerslev	394	368	374	377	342	9	21
Sydfelt	96	114	106	84	103	6	11
Terkelsbøl	193	190	193	174	174	19	15
Tinglev	637	670	864	417	428	208	234
Uphusum	193	195	212	170	156	23	31
Vesby	270	272	269	207	205	58	62

*) Nykirke endvidere 1900: 451 Friser 1905: 404 Friser.

Kommune	Samlede Befolkning			Danske		Tyske	
	1900	1905	1900	1900	1905	1900	1905
Vennemose	126	141	149	116	110	3	22
Vesterterp	146	151	147	140	136	6	15
Vestre	275	274	280	226	177	47	95
Visby	638	677	690	592	633	27	39
Vinum	186	213	213	181	205	5	7
Vollum	139	138	130	128	135	10	3
Østerby	318	295	311	299	270	12	23
Østerhøjst	297	312	318	281	296	10	11
Resten af Kredsen							
94 Landk.	21,580	21,254	—	3,308	2,896	6,979	7,929
<i>Flensborg Landkreds.</i>							
Bov	450	455		202	138	206	308
Frøslev	420	483		287	291	129	160
Harreslev	1,435	1,883		251	299	1,164	1,553
Hønsnap	275	278		201	192	72	78
Kollund	381	375		200	172	177	196
Nyhus	320	1,121		69	159	240	948
Nørre							
Smedeby	159	162		88	112	54	50
Vejbæk	195	205		149	148	44	56
Resten af Kredsen							
145 Kommnr.	35,404	37,819		1137	946	34,022	36,625

Da baade Tønder Kreds og Flensborg Landkreds strækker sig langt sydpaa ned i frisisk- og tysktalende Egne, er Antallet af Dansktalende i et betydeligt Antal Kommuner i disse Amter saa forsvindende, at Forholdene i de enkelte Kommuner ikke har Krav paa særlig Interesse. Sammenfatter vi iøvrigt Enkelthederne til et større Billede, faar vi følgende Oversigt over Danskernes, henholdsvis Tyskernes Fremgang og Tilbagegang i de enkelte Amter fra 1900—1905:

Tavle IV.

Fremgang og Tilbagegang i Landkommunerne.

Af Kommuner med	findes i	I dem er fra 1900—1905			
		Danskerne		Tyskerne	
		tiltaget i	aftaget i	tiltaget i	aftaget i
Haderslev Kreds.					
under 10 % Danske	—	—	—	—	—
10—25 % »	—	—	—	—	—
25—50 % »	2	—	2	2	—
50—75 % »	12	1	11	12	—
over 75 % »	117	39	78	78	39
Aabenraa Kreds.					
under 10 % Danske	—	—	—	—	—
10—25 % »	—	—	—	—	—
25—50 % »	2	—	2	2	—
50—75 % »	7	2	5	5	2
over 75 % »	69	25	43	45	23
Sønderborg Kreds.					
under 10 % Danske	—	—	—	—	—
10—25 % »	—	—	—	—	—
25—50 % »	—	—	—	—	—
50—75 % »	—	—	—	—	—
over 75 % »	67	18	49	47	20
Tønder Kreds.					
under 10 % Danske	45	10	35	39	10
10—25 % »	10	5	5	7	3
25—50 % »	10	2	8	9	1
50—75 % »	19	6	13	13	3
over 75 % »	91	39	52	57	33
Flensborg Kreds.					
under 10 % Danske	136	51	67	67	63
10—25 % »	8	2	6	7	1
25—50 % »	5	2	3	3	2
50—75 % »	4	1	3	3	1
over 75 % »	—	—	—	—	—

Af Kommuner med	findes i	I dem er fra 1900—1905				
		Danskerne		Tyskerne		
		tiltaget i	aftaget i	tiltaget i	aftaget i	
Alle fem Kredse tilsammen.						
under 10 %	Danske	185	61	102	106	73
10—25 %	»	18	7	11	14	4
25—50 %	»	19	4	15	16	3
50—75 %	»	42	10	32	33	9
over 75 %	»	344	125	222	227	115

I to nordslesvigske Kommuner, én i Aabenraa Amt og en i Tønder Amt, taltes der 100 % Danske baade i 1900 og i 1905. I 24 Kommuner i Flensborg Landkreds, som næsten alle ligger i det sydlige Angel, og i 4 Kommuner i Tønder Kreds fandtes der derimod ingen Danske.

Ialt omfatter Kredsene Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Tønder og Flensborg Land 608 Landkommuner. Deraf udgør Danskerne over 75 % af den samlede Befolkning i 344 — bl. a. i *alle* Kommuner i Sønderborg Kreds — og under 10 % i 185 Kommuner. Af disse ligger 136 i Flensborg Landkreds og 49 i den sydlige Del af Tønder Kreds, derimod ingen i de tre nordligste Amter.

Aabenraa Kreds 1910.

Paa de foran aftrykte Tavler fortjener Tallene fra Aabenraa Kreds (Side 13—17) særlig Opmærksomhed, fordi de ogsaa omfatter Folketællingen d. 1. Decbr. 1910 og derfor viser Udviklingen videre frem i Tiden.

Aabenraa Kreds omfatter Aabenraa By, 78 Landkommuner og 5 Godsdistrikter.

Fra *Aabenraa* By foreligger der følgende Tal:

	1890	1900	1905	1910
Danske:	3,005	3,136	3,497	3,807
Tyske:	2,243	2,680	3,405	3,653

For hele dette Tidsrums Vedkommende kan Danskerne notere en Fremgang af 802, Tyskerne derimod en Fremgang af 1410, men i den sidste Folketællingsperiode fra 1905—1910 har Danskerne vundet For springet med en Fremgang af 310, mens Tyskerne maa nøjes med en Fremgang af 248.

Fra atten smaa Kommuner kendes Enkelthederne ikke fra 1905. De maa derfor holdes udenfor ved en Sammenligning. For de øvrige 60 Landkommuners Vedkommende stiller Sagen sig saaledes: Danskerne kan i 1910 notere Fremgang i 40, Stilstand i 2 og Tilbagegang i 18, Tyskerne derimod kun Fremgang i 34, Stilstand i 4 og Tilbagegang i 22. I disse 60 Landkommuner i Aabenraa Kreds havde Danskerne fra 1905—1910 ialt en Fremgang af 920, Tyskerne derimod kun en Fremgang af 330.

I Kredsens Godsdistrikter har Danskerne i det samme Tidsrum haft en Fremgang af 34, Tyskerne derimod en Tilbagegang af 25. Det bemærkes, at Tallene for Landdistrikternes Vedkommende vilde have været endnu uheldigere for Tyskerne, hvis der ikke i Folketællingsaaet forbigaaende havde været store tyske Arbejdskolonner sysselsatte ved Mergelbanerne i den vestlige Del af Kredsen og i de store Grusgrave ved Kliplev og Rødekro.

I Følge den officielle Statistik taltes der ialt i Aabenraa Amt:

	Danske	Tyske
1890	22,145	4,560
1900	22,533	6,120
1905	22,642	7,173
1910	23,857	7,760

Disse Tal viser, at Danskerne har været i sikker og støt Fremgang i Aabenraa Amt i de sidste 20 Aar. Køllerpolitikkens Udvisninger har forbigaaende paavirket Tallene uheldigt, hvad der har givet sig Udtryk ved Folketællingen i 1905, men Hullerne er hurtigt blevne fyldte, og den sidste Folketælling viser, at vor Fremgang fortsættes i hurtigere, Tyskernes derimod i langsommere Tempo. Følgende Tal er i denne Henseende meget oplysende:

Dansk Fremgang.	Tysk Fremgang.
1890—1900: 388	1890—1900: 1560
1900—1905: 109	1900—1905: 1053
1905—1910: 1215	1905—1910: 587

Til denne Oversigt maa endnu bemærkes, at Tællerne, i de allerfleste Tilfælde har været *tyske* og i Følge de fra dansk Side i Dagspressen saavel som i Rigsdagen fremsatte og med vægtigt Materiale underbyggede Klager ikke sjælden af Partilidenskaben har ladet sig forlede til Misbrug, som resulterer i, at et ikke helt ubetydeligt Antal Personer, som notorisk har *dansk*, desuagtet er blevne opførte med *tysk* Modersmaal paa Folketællingskortene.*)

*) Oplysende i denne Henseende er følgende Exempel: Gaardejer Andreas Brodersen i Østerterp, Bedsted Sogn, udfyldte personlig Tællekortet og afleverede det derefter til den officielle Tæller, Byens Lærer. Paa Kortet havde Brodersen sandhedstro opført de ti Personer, der opholdt sig

Danske som er det tyske Sprog mægtige.

Paa de tyske Tællekort findes endvidere en Rubrik (9), som skal vise, hvormange af dem, der har et ikke-tysk Sprog til Modersmaal, der desuagtet er det tyske Sprog mægtig.

Grænsen for, hvad det vil sige at være et fremmed Sprog mægtig, er i sig selv saa vanskelig at drage, at statistiske Undersøgelser af denne Art altid maa betragtes som ret værdiløse. Optages Statistiken tilmed i Landsdele, hvor der føres heftige, lidenskabelige Sprogkampe, vil den let give et helt misvisende Billede. De sidste Folketællingsresultater i Nordslesvig viser dette med ligefrem afskrækkende Tydelighed.

Naar man med Rette skal kunne betegnes som et fremmed Sprog mægtig, maa man kunne tale det med nogenlunde Lethed. Det tyske Sprog er saa vanskeligt at tilegne sig for Danske, at i Virkeligheden kun en lille Brøkdel af den dansktalende Befolkning i Nordslesvig behersker det. Dette stadfæstes ogsaa — indtil 1905 — af den officielle Statistik, idet den opgiver

— — — — —
 paa hans Gaard, med dansk Modersmaal. Et Par Dage efter fandt Brodersens Børn Kortet paa Skolens Mødding, og det viste sig da, at Læreren for de ni Personers Vedkommende helt vilkaarligt havde udstreget Ordet Dansk og med sin let kendelige Haandskrift skrevet Ordet Tysk i Stedet for. Derpaa havde han, da Ændringen, som var foretaget med rødt Blæk, forekom ham selv for plump og let gennemskuelig, bortkastet Kortet og i Stedet for selv udfyldt et andet, hvor disse ni Personer stod opført med tysk Modersmaal! Det med rødt Blæk i direkte Modstrid med Sandheden ændrede Kort blev senere i 1911 fremlagt paa den tyske Rigsdags Bord af Rigsdagsmand H. P. Hansen, da han klagede over de foreliggende Misbrug.

følgende Tal for Hertugdømmerne (Provinsen Slesvig-Holsten):

Aar	Danske			Deraf det tyske Sprog mægtige			
	Mænd	Kvinder	Ialt	Mnd.	Kv.	Ialt	pCt.
1890	65,512	69,620	135,132	1074	959	2033	1,50
1900	64,482	67,735	132,217	1463	1397	2860	2,16
1905	65,946	68,239	134,185	928	828	1756	1,31

Antallet af Danske, som er det tyske Sprog mægtige, opgives, som man ser, konstant meget lavt ved alle Folketællinger indtil 1905. Opgivelserne fra de dansktalende men helt overvejende tysksindede Strøg i Mellemslesvig afviger ikke meget fra Opgivelserne i det rent dansktalende Nordslesvig. Tællerne ved disse Folketællinger var helt overvejende tysksindede. Men Administrationen var endnu ikke interesseret i Spørgsmalets Besvarelse, og de kunde derfor udfylde Kortene efter deres bedste Overbevisning.

Den tyske Statistiker Dr. Max Broesicke, som ogsaa omtaler disse Tal, finder dem heller ikke overraskende. Han henviser til, at Antallet af Danske, som er det tyske Sprog mægtige, er en lille Kende højere i Preussen end i Hertugdømmerne. Men dette, siger han forklarende, kommer simpelt hen af, at Danskerne er mere udsatte for germaniserende Indflydelse, hvor de lever som Mindretal mellem Tyske, end i deres eget Hjemland, hvor alle deres Omgivelser er danske. Dette er utvivlsomt rigtigt.

I det store og hele maa den officielle Statistiks Besvarelse af dette, som allerede antydet, i sig selv meget

vanskelige Spørgsmaal betragtes som korrekt indtil 1905. Men ved Folketællingen i 1910 skifter Billedet fuldstændigt. Sprogforbudet er 1907 bleven optaget i Rigsforeningsloven. Dermed er der gaaet Politik i Spørgsmaalet. Administrationen er bleven interesseret i Svaret og udsteder særlige Instruktioner for Tællerne, for at det saavidt muligt kan falde ud efter dens Ønske. Resultatet er overraskende. Endnu er Sprogstatistiken fra 1910, som foran meddelt, kun offentliggjort for Aabenraa Amts Vedkommende, men sammenholdt med talrige Klager og mange spredte Oplysninger fra de øvrige nordslesvigske Amter er den tilstrækkelig til at vise, hvilke Misbrug der er gaaet i Svang.

Videnskabelig set er denne Del af Statistiken værdiløs, men desuagtet er følgende Enkeltheder fra Aabenraa Amt ikke uden Interesse. De viser nemlig alle stedkendte Folk ved Exempler hentede indenfor deres egen Synskreds, hvor misvisende og urigtig Statistiken er paa dette Punkt.

Table V. **Danske i Aabenraa Amt**
som efter Folketællingen i 1910 er det tyske Sprog mægtige.

Kommune	Ialt Danske	Deraf det tyske Sprog mægtige	Kommune	Ialt Danske	Deraf det tyske Sprog mægtige
Aarslev	137	102	Bedsted	297	187
Alslev	121	96	Bjerndrup	297	166
Andholm	81	32	Bodum	219	112
Adsbøl	161	59	Bækken	156	103
Barsmark	382	231	Bjolderup	82	50
Barsø	67	51	Bolderslev	472	316
Bovrup	689	219	Brunde	276	201

Kommune	Ialt Danske	Deraf det tyske Sprog mægtige	Kommune	Ialt Danske	Deraf det tyske Sprog mægtige
Felsted	720	421	N. Hostrup	201	193
Felstedskov	168	107	N. Hjarup	138	87
Gaaskær	110	56	Nybøl	205	159
Gejlaa	83	66	Perbøl	92	75
Genner	435	285	Rugbjerg	225	148
Graasten	903	649	Raved	71	53
Hovslund	326	186	Ris	228	146
Hellevad	375	258	Rishjarup	166	113
Hokkerup	723	213	Ringenæs	763	419
Hønksys	222	148	Røllum	253	180
Høgebjerg	87	61	Skovby	182	91
Holebøl	185	130	Smedager	140	43
Horsbyg	126	84	Skovbølgaard	261	128
Hydevad	64	46	Svejrup	71	57
Jolderup	76	57	Søgaard	290	191
Jordkær	150	89	Søderup	39	29
Kassø	173	130	Søes	144	70
Klovtoft	301	205	Stolliq	190	135
Kelstrupskov	69	50	Stubbæk	416	213
Kliplev	575	366	S. Ønlev	149	109
Kværs	446	297	S. Hostrup	428	277
Lautrup	132	81	Todsbøl	129	88
Ladegaard- skov	136	79	Tyrsbøl	206	136
Løjt kirkeby	1152	646	Tombøl	416	278
Lunderup	291	88	Traasbøl	282	126
Lundtoft	146	114	Uge	410	139
Mellerup	76	50	Varnæs	927	176
Mjøls	183	128	Vilsbæk	290	123
Maarbæk	78	66	Vollerup	181	119
N. Ønlev	125	81	Øbening	82	57
			Ørslev	105	66

Kommune	Ialt Danske	Deraf det tyske Sprog mægtige	Kommune	Ialt Danske	Deraf det tyske Sprog mægtige
Øster Gejl	43	27	Grøngrøft	35	34
Ø. Løgum	347	234	Ladegaard	174	126
Øster Terp	147	76	Lyksborg	5	4
<i>Godsdistrikt</i>			<i>By</i>		
Aabenraa F.	8	6	Aabenraa	3807	2794
Graasten	29	25			

Ialt

a. Landkommun.	19,973	12,048
b. Godsdistrikterne	251	195
c. Byerne	3,807	2,794
Hele Kredsen	24,031	15,037

Efter Tavle V skulde bl. a. 102 af 137 Personer i Aarslev og 193 af 201 Personer i Nørre Hostrup Kommune være det tyske Sprog mægtige! I den rent dansktalende Aarslev Kommune er efter denne Statistik baade ældre Folk, som ikke har faaet den mindste Undervisning i Tysk, og en seks Aars Pige, som adrig har talt et tysk Ord i deres Hjem, og i den rent dansktalende Nørre-Hostrup Kommune endog Pattebørnene det tyske Sprog mægtige!

Men hvorledes er Virkeligheden? Erfaringen viser, at endog Børn, som har besøgt den tyske Folkeskole fra 6—15 Aars Alderen, langtfra altid er det tyske Sprog mægtige. I September 1905 holdt daværende Regeringsassessor, nuværende Landraad *Dryander* et Foredrag i Gramby om Erfaringer, som han havde

indsamlet ved en Eksamination af unge Mænd, der lige havde forladt Skolen. Til Tvangsefterskolen i Kristiansfelt var der, fortalte Hr. Dryander, indmeldt 50 Elever. Skolen skulde deles i to Afdelinger. Man lod derfor Eleverne skrive ti korte, lette Sætninger efter Diktat. Af Eleverne havde en ikke færre end 66 Fejl eller gennemsnitlig 6—7 Fejl i Sætninger paa 8—10 Ord. Elever med 24 Fejl i det Par Sætninger maatte optages i første Afdeling, thi henved Halvdelen af Holdet mødt med 25—66 Fejl! Og det var Elever, som lige var konfirmerede, efter at de havde besøgt Folkeskolen i 8—9 Aar!

Opholder saadanne Elever sig senere, som det i Reglen er Tilfældet, paa rent dansktalende Egne, taber deres Kendskab til det tyske Sprog sig meget hurtigt. »Selv gode Resultater af Folkeskoleundervisningen bliver let hos dem, der senere har dansk Omgangssprog uden rigtig Frugt, ja gaar ofte tabt«, — skriver Udvalget for Oprettelsen af en tysk Folkehøjskole i Tinglev, i hvilket en anden nordslesvigsk Landraad Hr. *Rogge* i Tønder har Sæde, i et til Befolkningen rettet Opraab, hvori de paaviser Nødvendigheden af at oprette tyske Folkehøjskoler.

Men alt dette har man ladet ude af Betragtning ved Folketællingen, idet man ikke har undersøgt Forholdene i det enkelte, men udfyldt Folketællingskortene efter rent ydre Regler. Af hvad Art de har været viser blandt andet følgende af Borgmester Dr. *Schindelhauer* i Haderslev udstedt Indstruktion til Tællerne:

»Alle de Personer maa vel betegnes som det tyske Sprog fuldstændig mægtige, som har besøgt

en tysk Folkeskole, været tyske Soldater eller som har tilegnet sig det tyske Sprog ved at beklæde offentlige Embeder. De forsamlede Tællingsmænd var af den Anskuelse, at Skoledrenge og Skolepiger skal betegnes som det tyske Sprog fuldstændig mægtige, naar de har fyldt 10 Aar.«

Adskillige Steder er man gaaet endnu videre end til denne Tiaarsgrænse. Der er Steder, hvor Tællerne uden Undtagelse har opført alle over 8 og andre, hvor de har opført alle over 6 Aar gamle Børn som »det tyske Sprog mægtige«, ja som Resultaterne fra Nørre-Hostrup viser, endog Steder, hvor *alle* Børn fra danske Hjem er opførte som »det tyske Sprog mægtige«.

Af 134,185 Danske i Hertugdømmerne var i Følge den officielle Statistik i 1905 kun 1750 Personer det tyske Sprog mægtige. Men af 23,857 Danske i Aabenraa Amt var i Følge den officielle Statistik i 1910 ikke færre end 14,911 Personer det tyske Sprog mægtige. Fra 1890—1905 angiver den officielle Statistik Antallet af Danske, som er det tyske Sprog mægtige, til mindst 1,31 og højst 2,16 % af alle Danske, i 1910 stiger det pludselig til — 62,5 %! Disse Tal er mere end tilstrækkelige til at vise, hvad denne Gren af den officielle Statistik er værd.

Konfessionelle Forhold.

Hertugdømmernes Befolkning tilhører næsten udelukkende den evangelisk-lutherske Kirke. I nyere Tid har en stærk Indvandring af polske Arbejdere dog forrykket Forholdet noget. Af 10,000 Personer i Hertugdømmerne var i 1905 9,669,5 Protestanter, 274,1 Katoliker og 21,7 Jøder.

Af Danskerne i Hertugdømmerne er kun ganske faa Katoliker og Jøder. Den officielle Statistik anfører 133,719 Danske, som tilhører den evangelisk-lutherske Kirke og 466 Danske, som tilhører andre Trossamfund. Af de sidste er 63 Katoliker og 14 Jøder. Tavle VI giver en Oversigt over Forholdene i de enkelte Kredse:

Tavle VI.

Danskernes Konfession.

Kreds	Evangelisk Luthersk	Katholik.	Jøder	Andre Trossam- fund
Haderslev	48,373	6	—	149
Aabenraa	22,574	3	—	65
Sønderborg	27,517	4	1	20
Flensborg B.	3,545	10	1	20
Flensborg L.	2,535	2	—	2
Tønder	25,094	—	—	105
Tilsammen	129,638	25	1	362
Øvrige Provins	4,081	38	13	27
Hertugdøm- merne	133,719	63	14	389

Af Danskerne i det sluttede danske Sprogomraade i Nordslesvig tilhører altsaa 129,638 den evangelisk-lutherske Kirke, mens 25 er Katoliker, 1 Jøde, og ikke færre end 389 tilhører andre Trossamfund. Af de sidste har de allerfleste sluttet sig til de danske Frime-nigheder, mens et mindre Antal opføres som »Born-holmere«. I Virkeligheden tilhører ogsaa disse 389 Per-soner, om end en Del af dem er udtraadte af Statskir-ken, den evangelisk-lutherske Kirke.

Danskernes Statstilhørsforhold.

Fra 1864—1870 opterede mange danske Nordslesvigere for Danmark. I Halvfjerdserne og Firserne fortsattes Udvandringen under andre Former. Indtil 1890 havde den drevet over 60,000 danske Sønderjyder i Landflygtighed. Aabenraa-Konventionen gav fra 1872 af Optanterne Ret til at bo og bygge i Nordslesvig. Udvandringen af den mandlige Ungdom fremtvang, især i Aarene før og efter den fransk-tyske Krig, en betydelig Indvandring af jydsk og fynske Tjenestekarle, hvoraf mange senere giftede sig med sønderjydske Piger og bosatte sig i Nordslesvig.

Disse Forhold skabte en Stat i Staten. Midt i Firserne havde henved 20 % af den danske Befolkning i Nordslesvig dansk Indfødsret. Og da nu alle indtil 1898 i Nordslesvig fødte Børn af danske Statsborgere, paa Grund af Uoverensstemmelsen mellem dansk og tysk Statsret, fødtes som *Hjemløse*, opstod der heraf meget brogede og forvirrede Forhold, som en ideligt skiftende Forvaltningspraksis efterhaanden udviklede til helt utaalelige Tilstande.

Tablle VII giver en Oversigt over Antallet af danske Statsborgere i de enkelte nordslesvigske Kredse fra 1885—1905. Optantbørn og andre Hjemløse opføres i den officielle Statistik som danske Statsborgere og er altsaa ogsaa medtagne i de her angivne Tal.

*Tablle VII.**Danske Statsborgere i Nordslesvig.*

Kreds	1885	1895	1900	1905
Haderslev	14,654	10,597	9,095	8,857
Aabenraa	3,321	2,614	2,312	2,093

Kreds	1885	1895	1900	1905
Sønderborg	5,345	2,831	1,636	2,454
Tønder	3,226	3,445	3,131	3,107
Ialt	26,546	19,487	16,174	16,511
Øvrige Provins	2,470	2,573	2,965	3,303
Hertugdømmerne	29,016	22,060	19,139	19,814
Preussen	30,326	24,389	22,333	24,064

Fra 1885—1895 synker, som Tavlen viser, Antallet af danske Statsborgere i Nordslesvig fra 26,546 til 19,487. I dette Tidsrum gav Rigskansler Caprivi *Optanterne Adgang til Naturalisation* i Kommuner, hvor Tyskerne ikke havde vundet eller i en nær Fremtid havde Udsigt til at vinde Flertallet. I det følgende Femaar 1895—1900 synker Tallet yderligere fra 19,487 til 16,174. Denne Nedgang skyldes imidlertid ikke danske Statsborgeres Erhverv af tysk Borgerret, men derimod *Køllerpolitikens Masseudvisninger*, som paaførte os et direkte Folketab. Fra 1902 af standses Masseudvisningerne, men samtidig begynder *Optantmageriet*, og Antallet af danske Statsborgere stiger dermed paany i Femaaret 1900—1905 fra 16,174 til 16,511.

Naar Statistikken ikke her opviser en endnu stærkere Stigning, skønt Optantmageriet ramte henved 1200 Personer, skyldes det Udvisningernes Fortsættelse efter Aarhundredeskiftet, som statistisk set delvis ophæver Optantmageriet.

I 1910 fandtes der i Følge den officielle Statistik ialt 20,206 danske Statsborgere i Preussen. Deraf

var atter 15,337 bosat i Hertugdømmerne. Enkelthe-
derne fra de nordslesvigske Kredse er endnu ikke
offentliggjorte.

I Hertugdømmerne som Helhed synker Antallet
af danske Statsborgere altsaa i Femaaret 1905—1910
fra 19,814 til 15,337, det vil sige med 4,477 Personer.
Denne Nedgang skyldes *Optanttraktatens Virkninger*.

Mens Antallet af danske Statsborgere i de nord-
slesvigske Kredse synker stærkt fra 1885—1905, sti-
ger det, som Tavlen viser, samtidig ikke ubetydeligt i
Hertugdømmernes øvrige Kredse. Denne Stigning
vedvarer ogsaa efter 1905, og da Arbejdere og Tyende
fra Kongeriget i den nu indtrædende roligere Periode
tillige atter finder Sysselsættelse i Nordslesvig i større
Udstrækning end under Køllerpolitiken, staar vi her
overfor en Bevægelse, som statistisk set delvis ophæver
Optanttraktatens Virkninger. I Virkeligheden er der
efter Optanttraktatens Afslutning naturaliseret betyde-
lig flere Optanter og Optantbørn, end Folketællings-
statistikken angiver med det Tal, der viser Nedgangen
i de danske Statsborgeres Antal fra 1905—1910.

Af de danske Statsborgere i Hertugdømmerne
havde i 1905 henved 6 %, af de danske Statsborgere
i de fire nordligste Kredse henved 2 % frisisk og
tysk Modersmaal.

Skønt Danskernes Statstilhørsforhold endnu lader
meget tilbage at ønske, viser Folketællingsstatistikken
dog, at der, trods gentagne Tilbageslag er opnaaet be-
tydningsfulde Fremskridt paa dette Omraade i de
sidste 25 Aar.

Danskernes Erhvervsforhold.

De sidste Folketællinger giver et meget interessant

Indblik i de danske Sønderjydere *Erhvervsforhold*. Enkelthederne kendes endnu kun fra Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder Kredse, men da 123,910 eller over 92 Procent af alle danske Sønderjyder bor i disse Amter, giver de alligevel et godt Helhedsbillede.

Den officielle Statistik ordner Erhvervene i seks store Grupper. Af dem falder de fire første: Landbrug, Industri, Handel og Lønarbejde atter i flere, den anden Gruppe Industri endog i ikke færre end 17 Underafdelinger. Men da denne vidtdrevne Specifikation forvirrer Overblikket og ikke har Krav paa særlig national Interesse, holder jeg mig til de seks store Hovedgrupper og tilføjer som en syvende Børn under 15 Aar.

Table IX. Danskernes Erhvervsforhold.

Erhverv	Haderslev	Aabenraa	Sønderborg	Tønder	Alle fire Kredse
1. Landbrug, Gartneri, Skovbrug, Jagt og Fiskeri	12,356	5,238	6,606	6,477	30,677
2. Industri og Haandværk af enhver Art	3,882	1,713	2,549	1,717	9,861
3. Handel, Samfærse, Forsikringsvæsen og Gæstgiveri . . .	1,559	792	874	733	3,958
4. Daglejere, Lønarbejdere og Tyende i Byerne	1,539	788	918	799	4,044
5. Friestillinger, Embedsmænd og Militærpersoner . . .	345	112	171	165	793
6. Uden Erhverv, her til regnet Fattiglemmer, Fanger og Sindssyge etc. . .	12,833	6,166	7,738	6,828	33,565
7. Børn under 15 Aar	16,014	7,833	8,686	8,479	41,012
Ialt	48,528	22,642	27,542	25,198	123,910

Tavle IX giver en almindelig Oversigt over Dan- skernes Erhvervsforhold. Tavlen er ret oplysende, men det store Antal Personer, der opføres uden særligt Er- hverv (6. Gruppe), er dog paafaldende. Ved nærmere Eftersyn viser det sig imidlertid, at det helt overvejende Antal af disse Personer er Kvinder. Ved helt at ud- skille Kvinderne, faar vi derfor et langt klarere Bille- de af Erhvervsforholdene. Dette viser Tavle X, som kun omfatter den mandlige Del af den danske Befolk- ning.

Tavle X.

Den mandlige danske Befolknings Erhvervsforhold.

Erhverv	Haderslev	Aabenraa	Sønderborg	Tønder	alle fire Kredse
1. Landbrug, Gartneri, Skovbrug, Jagt og Fiskeri	9,428	3,928	4,698	5,015	23,069
2. Industri og Haand- værk af enhver Art	3,119	1,387	2,129	1,312	7,947
3. Handel, Samfærdsel, Forsikringsvæsen og Gæstgiveri . .	1,353	670	751	646	3,420
4. Daglejere, Løn- arbejdere og Tyende i Byerne	168	146	179	143	636
5. Frie Stillinger, Em- bedsmænd og Mili- tærpersoner	246	72	120	114	552
6. Uden Erhverv, her- til regnet Fattig- lemmer, Fanger og Sindssyge etc. . .	1,610	820	1,110	802	4,342
7. Drengene under 15 Aar	8,079	3,935	4,296	4,221	20,531
Ialt	24,003	10,958	13,283	12,253	60,497

Af 82,898 Personer over 15 Aar skulde efter Tavle IX ikke færre end 33,565 være uden eget Erhverv. Dette kan ikke stemme med Virkeligheden. Tavle X giver Forklaringen, idet den viser, at af disse 33,565 Personer er ikke færre end 29,223 *Kvinder* og kun 4,342 *Mænd*. Af Kvinderne er øjensynlig mange Hustruer og voksne Døtre med Urette opførte som erhvervsløse. Man vil finde dette stadfæstet ved at sammenligne Tallene paa de to Tavler. Derimod er vi med 4,342 erhvervsløse Mænd naaet ned til et Tal, som vistnok noget falder sammen med Landsdelens gamle og arbejdsuføre Mænd.

Af de danske Sønderjyder lever, taget i store Træk, henved to Trediedele af Landbrug, en Trediedel af Handel og Industri. Landbrusmaskinernes stærke Udvikling muliggør en Indskrækning af Folkeholdet. Landbruget er derfor, fra dette Synspunkt set, ret stillestaaende, Industrien derimod i stærk Opkomst, ikke mindst i Landdistrikterne. Tavle XI viser Forholdet mellem By og Land.

Tavle XI.

*Erhvervsforhold i By og Land i
Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder Kredse.*

Erhverv	Byerne	Landdistrikterne	Ialt
1. Landbrug, Gartneri, Skovbrug, Jagt og Fiskeri	450	22,069	23,069
2. Industri og Haandværk af enhver Art	2,032	5,915	7,947
3. Handel, Samfærdsel, Forsikringsvæsen og Gæstgiveri	1,443	1,977	3,420

Erhverv	Byerne	Landdistrikterne	Ialt
4. Daglejere, Lønarbejdere og Tyende i Byerne	558	78	636
5. Frie Stillinger, Embedsmænd og Militærpersoner	185	367	552
6. Uden Erhverv, hertil regnet Fattiglemmer, Fanger, Sindssyge etc.	508	3,834	4,342
7. Drengene under 15 Aar	2,288	18,243	20,531
Ialt	7,464	53,033	60,497

Tavle XI omfatter, som man ser, kun den mandlige Del af Befolkningen. Det er ret overraskende, at saa forholdsvis mange i Landdistrikterne lever af Handel og Industri. Men det hænger nøje sammen med Stationsbyernes hurtige Udvikling og voksende Betydning. At der er over 20,000 danske Drengene i Nordslesvig, lover godt for Fremtiden.

Folketællingsstatistikken giver endelig værdifulde Oplysninger om de danske Sønderjyders *socialle Stilling* og dermed et Materiale, som er af stor Betydning for en rigtig Værdsættelse af deres nationale Modstandskraft. Enkelthederne ses af Tavle XII.

Tavle XII.

*Danskernes sociale Stilling
i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder Kredse.*

Sociale Stilling	Mænd	Kvinder	Ialt
1. Landbrug etc.			
a. Selvstændige Landmænd, Bestyrere og Driftsledere.	10,423	608	11,031
b. Tilsyns- og Kontorpersonale	428	154	582

Sociale Stilling	Mænd	Kvinder	Ialt
c. Karle, Piger, Daglejere, Arbejdere	12,218	6,846	19,064
2. Industri og Haandværk.			
a. Selvstændige Fabrikanter, Haandværksmestre, Forretningsførere	3,505	900	4,405
b. Tilsyns- og Kontorpersonale	88	8	96
c. Svende, Lærlinge, Arbejdere	4,354	1,007	5,361
3. Handel, Samfærdsel, Gæstgiveri etc.			
a. Selvstændige Købmænd, Gæstgivere, Vognmænd, Forretningsførere etc.	1,737	327	2,064
b. Bogholdere, fagligt uddannet Kontorpersonale	208	33	241
c. Handelsbetjente, Lærlinge Opvartere, Kudske, Pakhuskarle, Arbejdere	1,475	178	1,653
4. Daglejere, Lønarbejdere, Tyende i Byerne	636	3,408	4,044
5. Frie Stillinger, Militærpersoner og Embedsmænd	552	241	793
6. Uden Erhverv, Fattiglemmer, Fanger, Sindssyge etc.			
a. Uden eget Erhverv	4,291	29,111	33,402
b. Anbragte paa offentlige Anstalter	51	112	163
Ialt	39,966	42,933	82,899

Et Blik paa Tavlen viser straks, at de danske Sønderjyder lever under meget sunde sociale Forhold. Hvad der især fortjener Opmærksomhed er det forholdsviis store Antal af *Selvstændige* indenfor alle Er-

hverv. Ved »Selvstændige« forstaas her Mænd, som ikke staar i andres Brød, men selvstændigt driver deres Ejendomme eller Forretninger og saaledes er deres egne Arbejdsgivere.

Af de danske Sønderjyder lever ialt 34,436 Mænd af Landbrug, Handel, Industri og de til disse tre Hovedgrupper henhørende Erhverv. Deraf er ikke færre end 15,665 eller 45,5 % i selvstændige Stillinger. Af 23,069 Mænd, som lever af Landbruget med de dertil henhørende Erhverv, er 10,423 eller 45,1 % Selvstændige. Af 7,947 Mænd, som lever af Industri og Haandværk, er 3,505 eller 44 % Selvstændige, og af 3,420 Mænd, som lever af Handel, Samfærdsel, Gæstgiveri etc., er endog 1737 eller 50,8 %, altsaa over Halvdelen Selvstændige.

Til »Mændene« regnes i ovenstaaende Statistik alle mandlige Personer over 15 Aar. Af de 54,5 % af Mændene, der er i uselvstændige Stillinger, staar et betydeligt Antal derfor paa et Alderstrin, som udelukker Selvstændigheden. Adskillige Tusinder af dem er Sønner af Gaardmænd, Haandværkere eller Købmænd, som dels uddanner sig under Faderens Vejledning, dels søger videregaaende Uddannelse paa andre Gaarde eller i andre Forretninger med sikker Udsigt til senere i en modnere Alder at opnaa fuld økonomisk Selvstændighed. Fastholder vi denne Baggrund, faar vi et endnu lysere Billede af de sociale Forhold i Nord-slesvig. Faa Landsdele er i Virkeligheden naaet videre frem imod det lysende Ideal, Grundtvig har opstillet, da han skrev: »Og da har i Rigdom vi drevet det vidt, naar faa har for meget og færre for lidt!«

Men disse sunde sociale Forhold, der, som Dr. Max Broesicke meget rigtig bemærker i sin før omtalte Afhandling, »viser, at de danske Sønderjyder staar paa et højt økonomisk Udviklingstrin, og at de er i Besiddelse af rigelig Ejendom og Formue,« styrker i høj Grad deres Selvfølelse, det vil sige deres Nationalfølelse og dermed ogsaa deres nationale Modstandskraft.

Gustav Johannsens Slægt.

I.

Slægten Johannsen i Skæggerød.

Slægten Johannsen stammer fra Skæggerød i Nørre-Brarup Sogn i det østlige Angel. Egnen er her som næsten overalt i Angel, baade frugtbar og smuk, Bakker og Dale, Marker og Enge, gennemstrømmede af smaa Bække, veksler med hinanden, og hist og her ses endnu smaa Skovpartier, der staar som Minder om den store Skov, der en Gang dækkede hele det østlige Angel. Men ogsaa adskillige Landsbyers Navn minder om hin Tid, som f. Eks. Skæggerød, Dollerød, Voksød. Alle disse Navne viser tilbage til en Tid, da man for at nedsætte sig i denne Egn først maatte rydde en Plet i Skoven. Denne store Skov tilhørte Kongen, og de fleste Byer, som efterhaanden opstod i den, kom til at høre under Kronen. Saaledes findes i »Kong Valdemars Jordebog, der giver en Fortegnelse over Kongens Gods 1231, bl. a. ogsaa Navnet Skæggerød.

Kronens Gods i disse Egne gik over til de sønderjydske Hertuger og fra dem til de holstenske Grever, der forstod at gøre udmærket Brug deraf. De over-

drog det til holstenske Adelsmænd og gjorde saaledes disse deres Tilhængere bosiddende i Landet, medens den indfødte slesvigske Adel efterhaanden helt fortrængtes. I det østlige Angel opstod det ene Gods ved Siden af det andet, og alle ejedes de af holstenske Adelslægter. De bragte tysk Sprog og tyske Skikke, ja ofte tillige en hel Skare af tyske Tjenere med sig, og gjorde sig saa fuldstændig til Herrer i Landet, at der ved Reformationen, da den latinske Gudstjeneste afskaffedes, ikke indførtes dansk, men — maaske med ganske enkelte Undtagelser — tysk Gudstjeneste, skønt Dansk var Folkets Sprog. Saaledes gik dette Glip af et af de største Goder, som Reformationen ellers overalt bragte Folket, Guds Ords Forkyndelse paa Modersmaalet.

I Løbet af det følgende Aarhundrede lykkedes det Adelen at berøve Folket et andet Gode, Friheden, og gøre Bønderne til Livegne. Hvorledes det gik til i alle Enkeltheder, ved man ikke saa nøje. Oprindeligt havde jo »Kongens Bønder«, som de kaldtes, ligeoverfor Kongen visse Forpligtelser, der siden gik over til Hertugen og derfra til de adelige Godsejere. Det var ingen trykkende Afgifter og intet ufrit Forhold, men Godsejerne tiltog sig stedse større Magt. De vidste at benytte sig af daarlige Tider, idet de lejlighedsvis eftergav forarmede Bønder Afgifterne og derimod lod dem forpligte sig til at arbejde for dem. Saaledes gik det navnlig under Trediveaarskrigen, da Angel led meget i Aarene 1628—29 og 1643—44, og siden i Svenskekrigen 1658—59. Og naar Adelen ikke kunde formaa Bønderne til frivillig at give sig ind under den, var den

i de fleste Tilfælde mægtig nok til at tvinge dem. Af Landsbyen Skæggerøds Indbyggere kom nogle til at høre under Tøstrup, andre under Rundtofte og Dolle-rød. Den Gaard, der tilhørte Slægten Johannsen, kom under Tøstrup, naar og paa hvilken Maade, vides ikke.

Den første af Slægten, om hvem man har nøjagtige Efterretninger, er *Johann Johannsen*, født 1681, død den 21. Marts 1755. Havde man ingen andre Vidnesbyrd om, hvorledes Sproget var i hans Hjemstavn, saa vilde selve Navnet vidne tydeligt nok. Det viser, at Folkets Sprog og Skik var dansk, idet Familienavnet dannedes ved efter dansk Skik at hænge Endelsen sen til Faderens Navn. Men det viser tillige, at Kirkesproget og Præstens Sprog i Kirkebøgerne var Tysk, idet Navnet skrives Johann i Stedet for Johan. Lignende Sammensætninger findes jo ogsaa længere nordpaa, som i Sundeved, hvor Navne som Jürgensen, Hinrichsen o. a. er opstaaet under lignende, om end ikke helt de samme Forhold.

Den nævnte Johann Johannsen var i mange Aar Forvalter paa Tøstrupgaard, der var i Slægten Rumohrs Eje. Han skal have været meget streng imod sine undergivne, ja der fortælles endog, at han en Gang har ladet en af dem piske til Døde. Dog, som Herren er, saa følge ham Svende, Haardhied og Grusomhed mod de livegne hørte ingenlunde til Sjældenhederne blandt Adelen, og mindst blandt Slægten Rumohr. Vel ved man intet særligt i den Retning om Johann Johannsens Herre, Friedrich von Rumohr, men derimod nok om hans Forgængere, Faderen, Heinrich, og den ældre Broder, Detlef, der begge ejede

Røst og Tøstrup. Faderen lod ikke sine livegne alene føle sin Haardhed og Magt, han lod f. Eks. ogsaa Hekse brænde, og han havde en lang Strid med Indbyggerne af Kappel, som han med Vold og Magt vilde gjøre til livegne. Striden fortsattes under Sønnen Detlef og førte til, at i Aaret 1667 mange Familier udvandrede fra Kappel og nedsatte sig paa den ubeboede Ø Arnæs i Slien, hvorfra Flækken Arnæs har sin Oprindelse. Noget før Detlef von Ruhmors Død 1678 var Tøstrup gaaet over til Broderen Friedrich, der ejede det til kort før sin Død 1722, og det var ham, der var Johann Johannsens Herre. Han var ingenlunde utilfreds med sin strænge Forvalter, denne var tværtimod vel anskreven hos ham. Da han giftede sig, vistnok 1717, fik hans Hustru Metta, der var født 1683 og til da havde været Mejerske paa Tøstrupgaard, Tilladelse til Krohold i sin Mands Hus.

Aaret efter, 1718, fik de en Søn, som de kaldte Marquard. Dette plattyske Navn har sandsynligvis faaet Indpas saa langt nordpaa derved, at det nogle hundrede Aar længere tilbage i Tiden var meget brugeligt i Slægten Ruhmor og er bleven indført med den. Marquard Johannsen var livegen ligesom hans Fader. Efter sin Moders Død, den 17. Marts 1748, giftede han sig den 11. Oktober samme Aar med Ida Margaretha Kraak, født 1713, og den 7. September 1751 fik de en Søn, som de kaldte Johann *Friedrich*. Bedstefaderen, den forhenværende Forvalter, levede endnu, og bad den nuværende Ejer af Godset, Friedrich von Rumohr, en Sønnesøn af den Herre af samme Navn, som han havde tjent i sine unge Dage, om Frihed fra Livegen-

skab for sin lille Sønesøn. Hans Bøn opfyldtes, dog først i 1755, i Barnets fjerde Aar, samme Aar som den gamle Mand døde.

Marquard Johannsens Hustru Ida var en begavet Kvinde, der digtede nogle aandelige Sange, som den Gang var kendte i Omegnen, men nu er glemte. Om trent samtidig med Sønnens Fødsel blev hun blind, men lærte efterhaanden at finde sig tilrette i sine Omgivelser i saa høj Grad, at hun endog kunde skænke i Krostuen. Hun blev da beundret for dette saavel som for sin Digterevne, og det hændtes, at der kom Folk til Kroen alene for at se »den blinde Digterinde.«

II.

Friedrich Johannsen og hans Tid.

Da Friedrich Johannsen var bleven fri for Liv-egenskab, var hans Forældre betænkt paa at lade ham lære noget. Skolevæsenet paa Landet var rigtignok endnu i en temmelig daarlig Forfatning. Oprindeligt var der kun Skoler i Kirkebyerne, idet Degnen tillige var Skolelærer. Disse Degneskoler kunde undertiden være ret gode, idet det hyppig gik med Degnekaldene ligesom med Præstekaldene, at de ved Hævd blev næsten arvelige i bestemte Familier, saa Sønnen kunde uddanne sig under Faderens Ledelse og senere overtage Skolen efter ham. Men iøvrigt saa det sørgeligt ud. Der var endnu ingen Seminarier, det første slesvigske Seminarium blev oprettet i Tønder 1786, medens det første holstenske var bleven oprettet 1780. Det var derfor tidt ikke muligt at faa blot nogenlunde dygtige Lærere, og Lønnen var derefter. De Skoler, der efter-

haanden opstod udenfor Kirkebyerne, kaldtes Biskoler, og var for det meste lukkede hele Sommeren, d. v. s. fra Fastelavn til Mikkelsdag, senere fra St. Hansdag til Mikkelsdag. Børnene gik da enten slet ikke i Skole, eller maatte gaa til Degneskolen, som de forresten altid maatte søge de to sidste Aar før Konfirmationen. Lærerne ved Biskolerne var ikke fastansatte, der fandtes hverken Skolebygning eller Lærerbolig, undertiden gik hele Skolen paa Omgang, men i alle Tilfælde maatte Læreren gaa paa Omgang, idet han fik Kosten snart hos en, snart hos en anden af Bønderne. De Fordringer, der stilledes til ham, var da heller ikke store. Børnene skulde lære deres Katekismus udenad og at læse, skrive og regne lidt, meget behøvedes ikke, ja paa de adelige Godser kunde det endogsaa let blive for meget, da Godsejerne var bange for, at de livegne, naar de var saa dygtige til at regne og skrive, at de kunde komme frem i Verden, let kunde finde paa at flygte! Og flygtede de alligøvel og det gik dem nogenlunde godt udenfor, saa var det dog bedre, at de ikke kunde skrive hjem og opfordre Slægtinge og Venner til at følge deres Eksempel.

I Skæggerød var man dog forholdsvis heldig stillet, i det Vejen til Kirkebyen Nørre-Brarup ikke var uoverkommelig, og Degnekaldet, hvis Indehaver førte Titlen Kantor, netop var i Hænderne paa en saadan privilegeret Familie, Familien Knüttel. Stamfaderen, Martin Knüttel, var indvandret fra Halberstädt 1621, og hans Søns søns Søn, Burchard Knüttel, var Degn, Organist og Skolelærer fra 1759—1805, saa det var ham, der blev Friedrich Johannsens Lærer. Denne fra

Sachsen stammende Slægt har da nok kunnet Højtsky, hvorpaa der blev lagt megen Vægt af Myndighederne, Generalsuperintendent, Amtmand og Provst.

Det Sprog, Holstenerne havde bragt ind i Landet, var det plattyske. Det havde ved Reformationen indtaget den Plads i Kirken, der tilkom det danske, selv om Befolkningen paa sine Steder gjorde Modstand. Men paa samme Tid begyndte allerede i Tyskland det højtskye Sprog at fortrænge det plattyske som Skriftsprog og efterhaanden som Kirkesprog, og denne Bevægelse naaede i første Halvdel af det 17. Aarhundrede over Holsten til Slesvig. Nu gik det ikke det plattyske Sprog bedre end før det danske. De fleste Præster havde studeret ved tyske Universiteter, hvor Højtsky var eneraadende, og mange var endogsaa indvandrede Tyskere. Navnlig i Trediveaarskrigens Tid, da der i Tyskland intetsteds fandtes ordnede Forhold, søgte mange tyske Embedsmænd, gejstlige og verdslige, til Danmark for at finde Ansættelse, og snart fandtes der tyskfødte Embedsmænd rundt omkring i Danmark, medens dog de fleste selvfølgelig blev i Slesvig. De ivrede allesammen for det højtskye Sprog og fik efterhaanden det plattyske helt fortrængt fra Kirken og Skolen. I Midten af det 17. Aarhundrede arbejdede to Mænd, Stefan Klotz fra Vestfalen og Johannes Reinboth fra Sachsen, den første Generalsuperintendent for den kongelige Del af Hertugdømmerne, den anden for den gottorpske Del, paa at uddrive det plattyske Sprog af Kirkerne i Angel, som det danske paa andre Steder, og navnlig den første kuede hensynsløst enhver Modstand. Derefter blev Sprogforholdene i Angel saaledes,

som de endnu den Dag idag er paa mange Steder i Sønderjylland: Højtysk var det officielle Sprog, Kirkens og Skolens Sprog, men ellers taltes det næsten slet ikke. Dansk og Plattysk taltes ved Siden af hinanden, Dansk mest af den indfødte Befolkning, Plattysk af de indvandrede Holstenere, d. v. s. ikke Adelen, der nu begyndte at lægge sig efter Højtysk, men Efterkommerne af de Tjenere og Arbejdere, de havde bragt med eller indkaldt, der nu ogsaa maatte siges at være hjemmehørende i Landet. Begge Sprog byttedes let om med hinanden, og begge forstodes af de fleste, hvad der ikke var saa underligt, da det plattyske i Tidens Løb havde læmpet sig meget efter det danske og optaget mange Ord og Vendinger deraf. Men hvem der vilde lære noget, maatte kunne Højtysk, der fandtes ellers ligefrem ingen Mulighed derfor, hverken Lærere eller Bøger. Det kunde vel nok ske, at en Lærer ved en afsides Biskole kunde tale Dansk eller Plattysk til Børnene, men det var ilde set hos hans foresatte og ophørte efterhaanden. Ja, somme Steder forbødes det Børnene under Straf at tale Dansk indbyrdes, hvad der imidlertid højest førte til, at de talte Plattysk, til virkelig at kunne tale Højtysk drev de færreste det.

Friedrich Johannsen bragte det dog saavidt, og da han var 16 Aar gammel, blev han Lærer i sin Fødeby Skæggerød. Om der før den Tid slet ingen Lærer har været eller en, der gik paa Omgang, saveln man Efterretninger om. Men nu blev Sagen ordnet saaledes, at Skolen holdtes i hans Forældres Hus, hvor han selvfølgelig ogsaa boede og fik Kosten. Han vedblev at være Lærer i sin Fødeby lige til sin Død, i

51 Aar, og oplevede i denne lange Tid store Forandringer og Forbedringer paa Skolevæsenets Omraade, ligesom der selvfølgelig ogsaa stilledes større og større Fordringer til Lærerne. At tilfredsstille disse faldt ham dog let, da han af Lyst og Trang paa egen Haand udvidede sine Kundskaber langt ud over det, der forlangtes af en Landsbyskolelærer. Navnlig interesserede han sig for Mathematik og blev 1788 Medlem af et matematisk Selskab i Hamborg, kaldet »Gesellschaft zur Verbreitung der mathematischen Wissenschaften«. I den Anledning modtog han et Testimonium, som længe opbevaredes i Familien. Han rejste ogsaa undertiden til Selskabets Møder, skønt det selvfølgelig ikke var tidt, han havde Tid, Lejlighed og Raad dertil.

Hans Moder var død den 2. Juni 1780, og samme Aar giftede han sig med Anna Maria Thomsen fra Rygge. De fik tre Døtre, hvoraf dog kun den yngste, Anna Christina, født den 21. Juni 1789, overlevede Faderen. Bedstefaderen, Marquard Johannsen, døde den 1. Maj 1789, den næstældste Datter døde ikke længe efter i en Alder af 4 Aar, og 1798 døde Moderen. Nu sad Friedrich Johannsen ene tilbage med to Døtre, og efter at ogsaa den ældste var død, 21 Aar gammel, giftede han sig igen den 27. November 1802 med Anna Maria Clausen, der var født i Dollerødskov i Sønder-Brarup Sogn den 4. Juni 1778 og altsaa kun 24 Aar gammel, medens Friedrich Johannsen var 51 Aar. Med hende havde han fire Sønner og en Datter. Den ældste Søn, Gustav Johannsens Fader, fødtes den 27. September 1803 og kaldtes *Burchard* Friedrich, Bur-

chard efter sin Faders gamle Lærer. De øvrige Børn var: *Jakob* Gottlieb, f. den 14. Marts 1805, — *Anna Maria* Christina, f. den 11. August 1807, — *Johann* Friedrich, f. den 13. Marts 1811, og *Nicolaus*, f. 1814.

Samme Aar, som Friedrich Johannsen giftede sig anden Gang, udkom en Bog, han længe havde syslet med. Dens Titel var: »Historisch-biographische Nachrichten von älteren und neueren geistlichen Liederdichtern, deren Lieder in demSchleswig-Holsteinischen sowohl alten als neuen Gesangbuche befindlich sind.« I Fortalen gør han Rede for dens Tilblivelse. Han fortæller, hvorledes han ikke blot i en ung Alder har holdt meget af Salmer og aandelige Sange, men tillige har interesseret sig for at kende Navnet paa Forfatterne, og hvorledes han, saa snart han havde faaet at vide, af hvem en Salme var, skrev Navnet under den. Sandsynligvis skriver denne tidlige Interesse for Forfatterskabet sig vel derfra, at han i sin Moder har set en Digterinde. Og om end, som han endvidere siger, hans første Forsøg i denne Retning var meget svage, saa var det dog i 1780, da der blev indført en ny Salmebog, lykkedes ham at finde Navnene paa næsten alle Digterne i den gamle.

Den Salmebog, der brugtes i hans Ungdom, kaldtes i Folkemunde »De 1000 Salmer«, og var en noget forandret privilegeret Udgave af den af Provst Schrader i Tønder 1731 udgivne »Vollständiges Gesangbuch«, der indeholdt 1157 Salmer, for det meste af den pietistiske Retning. Bearbejdelsen, der fremkom 1752, var ganske i samme Aand, kun noget forkortet og med Tilføjelse af nogle nye Salmer, saa der ialt blev 1000.

Den nye Salmebog, der udkom 1780, var meget forskellig fra den gamle. Den var samlet af J. A. Cramer, en født Schlesier, der en Tid var Hofpræst i København, senere Professor i Kiel, og et ægte Barn af sin Tid, Oplysningstiden. Han havde selv digtet 245 af Bogens 914 Salmer og omarbejdet en Mængde af de andre, saa de næsten ikke mere var til at kende. Det bedste ved Bogen var vel, at den indførte Gellerts Salmer, der vel i Form og Udtryksmaade var prægede af Tiden, men netop derfor fik Lov til at blive uforandrede og dog var dybere end de andre fra hin Tid stammende Salmer.

Man har undret sig over, at denne Salmebog kunde holde sig i over 100 Aar, lige til 1884. Man kunde lige saavel undre sig over den Modtagelse, som den fik. Den blev vel ikke modtaget med Begejstring, som en ny Salmebog jo sjælden bliver hos Massen af Befolkningen, men den mødte heller ingen nævneværdig Modstand. Selv i kirkelige Egne havde man ikke stort andet at udsætte paa den, end at den kun indeholdt 914 Salmer, medens den gamle havde 1000, hvad der betragtedes som en Tilbagegang i Kristeligheden. Forklaringen ligger dog temmelig nær. Hvad H. N. A. Jensen i sin: *Kirchliche Statistik des Herzogtums Schleswig* har sagt om Befolkningen i en anden Egn i Slesvig: »Die hochdeutsche Sprache ist für sie einmal das Gewand ihres Heiligsten«, det kunde ogsaa siges om Angelboerne. Det højtyske Sprog satte straks i en vis højtidelig Stemning, dels fordi det nu engang var Kirkens Sprog, men dels ogsaa ved sin fremmede Klang, der let kunde blive til Uforstaaelig-

hed. Kendte man end de fleste Ord, saa fattede man dog ikke Meningen i Vers og kunstige Sætninger, langt mindre kunde man trænge saa dybt ind i Sproget, at man kunde føle, hvilken Aand der talte ud af Salmerne: Det pietistiske og det rationalistiske Billedsprog var lige højtideligt, — og lige uforstaaeligt!

Hvor ganske anderledes kunde det have været, om de velbegavede og kirkelige Angelboer havde haft en Salmebog paa deres Modersmaal med Salmer som Brorsons, hvis Sprog ikke blot var forstaaeligt for dem, men hvis hele Tankegang passede bedre for den jævne Befolkning! Man sammenligne blot en Gang Gellerts iøvrigt saa skønne Salme »Die Himmel rühmen des Ewigen Ehre« med Brorsons »Op, al den Ting, som Gud har gjort!«

Om Friedrich Johannsen forstod Forskellen mellem den gamle og den ny Salmebog, kan ikke siges. Han omtaler den ikke, men dette kan maaske forklares dels derved, at han først kunde udgive sin Bog tyve Aar efter den ny Salmebogs Indførelse, da han allerede havde vænnet sig til den, dels ved den Saglighed, hvormed han holder sig til sit Emne. Han fortæller, at han fra 1780 af har gjort sig megen Umage for ogsaa at samle Navnene paa den ny Salmebogs Digtere og Oplysninger om dem. Med Hensyn til den gamle Salmebog havde han som Grundlag brugt en Del ældre Skrifter, som han nævner, medens han dog tilføjer, at de tit ikke stemte overens, saa han har haft megen Møje med at fastslaa det rette og i mange Tilfælde har maattet indhente skriftlige Oplysninger. Lignende Vanskeligheder stødte han nu ogsaa paa med Hensyn til den

ny Salmebog. Saaledes blev han en Gang gjort opmærksom paa en skriftlig Fortegnelse af Cramer selv, der ejedes af en Kandidat Stricker i Flensborg. Han fik en Afskrift af den, men den viste sig at være baade ufuldstændig og unøjagtig, saa han ikke havde megen Nytte af den. Større Udbytte havde han af en anden Fortegnelse, som han modtog af en Pastor Baetgen i Stolberg i Harzen. Dog maatte han ogsaa korrespondere med en Del andre Mænd og indhente skriftlige Oplysninger fra forskellige Steder, før han kunde fuldende sit Værk. Han behandler *begge* Salmebøger, »um mich nicht in gar zu enge Grenzen einzuschliessen«, som han siger, han medddeler ogsaa, hvilke af de gamle Salmer der genfindes forandrede eller forbedrede i den ny Salmebog, men om Ordet *eller* skal sige, at Forandringer ikke altid er en Forbedring, er ikke helt sikkert.

Allerede i Aaret 1797 tænkte han paa at udgive Bogen, og der blev i »Neue Kielische gelehrte Zeitung« gjort opmærksom paa, at den var under Arbejde. Dog kunde han den Gang ikke finde saa megen Tilslutning ved Subskription, at han var sikret mod Tab, og udsatte derfor Udgivelsen, mens han stadig arbejdede paa at gøre Bogen nøjagtigere og fuldstændigere, saa han selv bekender, at de fire Aars Udsættelse ikke har været til Skade for den.

Efter Fortalen følger Subskribentlisten, der er ret interessant. Øverst staar, som paa saa mange lignende Lister fra hin Tid, Generalsuperintendent Adlers Navn, og ham tilligemed Amtmanden og Provsten over Gottorp Amt er Bogen tilegnet. Blandt Subskri-

benterne findes omtrent 80 Præster, deraf omtrent Halvdelen i Angel, vistnok næsten alle Præsterne i Slesvig og Flensborg, ogsaa den danske Præst i sidstnævnte By, og desuden en Del baade længere nordpaa og længere sydpaa. Af Lærere, Degne og Organister er der omtrent lige saa mange, fordelte over Landet paa lignende Maade. Købmænd, Haandværkere, Embedsmænd og Læger tilsammen giver omtrent det samme Tal, deraf forholdsvis mange i det nærliggende Kappel, dernæst i Flensborg og Slesvig, men ogsaa nogle længere borte, som f. Eks. et Par Kniplingshandlere i Tønder. Blandt Flensborgerne findes Medlemmer af kendte Slægter, som Tramsen og Knuth. Der nævnes ogsaa nogle adelige Damer, og naar disse alle tælles sammen, faar man omtrent Halvdelen af alle Navnene. Den anden Halvdel bestaar af Navne paa Mænd, uden Titel rundt omkring paa Landet, navnlig i Angel, der uden Tvivl saa godt som alle maa have været Bønder. En hel Del er fra Skæggerød og maa tiidels have gaaet i Skole hos Forfatteren, saa de kan have subskriberet af Interesse for ham, de andre kan have gjort det paa Opfordring af deres Præst eller Lærer, men alligevel maa man undre sig over deres Deltagelse paa en Tid, da Livegenskabet endnu ikke ved Lov var ophævet i Sønderjylland, hvad der først skete 1804, to Aar efter Bogens Udgivelse. Dog Sagen var den, at man i Virkeligheden var forud for Loven, idet der allerede i flere Aar blandt Adelen havde bestaaet en Bevægelse henimod Frigivelsen af de livegne, forbunden med Udparcellering af Jorden, dels vel af praktiske Grunde, da det viste sig heldigere at have

færre Jorder og dyrke dem godt ved Hjælp af betalte Kræfter, — dels dog ogsaa af humane Grunde. Her var det Medlemmer af Slægten Rumohr, der gik i Spidsen. Som i forrige Aarhundreder de haardeste og grusomste Mænd fandtes i denne Slægt, saaledes nu de ædleste og mest menneskekærlige, der ikke blot frigav deres livegne, men tillige oprettede Skoler og paa anden Maade sørgede for deres Vel. Og disse Bestræbelser mødtes af en ligesaa ivrig Stræben efter at udbrede Oplysning fra Generalsuperintendent Adlers Side. Der opstod den ene Biskole efter den anden, medens mange af de bestaaende blev gjort selvstændige, d. v. s. uafhængige af Degneskolerne, og herefter kaldtes Distriktskoler. Nu fandtes der ogsaa allerede en Del Lærere, der var uddannede paa de nyoprettede Seminarier, og som Følge deraf lærte Børnene mere, og Befolkningen blev efterhaanden mere oplyst.

Alt dette i og for sig glædelige havde for Angels Vedkommende dog ogsaa en anden Betydning, idet det blev det første Skridt til en virkelig Fortyskning. Endnu var der rigtignok langt igen, men saasomt som det blev almindeligt, at Folk kunde læse, uden at det voldte dem større Vanskeligheder, og dette kun paa Tysk og uden nogensomhelst Adgang til dansk Læsning, var Begyndelsen gjort, thi nu var Forbindelsen sydpaa aaben og nordpaa afskaaren. Vel vedblev det højtyske at være et fremmed Sprog og er det tildels endnu den Dag i Dag, saa en rigtig Angelbo nødvendig bekvemmer sig til at tage det i sin Mund. Men for alle nogenlunde begavede var det dog ikke mere umuligt at lære saa meget, at de kunde forstaa og gøre sig for-

staaelige, naar der var Tale om Ting, der ikke laa udenfor deres Horisont.

Friedrich Johannsens Bog har dog næppe voldt sine jævne Læsere megen Fornøjelse. Den egner sig ikke til Folkelæsning. Vel har han hist og her af Digternes Liv medtaget Smaatræk, der kan interessere, men de fleste Biografier indeholder ikke meget andet end de vigtigste Aarstal og Data. Derimod er Bogen paa Grund af disses Nøjagtighed lige op til vore Dage bleven benyttet som Kildeskrift.

Aaret efter, 1804, udgav han: »Kritik der Pestalozzischen Erziehungs- und Unterrichtsmethode, nebst Erörterung der Hauptbegriffe der Erziehungswissenschaft«. Det har ikke været muligt at opdrive et Eksempplar af dette Skrift, men alene den Kendsgerning, at han ogsaa har skrevet om dette Emne, viser, hvor godt han fulgte med Tiden. Pestalozzi var jo hans samtidige, og man kan undre sig over, at Landsbyskolelæreren i Angel, paa en Tid, da der hverken fandtes Jernbane eller Telegraf, faa Aviser og daarlig Postforbindelse, kendte saa meget til Pædagogen i Svejts, at han kunde underkaste hans Methode en Kritik.

Nogle Aar efter Udgivelsen af disse Skrifter fik han Tilbud om en Stilling, der paa en Maade vilde have svaret bedre til hans Evner og forbedret hans Kaar. Det var i den store Napoleons Dage, det tyske Kejserrige havde ophørt at eksistere, og nye Kongeriger var dannede. Da saynede den nybagte Konge af Sachsen en Mand til at styre sine Finanser, og Friedrich Johannsen, der jo var en dygtig Regnemester og havde Forbindelser syd paa, blev foreslaaet og adspurgt, om

han vilde tage imod Posten. Han selv havde maaske nok Lyst dertil, men hans Hustru, der vel nok fandt, at det kunde være en passende Stilling for hendes Mand, som hun beundrede og saa op til, tænkte med Skræk paa, hvorledes det skulde gaa hende, den jævne Landsbykvinde, ved Hoffet, og det endda paa et Sted, hvor der kun taltes Tysk! Hendes Mand gav da efter for hendes Bønner, afslog Tilbudet og blev i sin beskedne Stilling, hvor han jo ogsaa hidindtil havde følt sig lykkelig og tilfreds ved at udøve sin Lærergerning og i sin Fritid sysle med sine Yndlingsstudier. Tilbudet udgjorde dog senere mangen Gang Samtaleemnet for Familien, ja selv Ægteparrets Sønesønner kunde endnu mange Aar efter, dels i Spøg, dels i Alvor, drøfte de Muligheder, der vilde have aabnet sig for deres Fader og dem selv, hvis Bedstefaderen havde taget imod det. »Vi var da maaske i 1848 og 64 kommen herved fra Sachsen for at befri vore »forladte Brødre« fra »Danskeraaget«,« kunde Gustav Johannsen sige med et lunt Smil, og han saavel som hans Brødre holdt deres Bedstemoders Minde i Ære, fordi hun havde valgt at blive, hvor hun hørte hjemme, saa ogsaa hendes Efterkommere kom paa deres rette Plads.

Saa levede Familien endnu i nogle Aar lykkelig og tilfreds sammen. Børnene var alle sunde og velbegavede, og navnlig viste Burchard tidlig Lærelyst og Nemme. Da han nærmede sig Konfirmationsalderen, ytrede han Lyst til at blive Præst, hvad der var i fuld Overensstemmelse med Forældrenes Ønsker. Hans Fader læste derefter med ham udenfor Skoletiden, og for at lære Latin gik han den lange Vej ind til Slesvig

for at faa Timer hos en af Præsterne der. Kort før Paaske 1819 blev han konfirmeret og skulde nu ret til at tage fat med Læsningen, men da skete det, at hans Fader uden længere Sygdom døde den 26. April 1819, 67 Aar gammel. Det var et haardt Slag for dem alle, og Moderen hensank i en dump Fortvivlelse. Hun har senere fortalt følgende: Medens hendes Mand laa Lig, sad hun en Gang med det mindste Barn, den fire Aar gamle Nicolaus, paa Skødet, omgiven af de andre Børn, dog uden Tanke for sine Omgivelser. Den lille græd, og da ingen tyssede paa ham eller brød sig om ham, græd han stedse højere. Den otte Aar gamle Johann havde allerede Forstaaelse for sin Sorg og gav den Udtryk paa sin barnlige Maade. En af deres Gæster havde netop udruget en hel Flok Gæslinger, hvad der ellers vilde have været en Fest for Drengen, men nu hulkede han højt og sagde: »Nu har vi alle de dejlige Gæslinger, og nu er Fader død!« De større Børn græd ligeledes højt. Da følte Moderen pludselig, at der rørte nogen ved hendes Arm, og idet hun saa op, saa hun sin Mand staa for sig i Ligklæderne. Han sagde til hende: »Lad dem ikke saadan græde, græde!« og forsvandt. Overtroisk var hun, som almindeligt paa Landet, og hun var fuldt og fast overbevist om, at hendes Mand virkelig havde vist sig for hende. Hun tog sig da sammen, søgte at berolige Børnene, og sørgede for dem som før, men dog laa Sorgen lige tungt paa hende selv. Da havde hun kort derefter en Drøm: Hun saa en lang Række gamle hvidhaarede Mænd sidde omkring et langt Bord, og nederst i Rækken saa hun sin Mand. Da hun vaagnede, stod Drømmen helt klart for

hende, og ligesaa lidt var hun i Tvivl om Udlægningen: De gamle Mænd var de afdøde Medlemmer af det mathematiske Selskab, som hendes Mand ogsaa havde været Medlem af, og at han sad nederst, laa i, at han først lige var død og altsaa var den sidste. Denne Drøm lod det først gaa op for hende, at han var »samlet med sine Fædre«, og hun følte sig trøstet og styrket til at fortsætte Vejen gennem Livet.

III.

Burchard Johannsens første Ungdom.

Da Burchard Johannsen saaledes lige efter sin Konfirmation havde mistet sin Fader, maatte han opgive Tanken om at studere. Hans Moder havde jo endnu fire yngre Børn at sørge for, og han kunde ikke vente nogensinde at faa Hjælp hjemmefra. Dog kunde han ikke finde sig i helt at opgive Læsningen, han havde ikke Lyst til noget andet, og han besluttede da at blive Skolelærer. Det var rigtignok nu andre Tider, end da hans Fader for over 50 Aar siden begyndte sin Virksomhed som Lærer. Det var nu almindeligt, at de vordende Skolelærere gik paa Seminariet, men der fandtes dog endnu mange ældre, der ikke havde bestaaet nogen anden Prøve end den, de efter gammel Skik maatte aflægge for Amtmanden og Provsten. Det hændtes ogsaa endnu, at yngre Skolelærere blev antagne paa samme Maade, og naar det siden ved Visitationerne viste sig, at deres Elever var vel oplærte, kunde de forfremmes ligesaavel som de, der havde bestaaet Afgangsprøven paa et Seminarium. Burchard Johannsen haabede at naa frem paa denne Maade, og

han siger selv derom i nogle efterladte Optegnelser: »Jeg besluttede at blive Skolelærer, og Guds Naade og Velsignelse har været med mig i denne Gerning, skønt jeg ikke havde Raad til at besøge et Seminarium.«

Sommeren over blev han endnu hjemme, men til Mikkelsdag kom han som Hjælpelærer til Kantor Bahnsen i Slesvig. I denne By havde de to Førstelærere i Michaelis og Friedrichsberg Sogne Titelen Kantor og valgte selv deres Hjælpelærere, og Bahnsen, der efter al Sandsynlighed har kendt hans Fader og maaske ogsaa ham selv, lod sit Valg falde paa ham.

Saa drog han da hjemmefra i en Alder af 16 Aar, og Moderen blev tilbage med fire Børn. Den næste Søn, Jacob, var dog kun halvandet Aar yngre og havde i Modsætning til Burchard megen praktisk Sans og Lyst til legemligt Arbejde. Da Landvæsnet i de Tider ikke indbragte meget, lærte han tillige Bødkerhaandværket og forstod, efterhaanden som de mindre Brødre voksede til, at sætte dem til baade her og der, ja han lod dem endogsaa ofte forsømme Skolen. Da Drengene blev voksne, syntes de begge ikke om at lystre den ældre Broder og søgte tidlig hjemmefra. Nicolaus, den yngste, gik tilsøs, og man hørte siden aldrig mere noget fra ham. Johan derimod, der havde overordentlige Legemskræfter, tog Tjeneste som Karl. Søsteren blev gift med Heinrich Dessler, en Møllersøn fra Holmmølle i Struckstrup Sogn, der forpagtede Vandmøllen i Stubbe i Svansø, lige ved Sliens sydlige Bred. Den ældre Halvsøster giftede sig ogsaa endnu i en Alder af 43 Aar med Detlef Wik i Wrium i Borne Scgn.

Burchard Johannsen var en meget flittig Natur. Han passede sin Skole med Lyst og Iver og benyttede sin Fritid til at erhverve sig de Kundskaber, som hans jævnaldrende fik paa Seminariet. Han blev i fire Aar i Slesvig, og denne Tid kan vel nok kaldes hans Læretid. Gav hans Læsning paa egen Haand ham paa den ene Side en stor Selvstændighed i Tænkning, saa savnede han dog paa den anden Side heller ikke i denne By, der med Hensyn til aandelige Interesser og Sans for Lærdom stod øverst blandt Hertugdømmets Byer, den Paavirkning, der i Ungdommen kan virke befrugtende og bestemmende for hele Livet. Navnlige i religiøs og i national Henseende mærkes det, at han med Ungdommens Modtagelighed har ladet de aandelige Strømninger, som den Gang var oppe i Byen Slesvig, virke paa sig.

Den religiøse Paavirkning har vistnok været det første. Fra sit Hjem medbragte han den Tids jævne Kristelighed og Fromhed, maaske i noget mere end almindelig Grad. Ønsket om at blive Præst behøver vel ikke at opfattes som et Bevis paa særlig kristelig Sans, da det var det almindeligste, naar Folk paa Landet tænkte paa at studere. Men ialfald havde han Interesse for alt, hvad der skete paa kirkeligt Omraade, og da han kom til Slesvig, var det den der mest omtalte Prædikant Wilhelm Thiess, som fik en afgørende Betydning for ham. Thiess havde studeret i Kiel og der sluttet sig nøje til Claus Harms i dennes Kamp mod Rationalismen, men paa Grund af Penge-mangel maatte han afbryde sine Studier og tage imod en Plads som Huslærer i Byen Slesvig. Her prædi-

kede han imidlertid ret hyppig og vakte megen Opsigt. Ja, efter at han i 1820 havde taget Embedseksamen paa Gottorp og i 1821 var bleven Præst i Arnæs, drog hver Søndag en Skare Slesvigere derud for at høre ham. Han fængslede mange af sine Tilhørere alene ved sin Veltalenhed og Originalitet, men Burchard Johannsen blev ikke staaende ved dette ydre. Det gik op for ham, at det gjaldt om Tro eller Vantro, og at Fornufttroen, som den Gang endnu førte Ordet paa mange Steder, i Virkeligheden kun var Vantro. Og i den Tro, som han fandt i sin Ungdom, har han levet hele sit Liv. Mærker man paa hans Faders Skrifter ikke noget til, at han hørte til nogen bestemt Retning, saa viser Sønnens hele Liv klart og tydeligt hans Standpunkt. Og skønt han var præget af sin Tid, saa var hans Kristendom saa sand, at den bevarede ham for at gaa for vidt paa de Punkter, hvor det den Gang ikke var ualmindeligt. Han var stræng imod Børnene og krævede ubetinget Lydighed af dem, baade i Skolen og i Hjemmet, men alligevel var han elsket, da de allesammen vidste, at han var fuldtud retfærdig og kun mente dem det godt. Han saa i Øvrigheden en guddommelig Anordning og respekterede sine foresatte, men han var meget for selvstændig til at inklade sig paa at bukke eller krybe, og naar han holdt det for Ret, kunde han godt finde paa til en vis Grad at gaa sine egne Veje. Naar det gjaldt, stod han fast ved sin Mening og veg ikke et Haarsbred derfra, men til daglig var han omgængelig og navnlig aldrig udfordrende mod anderledestænkende. Han blev efterhaanden anerkendt som en meget dygtig Religionslærer, Under-

visningen satte dybe Spor hos Børnene, og hans Sønner har udtalt, at de aldrig i deres senere Liv har truffet nogen Lærer eller Prædikant, der fik tilnærmelsesvis den Betydning for dem som deres Fader. Men han var altfor ydmyg og beskeden til at mene om sig selv, at han ikke skulde kunne lære af andre. Han gik i Kirke hver Søndag, saa længe han levede, selv om han kun havde Lejlighed til at høre en daarlig Prædikant, og svarede, naar andre undrede sig derover: »Man kan finde *noget* godt i enhver Prædiken.«

Naar han tillige i sine unge Dage blev paavirket i national Retning, da skete det vistnok fra først af netop gennem det kristelige. Der lagdes jo netop af den Retning, som han sluttede sig til, meget mere, end det sker nutildags, Vægt paa Underdanighed mod Øvrigheden og Troskab mod Kongen, og særlig Pastor Thiess var en af de ivrigste Forkæmpere for denne Opfattelse. Men ogsaa bortset fra deres religiøse Standpunkt følte alle Slesvigs Borgere sig som Danske. Det lyder maaske underligt for dem, der ikke har meget nøje Kendskab til Sønderjyllands Historie, men der haves Beviser nok for, at det var saaledes. De fremdrages i Allens: Det danske Sprogs Historie i Slesvig, saavel som senere i Sachs: Geschichte der Stadt Schleswig. Begge fremhæver bl. a., at Temaet for den Tale, som hvert Aar holdtes for en stor Forsamling i Raadhuset af Lærere eller Primanere fra Slesvigs Latinskole, endnu saa sent som 1829 lød saaledes: »Die Rettung des Vaterlandes durch Niels Ebbesen.« Og i en senere Tid er andre Vidnesbyrd om det samme Sindelag bleven fremdragne, nemlig bl. a.

af »Schleswiger Nachrichten«, der i Aaret 1911 fejrede sit Hundredaars Jubilæum og i den Anledning gav et Tilbageblik med Udtog af nogle af de vigtigste Ting, som Bladet i de forløbne 100 Aar havde bragt. Det meddeler bl. a., at da Frederik VI i 1815 vendte tilbage fra Kongressen i Wien, indeholdt det flere Velkomstdigte til ham, hvorefter et begyndte saaledes:

»Gottlob, dass wir Dich wiederseh'n,
O, guter Friederich!
All, was wir wünschen, ist geschen,
Wir haben, Vater, Dich!«

Mere formfuldendt og højtideligt er et andet af Schack Staffeldt, og blandt de øvrige lægger man navnlig Mærke til et, der tilegnes Kongen af 25 navngivne Primanere fra Latinskolen, hvoriblandt C. Fr. Heiberg, U. J. Lornsen og A. J. Boysen, der senere kom til at indtage et ganske andet Standpunkt.

Bladet finder Slesvigernes Loyalitet beundringsværdig, da de i de forudgaaende Aar har lidt meget ved Krigen og maattet betale svære Skatter, og ganske vist kan den jo være temmelig uforstaaelig for dem, der ikke regner med, at den udsprang af en fra gammel Tid rodfæstet Følelse af at høre med til Danmark. Denne Følelse kunde ogsaa alene medføre, at de ved Ulykken kun følte sig endnu nærmere knyttede til Fædrelandet, og de Opgangsaar, som efter Bladets Beretning fulgte for Byen Slesvig, kan jo ikke have bragt nogen Forandring heri.

Saaledes stod altsaa Sagerne, da Burchard Johannsen i 1819 kom til Slesvig. Han har her ikke hørt

andet, end at alle var Danske, og har fundet det ganske naturligt. Han har studeret Historien og der fundet det samme, og han har kunnet finde passende Udtryk for sine egne Følelser i de af tysktalende Slesvigere digtede Sange til Danmarks Pris, hvoraf der fandtes en Del, som f. Eks. en af Harries, hvis første Vers lyder saaledes:

»O Dania, was glüht bei deinem Namen
 Mir Wang' und Busen durch?
 Ha! es ist Dänenstolz! es ist die Liebe
 Zu dir, mein Vaterland!«

eller en anden af G. E. Klausen, der begynder saaledes:

»Ich freue mich, dass Dänenblut
 In meinen Adern schlägt,
 Dass Dänentreu' und Dänenmuth
 In meiner Brust sich regt!«

Det var jo det ejendommelige for hin Tid, at man savnede Forstaaelse af Forbindelsen mellem Sprog og Nationalitet, saa mange af de Embedsmænd, der ivrede for det tyske Sprogs Udbredelse og søgte at fortrænge det danske, alligevel mente sig selv at være loyale danske Undersaatter og ikke paa nogen Maade vilde være andet. For Burchard Johannsen laa Sagen dog endnu noget anderledes end for mange andre, idet der i hans Hjemegn endnu taltes Dansk, hvad der senere ikke kunde blive uden Betydning for ham, medens han dog foreløbig vistnok ikke tænkte videre derover.

Han blev i Slesvig i fire Aar og blev derpaa Mikeldsdag 1823 forfremmet til Lærer ved Skolen i Lyr-

skov, en lille Landsby nord for Slesvig, ved Randen af Lyrskov Hede, hvor Magnus den Gode en Gang slog Venderne. Skolen var kun en Biskole, og da Byen hørte til St. Michaelis Landsogn, maatte altsaa Børnene af de to ældste Aargange gaa i Skole i Slesvig. Om Burchard Johannsens Ophold her haves ingen nærmere Efterretninger, men han har sikkert herfra vedligeholdt Forbindelsen med Venner og Bekendte i det nære Slesvig. Efter to Aars Forløb blev han i Oktober 1825 kaldet til Lærer ved Distriktskolen i Lille-Rheide.

IV.

I Lille-Rheide.

Lille-Rheide ligger ved Nordranden af Krop Hede. Mod Syd, hvor man nu ser ud over sandede Marker, hist og her afbrudte af Granplantager, saas for 100 Aar siden vist mest uopdyrkede Lyngstrækninger, men mod Nord er Udsigten den samme nu som den Gang. GaardenesHaver gaar over i Tofter og disse i Enge, der naar ned til den lille smilende Rheide Aa, som her kun er lige i sin Begyndelse; hinsides er der igen Enge, men Udsigten stanses snart af en grøn Vold, som et Dige tværs over Landet, — det er Dannevirke. Vi befinder os nemlig her sønder for dette, altsaa uden for det danske Sprogs og det danske Folks, om end ikke det danske Riges gamle Omraade, og Byens egentlige Navn er lige saa lidt det danske Lille-Rheide som det tyske Klein-Rheide, men det plattyske Lütt-Rheide. Bygningsmaaden og Skikkene er de samme som i hele Landet mellem Dannevirke og Eideren. men da Byen

ligger saa nær ved Volden, har Beboerne i Aarhundreder snarere følt sig som levende *paa* den end som staaende udenfor den, d. v. s. snarere som Danskhedens Vogtere, end som dens Fjender. Mange Sagn fra Dannevirke var her bleven forplantede fra Slægt til Slægt og troedes endnu. De danske Konger og Dronninger, der i Virkeligheden eller efter Sagnet havde bygget paa Volden eller kæmpet i dens Nærhed, levede i Folkenes Bevidsthed, og de tunge Tider, der kom under Napoleonskrigene, havde ogsaa her bevirket, at man følte sig nærmere knyttet til det Land, man altid havde regnet for sit Fædreland, til Danmark. Ved Siden af denne Fædrelandskærlighed, der i enkelte Familier har holdt sig til længe efter 1864, fandtes der i Lille-Rheide, i Modsætning til de fleste andre Byer i Krop Sogn, megen Religiositet, og denne har holdt sig lige til vore Dage, saaledes at den bekendte Pastor Johannes Poulsen, da han kom til Krop, fandt sine første og mest trofaste Tilhængere der.

Da Burchard Johannsen i 1825 kom til Byen, hørte Bondefogeden Thomas Jöns og hans Familie vel til dem, hos hvem Fædrelandskærlighed og Gudsfrygt mest udpræget beherskede hele Livet. Thomas Jöns var født 1779 og havde den 22. Oktober 1807 ægtet den kun 18 Aar gamle Katharina Margaretha Schröder, der ligeledes var fra Lille-Rheide. Begge var velhavende, og Brylluppet fejredes derfor med stor Stads i flere Dage som et rigtig gammeldags Bondebryllup, hvor alle mødte i Nationaldragter. Bruden tænkte senere tidt tilbage paa denne sin Højhed og fortalte sine Børn derom, thi snart efter kom de onde Aar,

der lod Velstanden svinde hen og bragte megen Sorg og Elendighed, saa Mindet om det prægtige Bryllup kom til at staa i endnu stærkere Glans. Thomas Jöns ejede oprindeligt to Gaarde, en i selve Lille-Rheide og en lige op ad Dannevirke, eller rettere Kurvirke, der er den Del af Volden, som er nærmest ved Lille-Rheide. Denne sidste Gaard solgte han og maa vel derved være kommen i Besiddelse af den Mængde Papirpenge, som han sad inde med, da Statsbankerotten indtraf den 5. Januar 1813, hvorved alle Sedlerne blev næsten værdiløse. Og Aaret 1813 bragte endnu flere Ulykker. Kosakkerne var i de sidste Maaneder af Aaret trængt helt op i det nordlige Slesvig, men maatte efter Vaabenstilstanden den 15. December trække sig tilbage til sønden for en Linie fra Egernførde til Husum. LilleRheide laa saaledes, at den blev passeret ved deres Fremrykning, og siden kom den jo til at ligge syd for Linien, saa den hele Tiden var hjem søgt, enten af gennemrejsende Skarer eller af Indkvartering. Straks da de første kom, sendte Thomas Jöns sin Hustru med deres to smaa Børn til nogle Slægtninge i Byen Slesvig for at vide dem i Sikkerhed. Børnene var Datteren Anna *Catharina*, født den 7. Marts 1809, og Sønnen Hans, som Moderen endnu havde ved Brystet. De var nu rigtignok i Sikkerhed, men Angsten for, hvorledes det skulde gaa hendes Mand, virkede saaledes paa Moderen, at det fik skadelige Følger for det lille Barn. Han fik en Nerverlammelse, der bevirkede en Rysten i Lemmerne, som et Slags St. Vejts-Dans, og beholdt denne Svækkelse hele sit Liv.

Moderens Angst for Manden var heller ikke ugrundet. Da han var Bondefoged, henvendte Kosakkerne, hvoraf navnlig de menige var meget raa, sig bestandig til ham med deres ofte uforskammede Fordringer, og mange Gange om Dagen lød det: »Wo ist der verdammte Schulze?« (Saa meget Tysk havde de lært paa deres Tog gennem Tyskland.) Kunde eller vilde han ikke opfylde deres Forlangender, blev det ikke altid ved Trusler og Skældsord, men en Gang fik han af Knuten, og flere Gange maatte han skjule sig paa Høloftet, da han ligefrem frygtede for sit Liv. Senere kom han til at staa paa en noget bedre Fod med Officererne, og da beklagede han sig en Gang til en af dem over den Behandling, han havde faaet. Officeren blev vred, lod alle sine Soldater kalde sammen og spurgte Bondefogden, om han kunde kende den, der havde slaaet ham. Det kunde han nok, men vovede ikke at udpege ham, af Frygt for at han da skulde hævne sig paa ham. Dog havde han fra nu af Fred.

Da Kosakkerne var borte, hentede Thomas Jøns sin Familie hjem igen, men hans Hustru havde ikke helt forvundet Følgerne af den udstaaede Angst, og en Datter, Anna, der fødtes snart efter, havde den samme Svækkelse som Sønnen, om end ikke i saa høj Grad, og ogsaa hun beholdt den, saa længe hun levede. Derimod kom Moderen sig efterhaanden fuldstændig, og den yngste Datter, Margaretha, født den 13. August 1815, var sund og kraftig ligesom den ældste.

De gode Tider kom dog ikke igen for Familien. Velstanden var borte, og Thomas Jøns's Helbred havde lidt. Der var ikke mere rigtig Drift i ham, og

Landvæsenet indbragte kun lidt. Paa Gaarden var ogsaa Krohold, men heller ikke dette gav meget af sig. Saaledes var det udvortes set kun ringe Dage for Mand og Hustru, men indholdsløst og tomt var deres Liv aligevel ikke. Alt, hvad der skete paa Kirkens og Skolens Omraade, omfattede de med levende Interesse, og ved Fædrelandet hængte de med hele deres Hjærte. Det var derfor en stor Glæde for dem, da Thomas Jøns blev Dannebrogsmænd. De saa deri et Bevis paa, at hans Trofasthed var bleven paaskønnet af Kongen, og dette var ham en Tilfredsstillelse og Trøst for mange Lidelser.

Denne Familie blev Burchard Johannsens nærmeste Omgang, og han følte sig snart helt hjemme i den. Han hørte med megen Interesse Fortællingerne om Kosaktidens Genvordigheder, som hans egen Hjemstavn var bleven fuldstændig forskaanet for, da Vejene, der førte ind i Angel, havde været aldeles tilsnæede, saa Kosakkerne var draget forbi. Her vidste jo Thomas Jøns meget at fortælle om deres Bedrifter i Landsbyen, medens hans yngre Broder Peter, der ofte havde maattet tjene dem som Vejviser, kunde berette om sine Oplevelser paa disse Ture. Og Kvinderne fortalte Sagnene om Dannevirke tilligemed andre Historier om Spøgeri og navnlig om Varsler. Disse sidste Ting troede Burchard Johannsen rigtignok ikke paa, men han opponerede ikke, og Dannevirke-Sagnene intresserede ham, navnlig naar han i dem kunde finde en historisk Kærne. Saaledes var der aldrig Mangel paa Samtalestof, og Aftenerne løb hurtig hen.

Den Magnet, der stærkest drog den unge Lærer

til Huset, var dog den ældste Datter Catharina, der var i sit 17. Aar, da han kom til Lille-Rheide. Han havde en Gang før set hende paa et Marked i Slesvig, og allerede den Gang havde han sagt til sig selv: »Hende eller ingen!« Da han nu lærte hende nærmere at kende, viste det sig, at det første Indtryk havde været det rette. Hun var lille, mørk, med livlige brune Øjne og ret køn. Hun var godt begavet og fuld af Lærelyst og Virketrang. I Skolen og Kirken havde hun tilegnet sig alle de Kundskaber, der var at faa, men de tilfredsstillende hende ikke, og havde hun været Dreng, vilde hun have studeret, sagde hun tidt. Nu maatte hun nøjes med at høre paa Forældrenes Fortællinger og optage alt i sig, som om hun selv havde oplevet det. Den unge Skolelærer gjorde ogsaa straks et godt Indtryk paa hende. Han var just ikke køn, dertil var hans Træk for grove og den høje, ranke Skikkelse lidt for kantet, men han tog sig dog ganske anderledes ud, end de unge Bønderkarle. Han klædte sig købstadmæssigt, og der var en vis Værdighed over ham. Naar hun lyttede til de Samtaler, han førte med hendes Forældre, forekom han hende som en meget klog Mand, og det gode Humør, han var i Besiddelse af, gjorde det altid behageligt at være sammen med ham. Saaledes kom de to unge hinanden stadig nærmere, og det førte omsider til, at de blev forlovede. Men Lærerembedet i Lille-Rheide var alt for lille til at gifte sig paa, og de maatte vente, til han fik et bedre. Dette skete i Efteraaret 1830, idet han blev forfremmet til Lærer i Gundeby i Ulsnæs Sogn i det sydlige Angel, lige ved Slien. Brylluppet holdtes

den 23. September, og Vielsen skete i Haddeby Kirke, da der netop var Vakance i Krop. De unge drog saa til deres nye Hjem i den fredelige By i de skønne Omgivelser. Her levede de de første Aar af deres lange, lykkelige Samliv, her naaede de første Bølger af det politiske Røre, der skulde faa saa stor Betydning for deres senere Liv, ud til dem, og her fødtes deres tre Sønner, Thomas, Johannes og Gustav.

Af Præsteindberetninger fra Ribe Stift i 18. Aarh.

Ved H. Weitemeyer.
(Fortsættelse fra Aarg. 1910).

Tørninglens Provsti.

I. Hvidding Sogn.

Hvidding Sogn. Der er to Indberetninger af J. Ewald, dat. 30. Decbr. 1765 og 15. Jan. 1768.

Af Præstelisten: *Fredr. Chr. Hammer* blev fundet død i Fiskeparken 18. Febr. (ikke Juni, som Wi-berg har) 1764. — Om sig selv siger *Jochum Ewald* ikke et Ord.

Vedlagt er en Kopi af et paa Latin affattet Salvegardebrev for *Thomas Henrichsen Weile*, Præst her fra 1647 til 1672 (d. 1686), hans Familie og al hans Ejendom i Hvidding, dat. 2. Novbr. 1659 og underskrevet af dansk Krigskommissær ved den polske Hær, Nicolaus Nissen.

Kirken*) er overalt belagt med Bly. Den har et malet Loft, lagt i Rammer, undtagen Sakristiet er Vælvning (!). S. Ø. for Kirken staar Klokketaarnet af Bindingsværk, belagt med Bly. Paa den store Klokke staar: Hans van Damme gut mi tho Hamburg MDLXXXIX. Den X July disse Klocke De Het Geten

*) Om Kirken se Trap, Slesvig p. 84, og Haupt, II p. 426.

laten der Er und Fester Juncker Lodwich Nielsen Arf Gesessen tho Hyxbru, Trulus Nielsen tho Asstorp. Paa den mindre staar: Claus Asmussen me fecit 1696. — En gammel katolsk Altertavle, hvorpaa findes Pater-nosterbaand, i hvis Midte Christus hænger paa Korset med en Del Helgener omkring sig. Udi Sakristiet findes en gammel Antikvitet med Jerngitterværk for. Paa Væggen et Skab, hvorudi staar et Fruentimmer med et Barn paa hver Arm og to andre Billeder ved Siden. — Paa Prædikestolen staar: Ahno Dmi 1599 den 5. Febr. — Paa nørre Væg findes to Epitafier af Træ, det ene over Præsten Thomas Henriksen Weile og to af hans Børn, Henrik, d. i sit 12. Aar, og Christen, d. i sit 15. Aar, det andet over Hans Wedel og Hustru og Clemend Jørgensen Fog og Hustru Magdalene Wedel, f. 1691. Der er to murede Begravelser i Kirken; den ene tilhører Høxbrogaard, hvorudi, som der siges, nogle af de gamle Rantzouer har været begravede, men for nærv. Tid er ingen uden de to sidste Beboeres Jacob Bjørns og Anders Andersens og deres Familiers Ligkister at finde, hvorpaa ingen Inskription. Den anden Begravelse tilhører Præstegaarden, bekostet af Thomas Weile for 29. Rd. 2 Mk. 4 Sk. (Epitafiet kostede 32 Rd. 3 Mk. foruden Træet), og der staar mine Formænds og deres Familiers Kister, hvoriblandt to med Inskr. over Clemend Fog (efter Indskr. er han født 3. Febr. 1682 og blev gift 1707) og Fredr. Chr. Hammer. Paa den sidstes Kiste staar flg. Vers, der minder om hans Dødsmaade (blev funden død i en Park ved Præstegaarden, ventelig af en Svimmel nedfalden):

I Vandet gled min svage Fod
 Og faldt i Døden hen,
 I Jesu Sides Vand og Blod
 Jeg rejses op igen.

Neden i Kirken et smukt malet Pulpitur til Mandfolk, og paa det staar med malede og forgyldte Bogstaver (paa Latin), at Johannes Thomas Wellejus 1704 lod det bygge paa egen Bekostning, og oven- og neden- under staar:

Det Pulpitur Hr. Wedel har
 Til Kirken villet give,
 Da her paa Stole Mangel var,
 Det Gud til Ære blive,
 Men tværtimod til denne Tid
 Har voldet Strid og Klammer
 Og Kirken gavnet ej en Hvid,
 Det er jo Synd og Jammer.

Clemend Fog 1744.*)

Kalk og Disk af Sølv forgyldt er af Kirken selv bekostet. I Alterklædets Midte staar 1661.

Vides ikke, at Kirken har haft nogen Fata af Ildebrand eller anden Forandring; den er ej heller nogensinde bleven større, end den er. I sidste Sommer (1767) blev den efter kgl. Befaling takseret ved Branddirektøren i Haderslev for 4000 Rd.—Paa Kirkegaarden 8 Ligsten, hvoraf den ene er mærkværdig formedelst den derpaa udhugne latinske Indskrift: »Her-

*) I Indberetningen fra 1768 staar flg., der vistnok giver Forklaring til Verset: Her var en liden Misfornøjelse blandt Sognefolkene, da de i Anl. af, at Pulpituret blev byggt, maatte forandre deres Stader i Kirken, hvilket ikke uden Allarm bortfaldt,

under hviler Søren Nielsen af Hvidding. Nascimur in puncto, Patimur quam Plurima Mundo, Morimur in Puncto. Quid sumus? Ergo nihil. Haud timet Mortem Qui Vitam sperat*). Herunder hviler sl. Karen Tyges D. af Hviding 1687.«

Kirken har intet Hrtk., men dens Indkomster er den 60. Kærv af alle Slags Korn, som in natura aarlig leveres til Kirkeværgerne . . . Desuden ligger til Kirken et Stk. Eng, kaldet *Kirkens Toft*, hvoraf betales aarlig 4 Mk. 8 Sk. — Dens staaende Udgifter er: til Biskoppen 6 Mk., Cathedratium 2 Mk., Herredsprovsten 3 Mk., Studenterpenge til Haderslev Skole 3 Mk., Amanuensis 8 Sk., til Brød og Vin samt Klæder at to 18 Mk. 12 Sk. (deraf de 12 Sk. til det sidste), Degne- og Skolemesterpenge 6 Mk., de Fattige 1 Mk. 8 Sk., endnu betaler Kirkeværgerne, som tager mod Kirkens Tiende in natura, aarlig Haderslev Skole for Straaen 8 Mk.; Fortæring ved Kirkens Regnskab 5 Mk. — Summa 53 Mk. 12 Sk. Nok [endnu] betales Degnen for Ringen aarlig 10 Skpr. Rug og 5 Skpr. Byg.

Kongetienden er lige som Kirkens den 60. Kærv af alle Slags Korn, hvilket hvert 3. Aar kommer til offtl. Licitation paa Haderslev Amtstue og koster fra 20 til 30 Rd., som Sognet selv i mange Aar har nydt.

Præstegaarden staar for $\frac{7}{9}$ Plov; dens Bygning bestaar af 98 (?) Fag dels Grundmur, dels

*) Vi fødes i et Øjeblik, vi lider det mest mulige i Verden, vi dør i et Øjeblik. Hvad er vi? Altsaa intet. Den frygter ikke Døden, som haaber paa Livet,

Tavlmur og dels Trævægge kun i slet Byggestand og kostede ved sidste Indkøb 883 Rd. . Den har god Ager og Eng, der undertiden lider Skade ved at overskylles af Havet; der kan indavles aarlig henved 200 Tdr. Byg, 36 til 40 Tdr. Rug, 16 til 20 Tdr. Havre, 10 til 16 Tdr. Bønner og 1 à 2 Tdr. Ærter, og af Engene kan indavles 40 til 60 Læs, græsses og fodres 32 til 36 Høveder. — Om Tørvjorden har Thomas Wedel haft Proces med Lundsmarks Beboere, som paastod, at Jorden tilhørte dem og var overladt Præsten af Godvillighed, men Præsten paastod, at det var Præstegaardens Ejendom; da han tabte Sagen ved Hjemtinget, vilde han appellere til Overretten, og Beboerne gik derfor af Frygt for Bekostningerne ind paa, at Præsten skulde beholde Jorden, mod at de ikke skulde give ham som før Kvægtiende og Offer; Clemend F'og havde ogsaa Udstand med dem om samme Sag og fik skriftlig Akkord med dem paa samme Betingelser for sig og Arvinger, saa længe nogen af dem var ved Kaldet. Med mig begyndte de ligeledes, og jeg maatte indgaa paa samme Akkord, ja endog give dem den halve Smørtiende, men derom er dog intet skriftligt. — Til Enkepension svares aarligt af Kaldet 3 Tdr. 6 Skpr. Rug, og 5 Tdr. Byg (Tønden 10 Skpr.), en Ottendedel Smør og i Penge 12 Rd. 20 Sk.

Sognet bestaar af adskillige Slags Tjenere: 1) kgl. Undersaatte, som sorterer under Haderslev Hus og bestaar af $14\frac{11}{18}$ Plov, 2) Cuxbølske eller Rantzowske, som er $37\frac{7}{12}$ Plov, 3) Schackenborgske, hvis Hrtk. er 22 Tdr. 1 Skp., 4) Lectorats Gods, som sorterer under Ribehus og bestaar af 20 Tdr. 5 Skpr. Hrtk.

I *Hviding* By, som i gamle Dage kaldtes *Hvilling* og vel har sin Oprindelse af den Fisk *Hvilling*, befindes $7\frac{3}{4}$ hele Gaarde og derpaa 19 Beboere, derforuden Forbedelser og Inderster 8 Steder; ved *Raahede* befindes 9 hele Gde. og derpaa 16 Beboere, derforuden Forbedelser og Inderster 10 Steder; i *Endrup* er $2\frac{1}{2}$ Gd. og derpaa 5 Beb.; i *Lundsmark* er 3 hele Gde. og derpaa 3 Beb.; i *Høxbro* er 6 hele Gde. og derpaa 9 Beb., derforuden Forbedelser og Inderster 8 Steder.

Sognets Fattige er for Tiden (1765) 5; til deres Forflegning er ordineret en Sparbøsse i hver By, hvorudi samles alt, hvad ved Trolovelser og Bryllupper samt Køb og Salg enhver godvillig vil give, dernæst Tavlepengene, den øvrige Rest bliver lignet over samtlige Beboere. De 5 nyder tils. 75 Mk. 6 Sk. — Jens Henningsen Fog i Raahede har ved sin Død legeret til Sognets Fattige 100 Rd., hvis Renter uddeles hver Nytaar og St. Hansdag.

Et Skolehus Ø. for Kirken er opbygget og til et bestandigt Skolehus indrettet 1697. Skoleholderens Løn er af ethvert Barn ugtl. 1 Sk., og af Kirken nyder han aarlig for de fattige Børn 24 Sk., videre visse tillagt har han ikke. Skoleholderen er pligtig at holde Skole baade Vinter og Sommer, men holder alene om Vinteren, fordi det om Sommeren mangler ham paa Børn. Substituten har altid haft Skolen, som af Biskoppen i Ribe bliver beskikket . . .

Der siges at have været en adelig Gaard, som nu kaldes *Høxbrogaard*, som endnu har adskillige Friheder; den giver ingen Kirketiende, til Præsten gives

der ingen Kvæg- eller Smørtiende, af Korn gives der aarlig 1 Ørt Rug og 1 Ørt Byg, som er ikke den halve Part af det, der kunde gives; den giver 32 Sk. til Offer, enten Familien er stor eller liden. — I Raahede er en Gade kaldet *Klostergade*, fordi der i katolske Tider har været et Kloster.

Personernes Antal over 12 Aar er (1765) 393; de Døde er ungeføhr aarlig 20 til 24, de Fødte 24 til 27.

Sognets bedste N æ r i n g er Avling og Opdræt. Der avles fornemmelig Rug, Byg, Havre, Bønner og Ærter, hvoraf mest afsættes Byg, som gøres i Malt . . . Fiskeriet har i fordums Tid været i Overflødighed af de saakaldte Flynder (eller Plader) og Butter (Rød-spætter), saa at Beboerne ej alene kunde have noget til egen Fornødenhed, men endog sælge deraf til andre, hvilket for nogle Aar siden saaledes har forandret sig, at der nu moxen intet bekommes. — Raahede, Endrup, Lundsmark og Høxbro deres Rugland kan bruges i 3 Aar og hviler i 4. Aar; derforuden har Raahede, Endrup og Høxbro noget Bygland, som hvert Aar bruges og kaldes Alt-Sæd-Jord. Hviding By har intet uden Alt-Sæd-Jord, som hvert Aar bruges og gødes uden at hvile. — Raahede og Høxbro har deres fornødne Brændsel og Lundsmark til Overflødighed, alle af de saakaldte Flad-Tørv, Endrup nogen liden, men ikke til Fornødenhed, og Hviding har selv ingen Brændsel.

Af vilde Dyr ses undertiden Ulve.

Roager Sogn. Indberetningen af Chr. Schmidt (d. 1767), er udateret.

Af Præstelisten: Om Præsterne før Reformationen har jeg ingen Kundskab uden det, der læses hos Helvaderum*), om Hr. *Peder Roager*, som valgte sig selv til Biskop [1465], hvilket stedse her i Sognet har været en troværdig Tradition, som enhver ved at tale om. Om Præsterne efter Reformationen har jeg ej andet end en liden Opskrift bag paa Altertavlen, som er hel utilstrækkelig, og dernæst en Fortegnelse paa Præsterne udi Hviding Herred fra Reformationen af, som og er utilstrækkelig, hvilken hermed følger til Eftersyn (den er vedlagt). Ved samme Fortegnelse kan endnu efter Kirkebogen erindres: *Niels Astrup* (d. 1701) var født paa Astrupgaard i Brøns Sogn og, som min Formand har skrevet i Kirkebogen, af en ældgammel Familie, hvis Slægtsregister fra 1508 skal forefindes, men er mig ukendt. *Nissenius Hygom* var født 1672 i Hygom Præstegaard . . . Af hans Børn opholder sig endnu 3 Døtre i Ribe. I hans Tid 1714 19. Aug. blev Præstegaardens Ladehuse med alt indavlet Hø og Korn afbrændt formedelst Tordenild. — *Christian Schmidt* . . . var 9 Aar Collega i Viborg Skole . . . ægtede 1741 Maren, Datter af Køb- og Handelsmand Jørgen Schaltz i Viborg; 1746 kom han i 2. Ægteskab med Dorothea Marie Outzen.

Hvoraaf Kirken har Navn, kan jeg med Vished ej sige, men jeg har hørt, at Sognets Mark fra gammel Tid har været begroet med Skov og Buskads, som Tid efter anden er opryddet og gjort til Agerland og har derfor faaet sit Navn af at rydde Agre, saa at det skal være kaldet i Begyndelsen *Rydtager*. Den har et lidet

*) Det er Niels Helvad, „*Eleusinia sacra*“ osv. (1610).

Spir paa Taarnet og Afsættelser (?) paa den lave Kirke foruden en Runddel med Hvælving over Koret og Alteret, overalt tækket med Bly, har og et Vaabenhus, en Sakristi, et Pulpitur, nye Stole med Døre, og smukt malet indvendig overalt. Bygningen er velproportioneret og har en smuk Skikkelse inden- og udvendig. En Klokke i Taarnet og to smaa ubrugelige Klokker staar i Kirken. Kalk og Disk er af Sølv forgyldt, og en do. Kalk og Disk til Syge at betjene. Paa Alteret 4 Messing-Lysetager. Indskriptioner findes ej uden ordinære paa Bøndernes Ligstene undtagen paa en liden Ligsten i Kirken over Hr. Hans Clausen, hvilken er mærkværdig af sin Enfoldighed. Stenen er ej større end som den kunde ligge over et lidet Barn paa 3 à 4 Aar; dens Indrettelse er i alle Maader saaledes, som efterfølger. — Her følger en Tegning af Stenen, der er uden Prydelse. Paa Midten staar: Her Hans Clawsen. Gud werre hans Seel naadig Amen. H. C.; Omskriften er: Anno 1590 den 8. Marts døde sl. med Gud Her Hans Clawsen, Guds Ords Tjener til Roager Kirke*).

Her i Egnen er Bøndergaardene ej anslagne for Hartkorn undtagen nogle faa Riberhus-Bønder som Strøgods her i Sognet, og Kirkerne her nyder kun halv Tiende med Kirkerne i Danmark. Kirkens aparte Ejendomme bestaar i nogle Agre og Enge, men hvor meget det er, haves ej nogen Efterretning om, og Kir-

*) Det er Præsten Johan Clausen Normsted. Abildgaard, som besøgte Kirken 1776 (se Sønderj. Aarb. 1906, p. 138), omtaler ikke Ligstenen; den var maaske allerede da forsvundet. Om Kirken se Haupt, I. p. 414.

ken nyder aarlig deraf 4 Mk. Hr. Niels Astrup har haft stor Disput og Proces om disse Kirkens Jorder, endog efter at han havde erholdt kgl. Koncession til Jorderne at bruge for samme Afgift, som Bønderne havde det, men hvad Ret og Adgang enten Bønderne havde til at besidde Jorden for saa liden en Afgift eller Hr. Astrup til at erhverve sig den Fordel fra Bønderne, kan jeg ikke sige med nogen Vished. Imidlertid gik Jorderne til Præstegaarden og har lagt dertil i 60 Aar, indtil jeg som en fremmed kom til Landet, og da bemægtigede Bønderne sig Jorderne uden at spørge mig derom, og at de kunde være desto tryggere, søgte de Fæstebrev paa Jorderne ved Amtshuset i Haderslev. Jeg ser ikke, at Præsten kunde have nogen Ret til Jorderne, men det ser jeg, at Kirken faar ej nær den Afgift, som kunde faas af dem, og tillige, at det var Uret, at Amtshuset tilegnede sig Ret til at fæste og til at beholde Fæstet, da det ikke har haft eller endnu har noget med Kirken at gøre.

Kongen har altid ejet Kirken og har altid kaldet; dog menes der, at det har været Valkalde (!) her af fordums Tid, som endnu er i Fyrstendømmet paa de fleste Steder brugeligt, hvilket man slutter af adskillige Ting

Kongetienden bliver hvert 3. Aar bortforpagtet paa Amtshuset i Haderslev, men det har en særdeles Beskaffenhed her som for andre Steder, thi en stor Del er fritagen for at give Kongetiende.

Præstegaarden, som er Haderslevsk Grund, staar ej for Hrtk., men maa regnes for ongefær $\frac{2}{3}$ Plov; ellers er her i Byen en hel Gaard, *Riber-*

husgaard, af lige Beskaffenhed med Præstegaarden, og den er noget over 9 Tdr. Hrtk.

Kirkeby siges af førdums Tid at være kaldet *Sønder-Roager* . . . Desuden et lidet Skovhus kaldet *Stavetskov* formedelst en lille Skov, som ligger derved, tilhører det Castellisk-Rantzowske Herskab.

Naar her er nogen *Fattig*, som ej kan ernære sig, har de maanedlig af Sognet saa meget, som fornødent eragtes, og den Fordeling gøres af Præsten, Sognefogden og nogle Mænd, hvorefter Helligbrødefogderne skal indkræve Pengene. Desuden bliver Kirkens Tavlepenge henlagte til de Fattige, men naar ingen Fattige er, bliver de Kirken beregnede. Her er og et lidet *Legatium* paa 22 Rd.

Herregaarde findes ikke, men *Westerbæk* By, som er adeligt Gods, tilhørende det Castellisk-Rantzowske Herskab, har af ældgammel Tid været beboet af en Adelsmand, men hvad hans Navn har været, er mig ukendt. Siden er *W.* beboet af Bønder, som endnu beholder den adelige Frihed, at de svarer ingen Tiende til Præsten og ganske lidet til Kirken. Min sl. Formand har, men forgæves, gjort sig svær Umag for at faa de præstelige Indkomster af *Westerbæk* . . .

Næringen bestaar i Agerdyrkning og Opdræt af Kreaturer. Rugavlen er ganske liden, saa en Del af Bønderne maa undertiden købe Rug til deres Husholdning, derimod avles godt Byg, som Bønderne gør til Malt og sælger det til Ribe, Løgumkloster og omliggende Kroer; af Havre kan ogsaa sælges noget, Boghvede avles knap til Fornødenhed og af Ærter ej mere, end hver i sin Husholdning kan behøve. En god

Fordel har Bønderne af det bekvemme Ler til Teglbrænderi, som de for nogle faa Aar siden har fundet, og deraf faar ej alene en god Hjælp til deres Husholdninger, men endog har kunnet sælge deraf til andre.

Spandet Sogn. Indberetningen, af Andreas Jacobsen Boysen, er dat. 26. Marts 1768.

Til Præstelisten findes næsten intet undtagen Series Pastorum, som er ophængt i Kirken af Boysen selv (se ndfr.) Ellers bemærker han bl. a.: Min Formand sl. Hr. *Rasmus* [3 : Rasmus Hansen Kiersing, Præst 1689—1723] ægtede Enken paa Stedet, som var en Præstedatter fra Hygum. Sl. Hr. *Kruse* [Præst her 1730—49] bekom hans Hustru fra København og hedde Haugen. Min Moder, som er i disse Dage død hos mig, var 97 Aar og kunde tælle Børn, Børnebørns Børn med sig selv iregnet i 5 Led.

Kirken, saavidt jeg ved, St. Jacobs Kirke, er meget kønt bygget efter udvortes Proportion med en Rundeel ved Østerenden, af huggen Sten; især er der en Del forunderlige Mursten, som ej er brændte, men synes, ligesom de var af graa og ubrændt Ler, som er porøse, men af saadan Durabilitet, at de ventelig har siddet i Kirken nogle Secula; de er udi alle Maader som en Pimpsten, men er dog ej Pimptsen.*) Den er tækket med Bly overalt undtagen faa Fag Norden paa Kirken, som er klædt med Brædder og overstrøgne med Blyfarve; Taarnet, med Spir, er og

*) Det er Tufsten, Præsten saaledes beskriver. Om Kirken se J. Helms, Tufstenskirkerne i Omegnen af Ribe, p. 28 og 42 flg., Trap, Slesvig p. 87, og Haupt, I. p. 421.

saa blytækt. Der er kun een Klokke, men saare elendig, at naar man er nær Kirken, man næppe kan høre den; den er saa sprøkken og revnet, saa den med Fare maa bruges, at nogle Stykker sidder løse i den. Øster- og Vesterdelen af Kirken er med Velvinger, men mellem Koret og Taarnet er der Loft. — Alterets Arbejde er med de 12 Apostle prydet, ellers er det kuns malet med bibelske Historier, som Nadverens Indstiftelse, Opstandelsen og Himmelfarten. Kalk og Disk er af Sølv forgyldt. Paa Prædikestolen staar: Chr. 4. 1640; nedenunder: F. W. Christian Rantzou til Bredenbeck foræret til denne Prædikestol 10 Rd. I Kirken er to Tavler, for nogle Aar opsatte; paa den ene staar, at en Kniplingspige i Sognet har givet et Legat til Kirken paa 100 Rd.*) og desuden, hvad enhver har givet gratis til Kirkens Reparation; den anden Tavle er opsat (og bekostet) af mig 1754, hvorpaa er tegnet Series pastorum. I Kirken er to Ligsten, paa Kirkegaarden 10. Der har været adskillige Disputer om Kirkestole, nogle har saare mange, nogle har altfor faa, der er stor Uenighed. Degnets Hustru har ingen, Præstens Tjenestefolk er forflyt at staa snart hist snart der hos en Væg.

Der er en og anden Bonde i Sognet, som har Kirkeagre, hvoraf gives noget lidet. — Det er Kongens Kirke, der er vurderet for 1500 Rd.

Der er kun 5 Mand i Sognet, som giver K o n g e t i e n d e, der erlægges under Haderslev; de øvrige

*) Se D. Atlas V. p. 674, som siger, at Altertavlen er givet 1746 af en Kniplepige Anne Nielsdatter.

giver ingen, som sorterer under Gaardene Castel og Schackenborg.

I mine Formænds Tid var den bedste halve Gaard i Spandet til Præstegaarden, men da sl. Hr. Knudsen*) kom, vilde han ikke give Arvingerne noget derfor, hvorover Rettens Betjente lod den sætte til Auktion, og er nu en Fæster boende. — Af Kaldet svares 24 Rd. i Enkepension, dog gives af Barmhjerlighed mere end de jure. *

I *Spandet* er 12 [Beboere?] foruden Præsten; den bestaar af 17 Ottinger. *Fjersted* bestaar af 17 Ottinger, *Spandetgaard* af 8 Ott, hvorhen hører *Spandet Kro*. *Mølbye* bestaar af en hel Gaard, som er delt i 13 Toft-Værelser, og ligger hvert Hus temmelig vidt fra hverandre. I *Spandet* er der egentlig ingen enlige Steder uden *Spandet Kro*. Om *Fjersted* vides, at det i Gabels Dage har bestaaet af 4 separate Steder, som nu er samlede i eet.

Sognets bedste Næring er Ager og Eng; der er god Agerland, England er næppe til Fornødenhed. Der saas Rug, Byg Havre, Boghvede, Bønner og Ærter, hvoraf Rug og Byg mest saas, Havre og Boget kun til egen Fornødenhed, Ærter og Bønner kun ganske lidet af en og anden. Der kan sælges Byg og Rug af nogle, men ej af det andet. Jorden hviler i 3 Aar. Avlingen kunde forbedres, naar den efter kgl. Kon-

*) Det er Frederik Knudsen, der var Kapellan her, idet *Spandet* hørte til Højrup indtil Knudsens Død 1630, men styredes af Kapellaner. Det er om ham, der fortælles, at Sognefolkene bar ham til Kirken, da han havde faaet Paalæg om ikke at gaa fra Kroen derhen. „Det gaar an, sagde *Spandet* Præst, da de bar bam fra Kroen til Kirken.“

cession blev separeret. De kan sælge en hel Hob Tørv og Klyner. Til Fjersted By er der en liden køn Skov, dog er der megen Krat imellem, de har og Mose-tørv i Overflødighed, men kun lidet Klyne-Jord. Til Spandet By er der alene Busk og Krat, men ej nogle Træer, de har Mose- og Klynejord i Overflødighed. Til Spandetgaard og Mølbye er ingen Krat, men de har Tørve- og Klyne-Jord nok. Af Klyne og Tørv sælges en Del til Ribe. — En Dam kaldes *Snerp Dam*, der tilhører det Castelliske Herskab, i hvilken findes Gjedder og Aborrer, men formedelst dens Dybde er de ikke godt at faa deraf. — Der er en Del Kniplingspige-Vævere.

Der er af v i l d e D y r Harer, Ræve, og somme-tider Raadyr og Ulve. . .

B y g n i n g e r n e er alle i god Stand efter Bøn-derskik med Brandmur opførte, ja i de fleste Huse, hvoraf nogle har staaet over et Seculum efter de der antegnede Aarstal, er Tømmeret, Bjælker og Sparrer af det kosteligste Eg, derimod i den liden Mølby er Husene saare ringe. Dette Egetømmer skal i forrige Tider have vokset paa Spandet Mark.

Om den ene By næst Kirken er kosteligt Ler, hvoraf brændes saare solide Mursten, som er endogsaa under Vandet i Brøndene næsten uforgængelige. Leret er af den Beskaffenhed: ongeføhr 3 a 4 Alen er Leret gult, men graver man dybere, hvor de ingen Bund endnu har kunnet faa, er det dunkeltblaat, og Erfarenhed har vist, at de Sten, der bestaar af det blaa Ler, naar de andre af det gule Ler faar deres fornødne Maturitet af Ovnen, saa løber de blaa sammen i en glasseret Klump, som ved ingen Kunst eller

Gewalt kan separeres mere. Her er en Slags Støbe-Sand paa vores Mark i temmelig Kvantitet, hvoraf de Kyndige af alle Købstæder omkring ved os, især dem, som omgaas med Støben, hente med stor Omhyggelighed. Der er vel paa Spandet Gade en stor Del gult Ler, men er ej tjenligt til at brænde Sten af, thi den er fuld af hvid Kride og andre smaa Sten, men at mure med er det overmaade godt, naar Sten og Kride bliver afsamlet.

Antal Personer er ongefehr 200, de dødes og fødtes Antal aarlig 8 à 10 af begge Slags, sommetids mindre.

Paa Markerne er mange Høje og deriblandt de saakaldte hedniske *L u n d e*, hvori findes overmaade store Stene, som er rangeret, derimellem var ordentlige Kældere, og er nu af Bønderne bleven kløvet og ruineret. Bønderne har foræret mig en Offersten, ogsaa to Instrumenter af en rar Slags Metal, ventelig af det saakaldte *Æs Corinthiacum*, som ser ud som en liden Dolk og er skarp til begge Sider, den spidse Ende er afbrudt; Hæftet, som er ej længere end to Tolde, er hult, at det kunde sættes paa det Instrument af samme Materiale; jeg kan ikke just determinere Figuren.

Der er ongefehr 3 *F a t t i g e*, som gaar omkring og nyder deres Føde. — Der er vel et *S k o l e h u s* bygget N. Ø. for Kirkegaarden af nogle af Sognemændene for en 15 Aar siden, hvori Degnen bor og giver Husleje af. Men der er desuden i hver lille By et Par Fag Skolehus opbygget, hvori der holdes Skole ikkun om Vinteren. Der har været store Disputer om den

Sag saavel som om andet; der er ellers ingen visse Skoleholder uden Degnen, men de andre er ustadige.

Nærværende er ingen Herregaard, men da den grevl. Rantzou-Castelliske Herskab nyder største Del af Sognet, er de ogsaa Ejere af den saakaldte gamle Herregaard *Spandetgaard*, som nu er udlagt til Bøndergaarde, og bestaar Bøndernes Antal derpaa af 4 halve Gaarde, som ligger ved Kirken. Herremand (?) paa denne Mark er ordentlig ved 4 Skjelstene indhegnet og ligt et ene Mærke, og da der i Sognet 3 Herskaber, nemlig den kgl. Jæger, den højgrevl. Castel. Jæger og den højgrevl. Schackenborgske Jæger, har at jage. Men paa denne Mark har ingen Rettighed uden den Castelliske Jæger. Den sidste Herremand, der boede derpaa, ligger begravet i Ribe Domkirke og hed Claus Sehested, hans Epitafium staar straks ved Amtmandens Stol; hans Frue bekom han fra Caspargaard, og blev ham da et Donativ skænket af 2 Enge ved Ribe, nemlig *Kokhal* og *Møl* Enge, som disse Mænd i *Spandetgaard* endnu ejer, og har jeg selv nogle Aar nydt for Betaling en af disse Gaarde, som nu er afhændiget. Der ligger og paa denne Mark en Mose, som kaldes *Højmose*, Norden for Kirken; den har for et Seculum været saare høj og ligesom et Refugium for Fjendens Anløb efter de gamle i Sognet deres Beretning; den var impassable at komme til uden paa et visse Sted, hvor de Gamle flyttede alle deres Mobilier og var selv som i et sikkert Asylum i Fjendetid, men nu under Tidens Længde kan den med Rette kaldes Lav-Mose, thi den er mange Gange opgravet helt igennem, og altsaa har den tabt sin Højhed. Der er endnu i Bun-

den den kostelige af Ribe Borgere elskede Høj-Mos Klyne, som graves i Førstning usigelig store, men naar de er blevne tørre, er de saare smaa og haarde og sorte; de er af en besynderlig salpetrisk Materie, saa at ingen Brygger kan bruge dem, thi de fortærer Kobberet, men til Varmen er de overmaade gode . . I Bunden af denne Mose ligger der store Runter*) af Gran eller Fyr, sommetids lange Stykker som Balkier (!), men de er alle brændte og Kuul (!) i Enden derpaa, saa at den Skov, som har staaet, hvo ved hvor mange Secula, der er afbrændt. De Fattige i Sognet opgraver disse Runter, og naar de er tørre, kan de rive og splitte dem ad i smaa Ribber og bruge dem som Lys.

Den liden By, som ligger næst hos, er af den daværende Herremand bleven saaledes inddelt i saare smaa Boliger, som han har betjent sig af til at løbe Bud og andet Havearbejde. — *Westerbæk*, som ligger i Røager Sogn, og en Skov, *Staved Skov*, som endnu er i prægtig Stand, har hørt samme Herremand til.

Højrup Sogn. Indberetningen er udateret og uden Navn, men er sikkert skrevet af Niels Müller, der var Præst her 1765—75.

Af Præstelisten: Højrup og Spandet havde een Præst indtil 1630, da Herremændene paa Spandetgaard søgte at faa dem selv en Præst. — *Jens Tøgersen Ferslev* (d. 1712) . . . hans Hustru hed Maren Pedersdatter Hegelund. — *Mads Pedersen Schjerning* (d. 1729) . . . var Hører ved Kolding Skole i 18 Aar . . .

*) En Runte er en Springstok (ifl. Kalkar).

hans Hustru Apelone Kirstine Ferslev døde 1746, 57 Aar gl.; deres efterlevende 5 Børn: Peder Hegelund, Hospitalspræst i Kolding, Jens Schierning (se ndfr.), Maria Elisabeth, nu Kræmmerenke i Brede, Anna Else, Hr. Blangsteds Kæreste i Rødding, Sophie Elisabeth, Hr. Ewalds Enke i Schodburg. — *Henning Nissen* . . . frekventerede Haderslev Skole fra 1703 til 1710, da han blev dimitteret til Kieler Universitet, hjemme hos sine Forældre til 1713, to Aar i Jena og Witenberg, siden Informator hos Ober-Auditeur Walthers i København i tre Aar, informerede Oberst Løvenshjelm*) Børn paa Weirup 1722 til 1728, assisterede derpaa sin syge Fader et Aarstid, kom til Høyrup 1729 *Jens Hegelund Schierning* . . . fik Kaldet (1752) af sin Stiffader mod aarlig Pension, . . . efterlod sin Enke Voldborg, Hr. Johan Arendt Roses Datter i Gjørding, med 5 smaa Børn.

K i r k e n s**) Alder og Navn kendes ikke. Den er tækket med Bly, bygt af Teglsten og Cement (∩: Tuf), ikke over 40 Alen lang og næppe 10 Alen bred inden Muren og har et ikke ret højt, særdeles simpelt firkantet Spir. Den har kun een Klokke, hvorpaa staar: Borchardt Gelgiesser m. f. 1611. Verbum Domini manet in æternam (Borchardt G. har gjort mig. Herrens Ord bliver i al Evighed). Under Taarnet er Hvælving, ellers Loft. Paa Altertavlen staar noget gammelt Billedhuggerarbejde, der maaske skal forestille den yderste Dom, saa og de 12 Apostle og 4

*) Det er Hans Brockenhuus-Løwenhjelm til Vejrup i Fyn.

**) Om Kirken se Haupt I. Pg. 405.

store Propheter eller Evangelister. Jeg sætter med Flid maaske, thi Mesteren har gjort det saare klud-deragtigt, da han burde have sat til, hvad det skulde betegne. Nedenunder staar:

Til Klædning min een 10 Rigsdaler har leveret,
Gud glæde dem, som saa mig paldtet klædet har.

Mad. Anna sl. Forvalter Carstensen.

Een to Gang 10 og mer mig dertil har foræret,
Gud dem velsigne med hvad Himlen selv formaar.

Hæderborne Apelone Kirstine Hr. Schiernings.
Anno 1716.

Det er vel noget af den Donation, som Kirken har at takke for en smuk Fløjels-Messehagel. Kalken, af Sølv, holder $\frac{1}{2}$ Bouteille. Paa hver af Messing-Lysegasterne staar: »Er foræret fra Anders Nissen Hørup 1635 til Hørup Kierck. Karen Anderskon«. Det er vel ikke værdt at anføre, at bag Alteret staar en liden, men gammel Trækasse, indlagt i Messing med Apostlenes Navne og couleurede Billeder paa; har der deri været nogle Relikvier, saa kan det siges om den Helgen: Surrexit non est hic (det er ikke her, han er opstaaet). Ved den nørre Side af Alteret er for en halv Snes Aar siden sat en liden Udbygning, hvor otte Personer ad Gangen kan absolveres. Prædikestolen har ingen ornamenta, men alene den Inskription: Vivo ego, inquit dns., nolo mortem peccatoris, sed ut convertatur et vivat. Anno 1582 (Jeg lever, siger Herren, jeg vil ikke Synderens Død, men at han skal omvende sig og leve) . . . Desuden har Kirken et Pulpitur, gjort 1729 og malet 1750 . . . I Kirken er kun to Ligstene over Præsterne Ferslev og Mads Schierning,

Hvorpaa nogle momenta vitæ staar, forresten uden Kunst og Kløgt. Paa Kirkegaarden er tre, hvorom heller ikke er noget at anføre, uden det skal være det latterlige, at paa en af dem, som i sin Tid er lagt over en Skovrider, staar, da Resten er dansk, et uheldigt latinsk Ord: Hans kære Hustru n a t u s etc. Efterkommerne kan tænke, at Latinen ikke har været meget gængse; dog i den gamle Rom selv har der undertiden sprunget en grammatikalsk Maske for Skuespillerne, hvorpaa Bonnichay de antiq. Vrb. Rom fac. har et Par artige Exempler.

Kirkens Indkomster ved jeg intet andet om end, hvad der staar i de aarlige Kirkeregnskaber, uden denne underlige Skik skal anføres, at naar Klokken ringer for et Lig, som ingen Ligprædiken faar, betales til Kirken 8 Sk. danske, men bliver der Ligprædiken, faar Kirken intet. — For Vin og Brød at holde faar Præsten Kirkens Del i to Engholme, som kaldes Kirkens Holm og Ølgaardens Holm, og desuden 3 Rd. 4 Mk.

Kongetienden er hidtil hvert 3. Aar sat til Opbud, da Sognet selv altid har faaet den; disse Aar giver de 13 Rd. 2 Mk. derfor. At Kongetienden er sat saa liden, skal komme deraf, at i forrige Tider, da samme ydedes in natura, var fast Halvdelen af Sognet forskyldt, det kalder de at staa højere i Skylden, end de bør med Rette i Proportion mod andre Naboer; disse forskyldte var fri for at give Kongetiende. I hvorum end dette er, saa svarer de nu alle lige i Skyld, er og alle lige delagtige efter Ottingepart i Pengenes Afgift for samme Tiende.

De fleste Gaarde i Sognet er kun maadelige i Bygning. Præstegaarden ligeledes er ringe og gammel; jeg tror ikke, at den er fra Grunden ombyggt siden Reformationen; for fem Aar siden stod endnu et Vægskab i en Mur af gammelt Bildhuggerarbejde med en af de første Præsters Arst Pedersens (d. 1679) Navn paa. Præstegaarden har næppe to Tredjedele Eng i Proportion mod de andre Beboere i Høyrup. Paa Præstens Riberhus Grund var nylig bygt et lidet Sted, af hvis Grund Ejeren aarlig skal svare til Præstegaarden 1 Rd., saa og ved hver Forandring enten af Ejer eller Præst til en Slags Fæste 3 Rd. — Enken faar i Pension 24 Rd.

Høyrup Sogn kaldes i alle gamle Dokumenter, som er før dette Seculum, *Hørup*. Kirkebyen *Høyrup* synes at have Navnet af sin Situation, da den ligger skraa op ad en Høj, saa at Mønningen af det østerste Hus er mestendel i Vandmærke med Grunden af det vesterste, nemlig Præstegaarden. Norden til Vesten for Præstegaarden ligger Kirken, N. V. for Kirken er det højeste af Højen, en af de saakaldte Baunehøje . . . En liden Bæk, der fra Ribe- eller Gjelstoft Aa flyder som en Grænseskel mellem Høyrup og Arnum og ingen Navn har hos Meyer, kaldes *Askovbæk*; paa Meyers Kort staar og Tyrsteth i Gjelstiofts Sted med en Trykfejl paa alle Karter et vice versa.

Til Sognet hører kun to Byer: *Høyrup* og *Arnum*, og desuden *Eenmark*, to Halvgaarde, egentlig 6 Ottinger, *Steensbæk*, to Halvgaarde, egentl. 4½ Ott., og Skovriderens Bolig ved Lindetskov. Denne sidste har ikke, saa vidt jeg ved, pro officio mere Land end til

Hestetydring (Tøjring), men har Tid efter anden taget saa meget Land af en nært liggende Hede under sig, at han høster mere end nogen Halvgaardsmand i Sognet, og dog har han hidtil hverken tiendet til Konge eller Præst.

Sognet bebos af 42 Lodsejere foruden en Del Landboeler, Toftmænd osv. Iblandt disse er 3 Schackenborger Gaardmænd, som hver staar omtr. for 3 Tdr. 2 Skpr. Hrtk., en Riber-Huser, der har $\frac{1}{5}$ Gaard og staar for omtr. 1 Tdr. Hrtk. og tilhører en Konrektor Hansen i Ribe. De øvrige er Haderslev-Huser og er sat efter Plovskat, da der regnes 8 Ottinger til en Plov. Dersom en Plov gælder 8 Tdr. Hrtk. (efter Pontoppidan), saa er en Otting det samme som en Td. Hrtk. . . Paa de fleste Steder heromkring regnes 4 Ottinger til en hel Gaard, men her i Sognet i Høyrup By 5 Ottinger og i Arnum 6 Ottinger dertil. Sognet har 73 Ottinger, hvoraf de 66 er Haderslev-Huser, der altsaa udgør $8\frac{1}{4}$ Plov; derforuden er Præstegaardens Avling, som har en halv Haderslevhus Gaard fri og $\frac{4}{5}$ Riberhus Gaard, hvilke blev i Provst Ferslevs Tid givne for Kaldets Ringheds Skyld, og staar i Jordebogen for 2 Tdr. 2 Skpr. 1 Fdkr., hvoraf betales aarlig til Ribe Amtstue 6 Rd. 2 Mk. og til Kirken 4 Rd.

Hvad Sognets nærværende Folkemængde, Avling, andre Næringsmidler og almindelige Tilstand er angaaende, da har jeg gjort mig saa meget mere Flid for at kunne give en nogenlunde taalelig Efterretning derom, jo mindre jeg in antiquitatibus eller physicis ved, som kan være værd at anføre.

Personernes Antal i Sognet er 521, nemlig 220 af Mandkøn og 301 af Kvindekøn; af dem findes i Høyrup By 102, i Arnum 378, i Eenmark 15, Steensbæk 17, Lindetskov 9. — Personernes Antal over 12 Aar er omtr. 370, Communicanterne 340; af dem hører nogle og 30 uden Sognet. De Dødes ungefehlige Antal aarlig er 16, de Fødtes 18.

Til en Otting i Arnum og Steensbæk saas ungefehr 26 Skpr. Rug, 9 Skpr. Byg, 9 Skpr. Havre, 10 Skpr. Boghvede; i Arnum hviler Jorden kun i 3 Aar. Der er og en god Del af saakaldet Sæd-Land til Byg og Havre, som aldrig hviler. Til en Otting i Høyrup saas 30 Skpr. Rug, 5 Skpr. Byg, 16 Skpr. Boghvede, 8 Skpr. Havre; der hviler Landet i 5 Aar. I Eenmark saas noget mere Byg, Rugen giver for 3. Kærvens Skyld ikke meget over $4\frac{1}{2}$ Fold, Byggen ligeledes, Boghveden kan regnes for 5 Fold. Alle Lodsejernes indavlede Rug tillige med Præstegaardens kan, naar Sæden fra-drages, aarlig være henimod 7528 Skpr., Byg 2175 Skpr., Boghvede 3112 Skpr.

Naar til hver Person aarlig regnes 15 Skpr. Rug, 5 Skpr. Byg til Malt, 8 Skpr. Boghvede, saa bliver Sognets aarlige Mangel paa Rug 287 Skp., som skal købes andetsteds à 1 Mk. 6 Sk. Skp. = 65 Rd. 1 Mk. 2 Sk., Mangel paa Byg 430 Skpr. à 1 Mk. 4 Sk. = 89 Rd. 3 Mk. 8 Sk., Mangel paa Boghvede 1066 Skpr. à 14 Sk. = 154 Rd. Havren foreslaar næppe til Fæsterne, de to Tredjedelen af Sæde-Havren, maaske 360 Skpr., købes hos andre à 12 Sk. = 87 Rd. 3 Mk., Summa 396 Rd. 4 Mk. 16 Sk. Af dette tænker jeg, at der avles saa meget i Arnum, som Sognet hjælper sig med. Endnu

er ikke regnet det Korn, som fortæres i Brændevin, koster aarlig 400 Rd. Der slagtes vel aarlig 50 Svin, til hver især at fede kan regnes maaske 16 Skpr. Boghvede = 116 Rd. 4 Mk. Sognets aarlige Udgift 913 Rd. 2 Mk. 10 Sk.

Den aarlige Afgift til Kongen eller i Maanedsskat, Skyld, Fourage, Magasin af Ottingen omtr. 12 Rd. Rd., Ekstraskat 310 Rd.; i hele Sognet er maaske 60 Rd., Ekstraskat 310 Rd.; i hele Sognet er maaske 3 eller 4 Lodsejere, som ingen Rente giver, Resten giver Rentepenge til andre Agre, omtr. 250 Rd. I Arnum lejer næsten hver Mand Hø paa den kgl. Pagtgaard Gjelstoft, ialt ungefehr for 180 Rd. Sognets almindelige Udgift er saaledes henimod 2649 Rd. 2 Mk. 10 Sk.

Derimod har Sognet en aarlig Fabrique af Knip-linger; for nærværende Tid knipler der 120 Personer, til hvilke der visse Kræmmere kommer nogle Gange om Aaret fra Tønder og skærer af; af disse Knippelpiger fortjener nogle, som nylig har begyndt, maaske kun 5 à 6 Rd. aarlig, men andre igen fortjener over 36 foruden deres Traad; man kunde altsaa regne middelmaadig pro persona 18 Rd., men naar man sætter endnu noget mindre, 50 Mk. lybsk eller 16 Rd. 4 Mk., bliver dog den aarlige Gevinst 2000 Rd. Desuden sælges Klyne og Kul fornemmelig til Smede i og ved Ribe, nok aarlig for 400 Rd.

Høyrup By har fornemmelig en herlig Mose Sonden for Byen i Omkreds henimod $\frac{1}{2}$ Mil, hvor der graves som oftest 16 Klyner dybt, ja paa nogle Steder kunde der graves 24, og samme er af de bedste og sorte Klyner.

Af en Otting Land i gode Tider sælges aarlig Kreaturer for 14 Rd., hvilket i hele Sognet kan udgøre 1022 Rd. Altsaa bliver hele Sognet sat til Indtægt 3420 Rd.

Altsaa bliver Levningen af Udgiften ikke saa liden til Jærn, Reb etc. og det, Bonden kalder Humle og Salt, hvorved han forstaar allehaande fornødne Viktualier, som hans egen Gaard ikke frembringer. Men da Bonden nu først siden sidste Kvægsygdøm er kommen saavidt, at han kan sælge noget af Hornkvæget, saa har Sognet siden den Tid hvert Aar gaaet meget tilbage. Der er næppe noget fattigere Sogn enten i dette eller nærmeste Herred. Mangen Mand sidder med Familie og Aftægtsfolk paa en Otting og samler ikke det Korn, som i hans Hus fortæres; hvis ikke hans Kone med nogle Lærepiger eller egne Børn knipler, maa han løbe fra Stavnen.

Høyrup Haderslevhus Gaarde har tidligere haft ved deres Sluser en god Aalefangst, men i nogle Aar har den ikke kunnet betale Redskaberne; Aalene er af den Smag, at de bedste Riber Hvedeaal kommer ikke derved.

For nærværende Tid nyder kun tre F a t t i g e Underholdning af Sognet maanedlig henimod 1 Rd. hver, da Helligdagsfogderne kræver Armepengene ind, saa tidt det gøres nødigt, og svares der af hver Otting 4 Sk., af Toftmænd etc. 1 Sk.

Stændig S k o l e har hidtil ikke været i Sognet, kan ikke heller for de faa Beboeres Skyld være uden i Arnum. Gaardmændene der har jeg nu endelig faaet til et vi et clam et pelleris (∩: med det gode og onde) at

give efter Ottingspart en vis Del, enten de har Børn eller ikke, til Skoleløn, som kan i alt beløbe sig til 10 Rd., da de og faar deres Børn i Skole for halv Ugepenge, nemlig 1 Sk. dansk, naar de andre Toftmænd etc. giver 2 Sk. af hvert Barn, hvorimod Degnen, der bor just i Arnum, for at holde Skolen, som vel og er hans vigtigste Pligt, er forbunden til, enten der er et eller 50 Børn, at være i Skolen hver Dag. Saalænge den gamle Degn lever, faar den unge, som fast ikke har andet end Skolen at leve af, efter Akkord af Lods-ejerne.

I en Eng, som ligger til de 4 Haderslevhuske Helgaarder i Høyrup, findes Rudera af en stor Bygning; der skal efter gammel Sandsagn have staaet en Herregaard. I Hofmands Fundatser kaldes den, om jeg mindes ret, *Arrildgaard*. Engen kaldes nu *Abildgaards Kjer*.

Vodder Sogn. Indberetningen, af Nicolai Georg Overbeck, er dateret 22. Juni 1768.

Til *P r æ s t e l i s t e n* giver han næsten alene den i Kirken værende Series pastorum; ellers fortæller han kun udførlig om sig selv. — Min, *Nicolai Georg Overbecks*, Moder var Dorothea Sophie Rye, Datter af Nicolaus Rye, kgl. Majs. Ridefoged i Gram Herred. Min Faders Fader Christopherus Overbeck var Sognepræst for St. Nicolai Menighed ikke langt fra Staden Lüneburg . . . Min Skolegang fra første Ungdom af har været udi Haderslev latinske Skole, hvorfra jeg blev dimitteret 1739; i samme Aar rejste jeg til Universitetet i Jena, hvor jeg forblev til 1742. Derefter har jeg i mine Studenterdage altid konditioneret, først hos Hr.

Poul Boldick, Færgemester ved Aarø Sund Færgested, derpaa i København i Huset hos Hr. Frantz Heinrich Müller, Materialforvalter ved Holmen*), og Hr. Ditlev Lindemann, Oberinspektør hos Grev Danneskjold-Samsøe, derefter nogen Tid timevis hos Kaptajn Lorentzen og Hr. Renteskriver Gold

K i r k e n kaldes St. Lauritz Kirke. Skal maaske være St. Laurentius, hvis Billede i ganske Korpus af Træ udhuggen med Risten staar i Kirken bag Prædikestolen. Efter gamle Mænds Sigende skal hans Billede ogsaa have staaet paa en gammel Kirkegaards Port, malet med den Overskrift: St. Lauritz in Wodder Kirke bygt til Ære Den er en lang og smal Bygning, 50 Al. lang, 10½ Al. bred; er tækket med Bly. Den har et firkantet Taarn; et Spir; en liden Klokke uden Inskription. En liden Capelle paa den østre Ende bruges til Skriften. Den har Loft. Alteret er Billedhuggerarbejde, som bestaar af X (Christi) Lidelse og de 12 Apostles Billeder, slet Maling uden Inskription. Kalk og Disk er af Sølv forgyldt, siges at være givne af en Kvindeperson fra Bircklef By; paa Kalken staar: N. P. D. Messehaglen har Sognet bekostet paany 1735; hvad hver den Tid har givet dertil, er antegnet paa en Tavle opsat i Kirken. Prædikestolen er til Hr. Jens Hermansens Tid An. 1655**) bekostet af Sognet; hvad hver den Tid har givet dertil, er ogsaa antegnet paa en Tavle opsat i Kirken. Den er Bildhuggerarbejde, be-

*) Han har altsaa været Lærer for den kekendte Apoteker og Skaber af den kgl. Porcellænsfabrik i København, Frantz Heinrich Müller.

**) Haupt siger (p. 439), at Prædikestolen er fra omtrent 1610.

staaende af Christi Fødsel, Lidelse, Opstandelse, Himmelfart. Paa den nørre Side i Kirken lige over for Prædikestolen staar flg. Epitafium (det tages med i sin Helhed, da det indeholder flere Oplysninger, som Wi-berg ikke har):

Epitaphium over
herunder hvilende
den hæderlige og vellærde, nu salige Mand
Hr. Damianus Johannsen,
Først Fældtpræst hos Hr. Grev Reventlouw, sidst
Sognepræst for Wodder Menighed,
som døde i Wodder Præstegaard ud i sin Alders
40. Aar 1683,
sampt
den hæderlige og gudfrygtige, nu salige Qvinde
Anna Pedersdatter;
Hans ægte kjære Hustru,
som døde udi sit Enkesæde sammesteds i sin
Alders 51. Aar 1698,
Hvis Herkomst var Provste-Blod,
Fra Sædeland indkaldet,
Hvor de et Levned førte god,
Af alle Mænd befaldet;
Thi bør der ingen tvifle paa,
At Sjelene jo leve
Iblandt de Guds udvalte faa,
Som Navnene her sveve,
Hvorfor man trolig ønske vil,
At Legeme maa rømme
Af Graven op ad Sielen til,
Naar Christus han vil dømme,
Saa de iblandt de frommes Tal
Maa staa for Christi Trone
Og gaa udi Guds Naade Sal
At fange Ærens Krone.
Oprettet
Gud til ære, Kirken til Prydelse, dem til Amindelse
af
ders førstefødte Søn
16 J. D. 98

Paa den nørre Side af Alteret sidder to Skilderier, som siges at skulle være Hr. Jens Hermansen (Præst her, d. 1666) og Hustru. Hr. Søren Jensen Bjørn (Præst her, d. 1758) og Hustru. De to sidste ligger begravne nederst i Kirken under Taarnet. Series pastorum staar paa en Tavle paa nørre Side i Kirken og er efter Sigende opsat af Hr. Bjørn.

Kirkens staaende Indkomster er 5 Rd. 5 Mk., hvori tillige er beregnet Renter af 20 Rd., som Sign. Peder Bjørn af Astrup har givet Wodder Kirke. De staaende Udgifter er henimod 7. Rd.; til Brød og Vin gives ikkun 1 Td. Rug.

Præstegaardens Bygning afbrændte 1724 paa St. Karens Aften. Den er bleven opbygget 1725 af Præsten Jens Sørensen Bjørn og bestaar af Brandmur og er tækket med Teglsten. Den er $\frac{1}{2}$ Plov. Østen for Kirken ved Vejen til Gaansager ligger 14 Agre, som gaar fra Nør til Sønder, og kaldes tilsammen *Præsteløkken*, og S. Ø. for den er et inddiget Stykke Eng, som kaldes *Hemmen*, hvilke Agre og Eng hører til Præstegaarden foruden de, som ligger til den, $\frac{1}{2}$ Plov.

Personernes Antal over 12 Aar er omtrent 240. — Gaansager og Bircklef Byer holder hver en Omgangsskolemester fra Michaelis til St. Peters Dag eller Paaske, til hvilke Owed og Wodder Byer undertiden sender deres Børn.

Sognet har 4 Byer: *Wodder* med Præstegaarden, $2\frac{3}{4}$ Gaard, 6 Beboere; *Gaansager*, $5\frac{1}{2}$ Gaard, 11 Beb.; *Owed*, 2 smaa Gaarde, 5 Beb.; *Bircklef*, 7 Gaarde 1 Otting, 15 Beb. Hele Sognets Plovtakst: Ha-

derslevhus Tjenere $10\frac{173}{288}$ Plov, Lygumkloster Tjenere $1\frac{3}{4}$ Plov, Schackenborg og Riberhus Tjenere 9 Tdr. Hrtk.

V. for Bircklef By ligger et enligt Sted, som kaldes *Wraae*; det har en Beboer og har fra Arilds Tid lagt til Wodder Sogn. Ikke langt fra dette *Wraae* mod Norden ligger ogsaa et enligt Sted udi en liden Skov, som kaldes *Stavetskov*, midt i Bircklef Bys Marker; fordi det saaledes er omkringgiven af Sognets Marker, kunde man slutte, at det tilforn maa have lagt til Wodder Sogn. Men om saa er, og naar det maatte være kommet derfra, derom haves intet. Det holder og med Kirkegang og Afgift til Roager Sogn. Mod Sonden ligger et andet enligt Sted kaldet *Ulmølle*, hvis Marker paagrænses af Wodder Sogns Marker. Da fra dette Sted aarlig til Wodder Sogn gives Tiende Korns Penge, nemlig til Præsten 28 Sk. og til Kirken 14 Sk., det ogsaa paastaar Skolestader i Kirken, saa kunde deraf tages mere Anledning at slutte, det havde i fordums Tid lagt til Wodder Sogn, hvorom dog intet haves. Det søger ellers Kirke og Altergang i Scherrebek Sogn, og giver dertil Offer og Accidentier m. v. Derfor er det saa store Sogn blevet større og det saa liden mindre.

Hvad Næringen angaar, er den af maadelig Rug- og Bygland og ringe Græs Eng. Gaansager og Owed saar mest Rug, Bircklef og Wodder lidet mere Byg. Ruglandet hviler 3 a 4 Aar. Byglandet bruges aarlig.

Reisby Sogn. Indberetningen, der er stærkt malkuleret og flere Steder helt ulæselig, skyldes vistnok

Anders Pedersen Rador; i alle Tilfælde er den skrevet, medens han var Præst.

Til P r æ s t e l i s t e n er til Dels benyttet et Brev, skrevet af Præsten Peder Sørensen Wedel (d. 1691). — Den første lutherske Prædikant og Sognepræst her . . . var Hr. *Søren Esbernson* [Ebbesen eller Ebber]; han døde 1557, som hans Gravskrift udi Kirken klarligen udviser (se nedenfor). — *Niels Pedersen* døde 7. Sept. 1612, hvilket ogsaa hans Gravskrift melder om (se nedenfor). — Efter ham kom en kort Tid *Jens* [Hans] *Regelsen*, voceret til Seem. — Efter ham *Jørgen Christensen*, forrige Sognepræst til Seem Kirke; der skete en Tusk mellem disse tvende Præster, formedelst Hr. Jørgen var kommen, som berettes, i Unaade hos sin Øvrighed til Riberhus og derfor maatte kvittere samme Seem Sogn, men formedelst Øvrigheden til Haderslev [var?] ham derimod favorabel, blev han Sognepræst her i Hr. Jens' Sted . . . Hr. Jørgen døde udi Præstegaarden c. 1740, bis maritatus, sed sine relictis liberis, velut omnes præcessores ipsius (gift 2 Gange, men uden at efterlade sig Børn ligesom alle sine Forgængere). — Hr. *Ole Jensen Colding* . . . døde i Foraaret 1655, ligger her i Kirken begravet udi en smuk, sirlig muret Grav (til dette er tilføjet: »men ingen ved den nu«). Om sig selv siger *Peder Sørensen Wedel* . . . »kaldet til Reesbye Kirke, efter at den ædle Herre og strenge Ridder Hr. Key v. Olefeldt til Saxtrup [∩ : Ahlefeldt til Saxtorf] . . . havde gunsteligen meddelt ogsaa mig foruden en anden Person mere sin Præsentations Skrivelse« I Slutningen af sit Brev siger Wedel, at han for ikke at

forbigaa noget, der vedrører hans Liv, omtaler, at han er godt forsynet med Børn (han havde ifl. Wiberg 3 Sønner og 2 Døtre), »som er de allerførste Børn, der er ægte fødte her udi Reesby Præstegaard efter Reformationen«, men forsigtig tilføjer han dog: »alligevel jeg ej af nogen uægte Børn ved at sige, som her paa Steden nogenside er fødte udi Præstegaarden til denne Dag«. — Hans Efterfølger var Sønnen *Søren Pedersen Wedel* (d. 1749), der »var først Kapellan hos Faderen i 6 Aar«. Af hans Børn (ifl. Wiberg: 7 Sønner og 4 Døtre) nævnes: Nikolay (Niels), Præst i Værum (d. 1779), Andreas, Præst paa Anholt (d. 1736), Peder, Herredsfoged i Lø Hrd., Søren, Tolder i Hjetting (Hjerting?), Susanne og Mette Margrethe, »begge ugifte og værende i Ribe«, Anna g. m. Mølleren Jørgen Friederich i Løgum, og Cathrine, g. m. Lieutenant Ditlev Diderich Koplau.

Den næste Præst *Johannes Luffe* . . . var født 1703*) i Oxwart (Oxford) i England, kom til Danmark (Ribe) i hans 12. Aar . . . hans Opholdssted i hans Studentertid var mest i København, hvor han var Skoleholder ved en af Holmens fattige Skoler i Adelgaden. Han havde med sin Hustru 5 Børn: Ditlev Diderik, Søren Christian (d. 1792 som Præst i Horne-Asdal), Cathrine Dorthea, Cathrine Margrethe og Anna Cathrine.

*) Ikke 1705, som Wiberg har. At 1703 er det rigtige, ses ogsaa af S. Abildgaards Læsning af hans Ligsten (Sønderj. Aarb. 1906 Pg. 105), som mærkelig nok ikke omtales her i Indberetningen under Kirken, hvor dog alle de andre Ligsten nøjagtig beskrives.

Dernæst kom *Anders Pedersen Radoor*, »som endnu er Sognepræst i Reisby«. Hans Børn af 2. Ægteskab var: Hans, f. 13. Juni 1761 (d. som Præst i Brøns 1836), Peder, f. 8. Marts 1763, Elisabeth Marie, f. 13. Sept. 1764, og Sophie Hedevig, f. 16. Juli 1766 (se videre under Kirken).

Kirken. Da St. Maria Billede staar paa en gammel og ubrugelig Altertavle, saa er sluttelig, at Kirken er bleven kaldt St. Maria Kirke*). Den er med god Grundmur overalt og nogle Sten deriblandt. Den er tækket med Bly overalt, Taarnet ligeledes, og har et smukt Jærns spir, hvorpaa er mellem den nedre Ende og Fløjen eller Vejrhanen som en stor rund Kugle af Messing; Vejrhanen er ogsaa af Messing med et Kors udi, og ovenover samme først et stort Kors og allerøverst tvende smaa Korser. Her er vel to Klokker, som hænger i Taarnet, en stor og en liden, men den store er for nogle Aar siden sprokken og ganske ubrugelig; paa samme staar: Soli Deo Gloria. Disse beide Klokke heft Hr. Søren Pedersen Wedel. in Husum Johan Hinrich Witz 1731 . . . Paa den mindste og brugelige Klokke staar: Johann Henrich Armo Witz in Husum Soli De Gloria. 1731 med fecit**). Kirken har Loft overalt undtagen neden i Taarnet og Sakristiet. Alteret er bygget af Sten og omklædet med Træ. Den nye Altertavle er smuk og sirlig; nederst derpaa staar: Jesu Christi,

*) Kirken var indviet til St. Laurentius. Se Haupt I. p. 413.

***) Den mindste Klokke, støbt af J. H. Armowitz, var der endnu 1887; den anden var afløst af en fra 1779 (Haupt).

GudsBlod renses os fra alleSynder . . . 1677, og en Engel paa hver Side, og Petrus og Paulus og paa hver Side udgravet og udarbejdet. Ovenpaa staar vor Herre og Frelser afmalet som døbt af Johannes, derunder staar: Os bør at fuldkomme al Retfærdighed; ved Siden af dette er Frelseren uddelende Alter Sakramentet og hans 12 Apostle afmalet. Derunder staar: Tager og æder, dette er mit Legeme, drikker alle deraf, dette er mit Blod, og ved Siden af dette ligger Frelseren paa Knæ og stridende med Døden i Urtegaarden og 3 Apostle . . . Længere op staar Frelseren som forraadt af Judas og bunden i Urtegaarden af hans Fjender . . . Ved den ene Side staar Moses med to Tavler, ved den anden Johs. den Døber . . . og Evangelisten Johs. . . . Atter længere op hænger Jesu mellem to Røvere . . . Jerusalem Stad eller Tempel. . . . Ved den ene Side deraf staar Evang. Matthæus . . . paa den anden Marcus . . . Endelig allernederst staar Frelseren opstanden fra de Døde mellem to Vogtere . . . Desuden er Altertavlen hist og her prydet med mange Engle-Ansigter. Der er to Kalke og Diske af Sølv forgyldte, det mindre bruges til Syge. Et gammelt Alterklæde af Fløjel, hvorpaa staar 1672. Paa Funten eller Døbestenen er udgravet nogle Menneskehoveder og Dyr; ovenover hænger ved en Jærnlænke et Værk eller Arbejde af Træ til at lukke for oven Døbestenen; paa samme Træarbejde staar nogle Mennesker udgravede, en med et Haandværkstøj en andet med et Andet udi Haanden, men intet Skrift staar hos, hvem det skal betegne; Johs. den Døber staar ogsaa at døbe Jesum; 1671. Paa Prædikestolen staar Bebudelsen . . . , Lejet

i Krybben med Joseph og Maria, Hyrderne . . . , Om-skærelsen . . . , de Vises Aabenbarelse af Østerland . . . 1626*). I Kordøren hænger Guds Søn paa Korset og paa Korsets Ender de 4 Evangelisters Navne. Item findes to Billeder, hvorpaa Maria med Barnet vises . . . , hvoraf det ene i forrige Dage har været en Alter-tavle. Loftet i Koret er blaa farvet og afdelt i Stykker med røde Rammer og marmorfarvet inden i dem und-tagen i det mellemste Stykke, derudi er et Hjærte af-malet med Vinger med den Inskription: Sursum cor-dis, Habemus ad Dominum, og i hver Ramme er 4 Engle-Ansigter. Paa den nørre Side ved Alteret fin-des en Tavle opslagen, saaledes lydende: »De Guds Børn, som her i Menigheden have velvilligen præsen-teret og udgivet af deres Formue Gud til Ære og hans Kirke til Beprydelse, særdeles til denne nye Alter-tavles Afmaling og Udstafering samt deres egen til Efterkommernes Amindelse og berømmelige Efter-sagn, er disse efterskrevne«: (bl. Navnene findes Pe-der Sørensen Wedel og Hustru, 10 Rd., Morten Jam-sen, Kirkeværge, 5 Rd., og Bennet Lassøn, fornemme Indvaanere i Havedt, og Hustru Maren Keyes Datter, 5 Rd.). Et Pulpitur, tæt ved Taarnet, er bygt tværs over Kirken. Paa den nørre Side i Koret en Tavle over Pastor Radors første Hustru Else Marie Lund, gift 21. Novbr. 1754 (ikke som hos Wiberg ^{12/2} 1752), d. efter 3 Aars og 5 Maaneders Ægteskab 17. Maj 1758, begravet her tillige med sin sl. Datter. Der-næst ligger tre Trærammer i Gulvet i Koret, den ene over Præsten Niels Pedersen, d. 1612, den anden over

*) Ifl. Haupt er Prædikestolen fra 1612.

Niels Pedersens Hustru Deelle, d. 16. . I Koret Ligsten over Peder Sørensen Wedel og Hustru og over deres Sønner Hans, d. $\frac{24}{8}$ 1766, 9 Aar, Præsten Søren Wedel, Nissenius Wedel, Præst i Døstrup (d. 1737), samt to Døtre, Susanna, Jens Lauritsens Raadmand i Ribe, og Mette, d. 9. Juli 1766, 29 Aar. Paa Kirkegulvet Ligsten over Banned Lassen af Haved, d. 22. April 1692, 78 Aar, og Hustru Maren Keyesdatter, som var f. i Apenrade og døde 5. Febr. 1696, 75 Aar. Paa Kirkegaarden 4 Ligsten, hvoraf den ene over ærlig og velagte Mand Hr. Niels Hansen af Rejsbye, d. 7. Oktbr. 1687, 70 Aar, og Hustru Anna Niels' Kone, d. 11. Decbr. 1716, 80 Aar.

Gaarde ligger her ingen af til Kirken, men her er en Mand i Sognet, som har en Eng, hvoraf han aarlig betaler til Kirken 1 Rd.; derforuden er her en anden Mand i Sognet, som betaler aarlig af Landerier til Kirken 5 Rd., som i Kirkeregnskabets Bog aarlig findes og kaldes Jordskyld. Men naar de kom til Kirken, findes ingen Efterretning om.

Kongetienden, hvis Ejer er Kongen, er ikke anslagen for Hrtk.; den er hidtil hvert 3. Aar sat paa Auktion i Haderslev, og sidste Gang blev den en Mand her i Sognet paa hele Sognets Vegne tilslagen for 11 Rd. aarlig, men i forrige Tider har den undertiden kostet 20 Rd.

Præstegaardens Bygning bestaar dels af Grundmur, dels af Bind-Værk og er i alt baade med Ret-Hus eller Sals-Hus og Ladehus 96 Fag; dens Plovtakst er $\frac{13}{18}$ Plov. Til Præstegaarden ligger Ager og Eng ligesom til en anden hel Gaard i Rejsby,

men anden Herlighed af Skov, Moser, Fiskeri eller Huse paa Præstegaardens Grund findes ikke. Af Successor skal købes hele Præstegaardens Bygning. Præstegaarden tilligger to Forbedelser i Kierbølling, til hver er 5 Nøds eller Kreaturers Græsser, og af hver svares aarlig til Præsten 6 Mk. Til den sidste Præstenke, her var, svaredes 24 Rd. i Pension.

Gaardenes Antal i hele Sognet er 12. Beboernes Antal er 40, Præstegaarden undtagen. Hartkorn paa Riberhus Stavne er 67 Tdr. 3 Skpr. 1 Fdkr., Hrtk. eller Plovskat paa Haderslevhus Stavne er 4½ Plov, paa de grevl. Castelske Stavne 1½ Plov, og Hrtk. paa Schackenborgs Gaard er 13 Tdr.

Efter gammel Tradition skal *Rejsbye* fordom have staaet længere til Vesten og da være kaldet *Rijsbye* af den Aarsag, at der nær ved Byen har været meget Riis og Skov, hvoraf endnu paa denne Tid findes Rudera, saasom Rødder af Træer og Hasselnødder etc., men for Flodens Skyld skal Byen være flyttet eller hensat længere Øster paa og af Forflyttelsen er bleven fra den Tid kaldet *Rejsebye*, men nu kaldes Reisbye.

Saavel af Ager som Eng har Sognet god Næring; dog siden her findes ved dette Sogn en meget god Eng og Græsning, altsaa har vel Engen Præferencen i Henseende til Næringen. Der saas Rug, Byg, Havre, Bønner, Ærter, Boghvede og af disse Slags Sæd saas mest Byg.

I forrige Tider har vel Beboerne fisket en god Del smaa Havfisk til deres egen Fornødenhed, men nuomstunder bruger de Fiskeriet lidet eller intet.

Saasom der ingen Skov findes her omkring ved Sognet, altsaa indfinder sig her meget sjældent og meget lidet af vilde Dyr, og helst henved Søkanten.

I Sognet findes en grov Smed, en Snedker og Bødker og to Skrædere og nogle Landsbyvævere. Af Fabriquer findes ingen uden den her i Egnen bekendte Kniplen af Kvindfolk.

Personernes Antal over 12 Aar er 309.

Foruden de saakaldte Husarme findes her paa nærv. Tid 5 Fattige. Af de Fattiges Blok kan ungefær aarlig indkomme 7 Rd., som deles af Præsten og hans Medhjælpere blandt de Fattige. For Resten besørger Sognet deres hver behøvende Fødevarer. Til Husarme kan aarlig indkomme 9 Rd. Rentepenge, hvoraf gives 4 Mk. lybsk til fattige Børns Undervisning.

Her er kun en Skole i Reisbye, hvortil alle Sognets Børn kommer. Skoleholderens Løn er, ligesom der er Børn i Skolen til, thi han faar ugentlig 1 Sk. lybsk af hvert Barn, og kan Skoleholderens Løn i disse Aaringer regnes med ovenm. 4 Mk. lybsk til 19 Rd. Her holdes Skole hele Aaret igennem undtagen 4 a 5 Uger i den travleste Tid af Sommeren. Det henligger til Præsten i Reisbye fra gammel Tid at udvælge og forestille Skoleholderen og Biskoppen at konfirmere.

Skjærbæk Sogn. Den meget knappe Indberetning, der er dat. 7. Aug. 1766, er skrevet af Pastor Hans Raer*).

*) Det er ham, som S. Abildgaard (Sønd. Aarb. 1906 p. 107) kalder en besynderlig Mand og en Menneskehader.

Til Præstelisten, hvori der intet nyt er, er vedlagt en Del Dokumenter, hvoraf nævnes: a) Et Tingsvidne af 1546 om en Synsforretning mellem *Poul Degns* Jord og Hr. *Thiøgy* (Tyge eller Tage) *Grumsen Thiener* (Præst her, d. 1548). b) Et Tingsvidne af 1569 om tre Adelveje gennem ved Rasmus Ide, hvori Præsten *Jacob Lauritsen* (d. 1598) nævnes. c) Et Tingsvidne af 22. April 1639 om, at Præsten *Søren Pedersen Hegelund* (d. 1678) »lod læse for Dom og Ret Kgl. Mays. Dom saa vel Bispens Kending over Hr. *Jaacop i Scherrebek*, at han skulde romme [rømme] sin Kald og Bestalling, saa var Hr. Søren begærendes af Kirkeværgerne til Scherrebek Kirke, at de vilde være tilfortænkte at forskaffe Hr. Jaacop ud af Kapellanhuset*), formedelst Hr. Søren befrygted sig og ikke længere vilde være i Forlighed**) for hannem . . .«d) Et tysk Bekræftelsesbrev af 3. April 1700 paa den for Præsten *Martinius Nissen* (d. 1729) den 20. Juni 1691 givne Tilladelse at maatte holde Værtshus paa Præstegaardens Grund. e) Kaldsbreve for Præsten *Albert Bøgvad* af 6. Juni og 14. Septbr. 1729. f) Forlig af 13. Marts 1730, underskrevet i Brøns Præstegaard, mellem Pastor *Albert Bøgvad* og Provst *Peder Ægidisen Dahler* angaaende en Del Dokumenters Extradering, som udi en 1736 mellem Bøgvad og hans Kapellan *Michel Stilling* værende Sag udi den holdte Provstret er bleven indleveret« . . .

*) Denne Kapellan *Jacob* . . . har *Wiberg* ikke i sin Fortegnelse.

**) Hvad dette betyder, ved jeg ikke. I *Kalkars* Ordbog findes „Forligt“ = Fælleskab.

Om Kirken siges kun: Den har intet Hrtk., holdes vedlige af sin Tiende; tilliggende Jord, Stolestade-Leje, Legata ved jeg intet af. Kongen ejer Kirken med jus vocandi. Dens Udgifter er til dens Vedligeholdelse og noget til Kapellanen.

Til Kirken ligger ingen Kongetiende, men Sognets Kongetiende har Sognet selv for en vis Afgift til Haderslev Amtstue.

Sognepræsten har en hel Gaard paa Scherbek Mark, noget paa Giesing Mark og et lidet Stykke paa Huusum Mark Her regnes ikke efter Hrtk., men efter Ottinger, af hvilke 4 udgør en hel Gaard; hele Gaarde er her henved 50 Her er mangfoldige Fattige, hvilke nyder rede Penge af Sognet i 4, 5 a 6 Kvartaler aarlig.

Sognet nærer sig af Agerdyrkning og Hestenes Opdræt. Af unge Karle farer nogle til Skibs, hvoriblandt ogsaa Mænd i smaa Huse. De fleste Kvinder gør Kniplinger, hvorfor man til Arbejde maa have andetsæds fra.

Vedlagt Indberetningen er en Afskrift af et paa Latin affattet Skøde fra 1416 om Ejendomme (Marker, Enge osv.) i Gasij (Gasse) og Gæsingh, hvori nævnes Johannes Jone villanus in Auerwith, Jacobus Nicolai i Gasij og Johannes Jensen i Lustorp.

2. Gram Herred.

Gram Sogn. Der er to Indberetninger, dat. 4. Novbr. 1767 og 26. Oktbr. 1768, af Pastor Anders Thorup, foruden en særlig Beretning fra Forvalter Kirner paa Gramgaard og en »efter kgl. allernaadigst

Befaling dat. 1. Febr. 1690 underdanigste Specification paa Gram Præstekalds tillagte Indkomster, visse og uvisse, skrevet ca. 1700 af Pastor Frederik Hansen Friis.

Af Præstelisten: Den sidste Præst før Reformationen var *Niels Madsen*. — *Niels Simonsen* (d. 1561) var født i Beck. — Sønnen *Hans Nielsen* (d. 1592) . . . Udi hans Tid blev St. Theocari Kirke, hvorhen vestre Sognet søgte, afbrudt og lagt til Gram Kirke. Efter Sønnen *Niels Hansens* Død (1609) blev Kaldet bestyret ved en Kapellan *Friderich* (som siden blev Sognepræst til Spandet) i syv Aar*), indtil Sønnen *Hans Nielsen [Lend]* blev kaldet 1616 (d. 1656). Hans Gravsten findes øverst paa Kirkegulvet op mod Alteret, med den Inskription: Her hviler udi Herren Hr. Hans Nielsen, Sognepræst til Gram Kirke og Provst udi Gram Herred, d. 28. April 1656 i sin Alders 63. Aar, samt hans to Hustruer, Anna S. M. Porses, Kannik og Sognepræst til Ribe Domkirke, hans Datter, d. . . . Juni 1635, 31 Aar, og Anna S. M. Ægidii Laur., Rektor og Archidiaconus i Ribe Kapitel, hans Datter, d. 6. Maj 1671, 62 Aar**). — *Frederik Hansen Friis* (d. 1704) . . . I Kirken Gravsten over ham og hans tre Hustruer . . . Herforuden er og hans Epi-

*) Denne Kapellan Frederik nævnes vel her i Gram hos Wiberg, men ikke under Spandet, med mindre det skal være den ovfr. (p. 90) nævnte Frederik Knudsen, som iflg. Wiberg blev Præst i Spandet 1606 eller 1616; det sidste Aar blev netop Hans Nielsen Lend Præst i Gram.

***) Ifl. Wiberg var han gift 3 Gange, men hans første Kone, Gunder Nielsd. Bonnus, nævnes ikke her paa Gravstenene.

tafium opsat i Muren i den nordre Side (med latinsk Indskrift; den saavel som Gravstenens Indskrift indeholder ikke noget nyt). — *Daniel Clausen Blechingberg* 1741 . . . Paa den nordre Side i Kirken Epitafium over ham og Hustru Kirstine Marie Friis, d. 29. Juni 1741, 64 $\frac{3}{4}$ Aar gl. Han havde med hende 5 Sønner og 2 Døtre, deribl. Fredr. B., Sognepræst i Ballum, (d. 1765), Major Gert B. ved Husar-Regimentet, og Claus B., Advokat i Bergen, (d. 1768). — *Peder Christensen Kraglund* (d. 1750) . . . Epitafium over ham og Hustru Marie Elisabeth Sichelia, med hvem han blev gift 1707, hænger ved Daaben (i Taarnrummet), hvor deres Grav er; Epit. er opsat af Sønnen Hans Schack K. (Moderen var dengang endnu ikke død). Af deres Børn (3 Sønner og 4 Døtre) nævnes som endnu levende Sønnen Hans Schack K., Præst i Valløe (d. 1792 som Præst i Herfølge), og to Døtre, Birgitte, g. m. Pastor Sevel [?: Seerup] i Faaborg, og Magdalene, g. m. Pastor Marcus Buch i Østerlinnet. — Om sig selv siger *Anders Andersen Thorup*. at han er født af Bønderfolk i Thy . . ., har nydt privat Information i Ingstrup Præstegaard i Vendsyssel [hvor Hans Jensen Gedsen dengang var Præst], indtil han 1720 blev dimitt. fra Aalborg Skole . . .; hans Opholdsted i Studenterdagene var i Ingstrup, hvor han gik Præsten til Haande med at prædike, indtil 1736, da han af Præsten [Henrik Hansen Kopp-Kuur] blev antagen til Kapelan ibid Af første Ægteskab nævnes Børnene »Jacob, nu Degn i Fol, og Anna Catharina, g. m. Præsten Fogtmann paa Mandøe.«

»Personalia og Specialia er mig ikke bekendt om nogle af ommeldte Præster, men den Tradition kan jeg alene anføre, som mig af mange gamle Folk er berettet om Fonten, som har fordum staaet i St. Theocari Kirke i Emdrupschow, at da Kirken i Hans Nielsen den førstes Tid blev nedbrudt, blev Fonten ført til Nübelgaard og der hensat til vanhel- lig Brug at give deres Hunde Føde i, men som alle de Hunde, der aad eller labbede af samme Sten, blev stærkt galne, fandt sammesteds Besidder sig anlediget til at lade den hidflytte til Gram Kirke, hvor den endnu staaer nedsat ved den østre Side af Vaabenhus- døren*).

Kirken har et spidst Taarn, er belagt overalt baade paa Kirken og Spiret med Bly . . . , har Loft, men i Taarnet over Daaben er Hvælving. Dens Ornamenta indvendig bestaar af to Pulpiturer, det ene indelukt. for det højgrevl. Herskab i den nordre Side af Kirken, hvorpaa findes afskildret den Schackske Families 16 Aner, det andet er aabent for Almuen ned mod Taarnet. Kirken har to Klokker, af hvilke kun den ene er brugelig; den anden, som er en mindre do., har Bræk og staaer i Vaabenhuset paa Gulvet ubrugelig**). Alteret er af sirligt Arbejde temmelig smukt malet og illumineret; paa Tavlen staaer malet Christi sidste Nadvere med sine Disciple; paa den højre Side er Christi Daab, paa den venstre Christus i Urtegaarden styrket af Englen. Paa en mindre Tavle Christus crucifixus med Marie og Johannes

*) Historien er gengivet i Danske Atlas (VII p. 177).

***) Se Haupt I p. 403.

ved Siden . . Foruden andet Billedarbejde, som præ-senteres, paa Alterets Side de 4 Evangelister og al-lærøverst Verdens Skaber. Kalk og Disk er af Sølv forgyldt; paa Kalken et Sølvkrucifiks samt D. v. B. W. og M. v. B. W.; desuden et Vaaben og Aaret 1618; derforuden en skikkelig stor Oblatæske af Sølv, hvor-ovenpaa er udstukket et imago crucifixi. · Noch en Vinkande af Sølv, som er foræret af Otto Diderik Schack 1677 . . . Funten er to udhugne Stene satte paa hinanden; ovenover hænger i en Iernlænke en gammel udarbejdet Træ-Krone, som øverst fremviser en Pelikan, som udtapper Blodet af sit Bryst. Paa Prædikestolen . . . Bebudelsen, Christi Fødsel, Omskæ-relsen, Fremstillingen i Templet, Daaben, alts. smukt Billed-Smykke-Arbejde, malet og forgyldt. Over Kordøren hænger Effigies crucifixi, Billed-Snider-Arbejde. Paa nordre Side under Opgangen til Her-skabets Stol hænger et lidet Træ-Epitafrum, hvorpaa øverst malet et Krucifiks, nedenunder et Ægtepar i gammel Dags Dragt (det er over Melcher Seste og Hustru Katrine Fischers, beskrevet i D. Atl. VII p. 177 med de samme Ord, som staar i Manuskriptet).

Til Kirken hører intet Hrtk. eller tilliggende Ejendom, saasom Herskabet er Kirkens Ejer og hol-der den vedlige af sine Indkomster.

Jeg ved ikke, at Kirken har nogen staaende Ud-gifter uden det, som jeg aarlig nyder for Vin og Brød, som er i rede Penge 3 Rd. og 10 Skpr. Rug og 12 Skpr. Byg, og ½ Rd., som Provsten aarlig nyder i Visi-tatspenge; desuden udgives til Haderslev Skole aarlig

i Travepenge 1 Rd. og 3 Mk. danske, hvilket ligeledes, nemlig det sidste, gives af Fohl Kirke.

Jus. voc. tilhører Grev Schack; samme jus voc. et patr. er af Christian V. skænket og skødet til Hans Schack 1673, af hvilket Brev findes et fuldstændigt Kopi i min Libro datico.

Om K o n g e t i e n d e n s Hrtk. kan ingen Op-lysning gives, eftersom Herskabet ejer Kongetienden, og for baade Kongens og Kirkens Tiende nyder Herskabet af hver Trave to Neg og Præsten ligeledes to Neg. Men som det ej er usance (Brug) her, at Bønderne fører Præstens Tiende, saa maa han nødes til at akkordere dem sin Tiende for, hvad de vil unde ham.

P r æ s t e g a a r d e n s Hrtk. er mig ubekendt. Dens hele Bygning bestaar af 93 Fag, noget grundmuret, mest Tavlmur, noget Bindings-Værk. Ager og Eng til den er kun lidet, nemlig 4 smaa Ottinger Sæd-Land, hvortil 30 Læs Hø kan bjærges. Præstegaardens Eygning og deraf dependerende, men ikke Ager og Eng, købes ved Taksation eller i Mindelighed. Enken nyder p. t. i aarlig Pension 50 Rd. Præstegaardens Fata ses bedst af vedhæftede Dokument (Friss' Manuskript; se ndfr.).

De Fattiges Antal er stort baade af Sognets egne og fremmede omløbende, men ingen Ligning har jeg forefundet over Sognet til de Fattiges Ophold, mindre noget Anstalt til at hæmme de Fremmedes Overløb. Der indsamles Aaret igennem i Tavlen 32 à 36 Mk. lybsk til Uddeling hvert halve Aar til de Fattige.

I Sognet er 7 Byer, de to største er *Thiset* og *Kastrup*, dernæst er 3 middelmaadige, *Grambye*, *Vesterlinnet* og *Emdrupschow*; de to er kun smaa, hvoraf den ene kaldes *Schioldager* og bestaar af 5 Beboere, den anden kaldes *Harud* (?) og har kun 3 Beboere.

Udi Sognet er 3 Skoler i de fornemste Byer, hvis Skoleholdere oppebærer af Gramgaards Ejer hver aarlig 10 Rd., og af hver By gives ungefehr andre 10 Rd. foruden en og anden ringe Villighed af Bønderne. De øvrige mindre Byer eller Torper lejer sig selv en Skoleholder. Herskabet kalder Skoleholderne til de oprettede Skoler.

Ved *Geelsbro* er nylig bygt paa Gramgaards Bekostning en Bro over Aaen. Over Aaen ved Gram er tvende Broer.

Her er to Herregaarde, Gramgaard og Nübbelgaard, desforuden en kgl. Pensionærgaard Gjelstoft.

Gramgaard menes at have sit Navn og Oprindelse af Kong Gram; den har i forrige ældgamle Tider staaet en Fjerdingsvej Vesten og Norden derfra i søndre Side af Skoven, som endnu kan ses nogle Spor og Kendetegn af, og kaldes det Sted derfor endnu *Gammel Gram*, men hvis Tid den er flyt, vides ej. — Slotsbygningen bestaar af 3 sammenbygte Fløje . . . og er solid Grundmur, tækket med Hultegl, to Etager foruden underbygte Kælder og Køkken. Norden for paa samme Plads, dog adskilt ved en Bro over en Arm af Aaen, er to Bygninger, teglhængte, det ene fornemmelig Bryggerhus og Borgerstue, det andet indrettet især til Tingstue. Paa en stor Plads, adskilt derfra ved en anden Bro, ligger en meget stor,

vid og høj grundmuret Lade med behørige Stalde og Øksnehuse; der lidet Øster for ligger Meier-Hoffet, hvor Forpagteren p. t. bor. Gramgaard er en komplet Hovedgaard, bestående af 30 Plove, som kaldes gamle Grammer, og 16 Plove, som kaldes nye Grammer, hvilke Feltherren siden har købt af Kongen*).

Nübel har været tilforn 4 Bøndergaarde, som af Johan Reventlou, da Herre til Gram, skal være opbrudt og som en Meier-Hof lagt til Gram og siden udi Brødre-Deling er udskiftet fra Gram i Christophe v. Buchwalds, Johan v. Buchwalds og Dionysii v. Podewils Tider. En adelig Familie kaldet de Vognsfleeter har ejet det, som solgte det til Dr. Koch i Aabenraa, hvis Søn Justitsraad K. for en 8 Aar siden (ca. 1759) har afhændet det til Fru Anna Sophie Rantzow Grevinde af Schack kort før hendes Død, som igen testamenterede Gaard og Gods tillige med hendes andre Godser til nuv. Greve Schack. Nübelgaard bestaar af 9 Plove; de underliggende Bønder er mest i Emdruschow og 4 Bønder i Thiset Sogn.

Gielstoft, deraf har den halve Part i forrige Tider lagt til Nübel; paa den anden halve Part boede 3 Bønder, som var kgl. Majs. Tjenere, og et Sted derforuden kaldes *Moeshuset*.

*) Af Forvalter Kirnens Beretning, der indeholder en nøjagtig Specifikation af alt Bøndergodset, der hører til Gramgaard og Nybelgaard, anføres kun: Gammel Grammer Bøndergods, som er ansat for 30 Plove, til den kgl. Cassa ud i Rendsborg maanedlig à Plov $2\frac{1}{3}$ Rd., ihvorvel her i forrige Tider skal være deraf solgt 10 Plove, som er ikke afskrevne . . .

Der ligger en Del store Stene paa Kastrup Mark, som kaldes *Gammel Kirke*, hvorom er den Tradition, at de er samlede her i Begyndelsen i den Absigt, at Kirken skulde have staaet sammesteds, men blev dog intet af, eftersom alt, hvad der blev opbygget om Dagen, det blev forflyttet om Natten hen til det Sted, hvor den nu staar (Fortællingen er gengivet i D. Atl.).

Sognets bedste Næring bestaar i Pløjen og Kniplen; hvad Plovmandens Sæd og Avling bringer ham ind mere end til nødtørftig Ophold, kan han afsætte til Knippelspiger og smaa Folk, som udgør den største Del af Husets Lemmer. Rug og Boghvede er det meste, som avles her, af Byg og Havre saas kun en ganske ringe Del, saasom Landet er af den Beskaffenhed, at Rugen vil ikke vel gro efter Bygget, og naar Landet har givet tre Kærver Rug af sig, kan den ej bære noget Havre. Bønderne bruger mestendels Jorden 4 Aar og lader den hvile 4 à 5 Aar; nogle faa Agre er Sæd-Land.

Personernes Antal over 12 Aar er 880.

Her er nogle Raadyr; engang imellem fanges et Vildsvin. — —

Af Friis' Beretning anføres:

Besatte G a a r d e er henved 40, ubeboede 16. — Offer af store Fester, som er af og til mere eller mindre, besynderlig naar Herskabet ikke residerer, kan beløbe sig hver af de høje Fester 16 Rd. — St. Hans-, Jule- og Paaskerente. Heraf falder intet udi Gram Sogn til Præsten, men sidst i Maj i Pinsedagstider falder Smørburd og Kvægtiende, nemlig af hver Ko,

som er malket, 2 Pd. Smør, det 30. Lam til Præsten, af hvert Føl, Kalv eller Gris en Hvid; Brød og Ost, som gives tillige med Smørret, som er ulige af nogle Gaarde, eftersom de af Arilds Tid givet haver. Og under Degnen 3. Part af Smør, Brød og Ost.

Præstegaarden til St. Thøgers eller Emdrupschow Kirke, som ungefehr for 100 Aar siden er blevet afbrudt og annekeret til Gram Sogn, har efter de Gamles Beretning været den vesterste Gaard udi Emdrupschow, som er siden lagt under Nübel, med hvad Ret vides ikke.

Gram Præstegaards Grund er formedelst Gramgaard, som ligger straks hos, meget indkneben, saa Præsten maa hyre og leje Græsset og Foderet andensteds til det Fæ, som han føder om Vinteren. Seks Agre og fem Blokke findes paa *Syndervang* og har ligget til Præstegaarden af Arilds Tid. Noch 4 dobbelte Agre smstds., som af Feltherre Schack blev udlagte til Præstegaardens Ager, men 1667 blev indkoblet til Gramgaard. Noch findes en liden Kobbelt eller Lykke S. og V. Gram Kirke, som 1640 udi Marskalk Dionysii v. Podewils Tid blev udlagt til Præstegaardens Grund og Ager, som da Vesten samme Kobbelt blev indkoblede til Gram. Noch findes Norden ved Kirken et Stykke indelukt Land, som kaldes *Kirkemaj*, hvorudi kan saas en Td. Byg og bjærges ungefehr en halv Snes Læs Hø, ligesom Aarbøret er til. — Et Stk. Agerland paa Kastrup Mark kaldes *Præstejord* eller *Præstetoft*.

Dokumenterne er her i Sognet forringede saavel som i ganske Haderslev Hus Lehn siden Krigstid 1659,

da Folkene er næsten uddøde her af Sognet (nemlig 702 udi det Aar), hvorudover en Part af Gaardene er endnu ikke besatte, og findes paa Nübel Stavne 8 Gaarde, som siden 1673 er blevne øde foruden Nübel Sædegaard, hvoraf Præsten ingen Tiende nyder og derforuden paa nogle Aars Tid ingen Offer har bekommet. Ved Mageskiftet, som skete 1640 udi Dionysii v. Podewils Tid, er Præstens Enge udlagte med de andres i Gramby for en fremmed Grund eller Mark kaldet *Skovkrog*, og er de 4 Stkr. Aamaj Eng, hvorpaa kan avles aarlig, ligesom Aarbyrdet er, mellem 10 eller 11 Læs Hø.

Ellers ligger for Nübel Mark ungeføhr en god Fjerdingsvej derfra et Stk. Eng kaldet *Buxholm*, hvorpaa kan avles med Besvøring mellem 6 og 8 Læs Hø.

Et gammelt Pergaments Lovshævd, som er forhvervet 1518 Søndagen næst før Vor Herres Himmelfartsdag af Sognepræsten *Niels Madsen*, lyder [hele Dokumentet er afskrevet] . . . »disse efterskrevne Jorder og Enge for ret Præstejord til Gram Kirkes Præstegaard, som dertil ligget haver med Rette, som er først et Stk. Jord paa Kastrup Mark, kaldes *Præstejord*, liggende op til deres Jord af Gramgaard; item 2 Stkr. Eng paa Nübelmark, kaldes *Buckholm*, og en anden, kaldes *Bromaj*; item en Toft Vesten Gram Kirkegaard og en Østen Kirkegaarden og en Eng, kaldes *Kirkemaj*; item en Toft Vesten Præstegaarden . . . «

Videre Dokumenter Præstens Indkomster vedk. har jeg ingen forefundet, men berettes der af de gamle, at de papistiske Præster, som var her udi

Reformationens Tider og ikke vilde annamme den luth. Lærdom, rejste bort og tog Dokumenterne med sig. . . . Bromaj Eng har de, som har boet paa Nübelgaard, indkoblet, med hvad Ret vides ikke, eftersom ingen uden Kongen kunde abstinere samme Eng fra Præstegaarden.

Udi de 4 Aars Tid indtil 1694 har Hoffrath *Mechelburg*, som boede udi Schleswig og holdt sin Forvalter paa Nybel, aldeles intet givet os af Nybelgaard, uanset vi in concursu creditorum, som blev holdt efter sl. *Wulf Henrich v. der Wisch* 1680, blev tilkendte at skulle nyde af Nybel til vores Offers Gebyhr aarlig 4 Rd. Og omendskønt jeg nogle Gange skriftlig har *Mechelburg* derom gjort Anføjning, blev dog intet os givet af vores Gebyhr, men derforuden med været os frataget et tiende Lam 1693 ved hans Foresatte, hvilket Lam ved Lod mellem hendes grevl. Naades Forvalter og mig var os tilfalden, hvorpaa jeg har taget Thingswinde til Gram Herredsting 28. Septbr. 1694, drog bort i det samme uden nogen Satisfaktion til Lym (Lygum) Closter. 1694, da *Christian Ernst Frobøs* antog Nybel, impationeret (?) han sig straks vores resterende Tiende af Gielsbro Møllens Mark, item noget af Emdropskov Mark, ungefær det hele regnet paa 11 Skpr. Rug, og der jeg gjorde Anfordring til ham, svaredes der, at han havde købt alting til Nybel. I lige Maade har han 1695, der *Christian Møller* kom fra Møllen, forholdt os vor Tiende af samme Mark. — 1699 har bem. Proprietarius paa Nybel taget vores Tiende bort af Skovkrog Mark . . under den Prætext, fordi Bonden nylig var borttrømt

derfra; truer derforuden at ville, som dette Aar, have i Fremtiden Part i Tiendelammene, som ellers tilkommer Kirken og Præsten.

Anlangende den Tiende, som min Formand i 40 Aar og mig selv paa 43. Aar er given af Gielstoft, da truer *Detlef Outzen*, som har *Gielstoft* i Pension, i sit aabne Brev, at naar det ham behager, vil han forholde Præsten sin Tiende af Gielstoft, beraabende sig paa sit Pensionsbrev, hvorved han formoder sig at være fri derfor. — Det Stk. Eng, som af Ditlef v. Buchwald 1660 blev udlagt i *Gielstoft Rørkiser* til Præsten for sin Rettighed af *Mosehuset* ved Gielstoft, som Ditlef v. Buchwald har afbrudt og bragt til Gielstoft, har Ditlef Outzen for nogle Aar siden fra Præsten borttaget uden noget Vederlag.

Findes vel mere, hvorudi Præsten kommer til kort, og Præstegaardens Grund er meget bleven forringet ved Mageskifte og Forandring, som den ene Tid efter den anden her ved Stedet er sket.

Kirkens Skov, som i Ufredstid 1657 og 58 blev forhuggen, og siden af Vinden mest omkast Tid efter anden, er bleven ganske øde, saa hverken Kirken eller Præsten kunde have nogen Hjælp deraf

3. Frøs Herred.

Hygom Sogn. Indberetningen, dat. 1. Jan. 1766, er skrevet af C. A. Dyssel.

Ved Præstelisten er intet nyt, uden hvad *Christian Arnold Dyssel* fortæller om sin Bedstefader, Fader, Onkler og Tanter samt sig selv, men det er altfor udførligt til at kunne medtages*).

(* Se Personalhistorisk Tidsskrift 6 R. II.

K i r k e n St. Laurentii Kirke, har et stort, fra Grunden af firkantet Taarn med en høj Spidse, har i samme Taarn to gode Klokker. Paa den større staar: Claus Asmussen in Husum hat mich gegossen, aus dem feur bin ich geflossen. Gloria in Exelcis Deo. Deo et ecclesiae Hugomeneanæ Ao. MDCLXXXVI. Pastore Petro Jacobi Haderslebiano, Ædilibus Canuto Jani et Lagone Callovii. Paa den mindre Klokkes søndre Side staar: Me fecit Johan Heinrich Armowitz in Husum; og

Giv, Klokke, saadan Lyd, at Hjærterne kan bryde Suk og Bønner ud, som sødt for Gud kan lyde.

Lad hvert et Klemt, du slaar, paaminde os derom, At Tiden lakker snart mod Herrens strenge Dom.

Paamind, som du est støbt, saa skal og Aanden støbe Hver Sjæl i Ordets Form, paamind dem, at de løbe Med Iver til Guds Hus, indtil de deres Tro I Løbet skifte kan med ævig Fred og Ro.

Paa den nørre Side staar: Deo et ecclesiae Hygomeneanæ Ao. MDCCXXXIII. Pastore Petro Jacobi Hygom. Ædilibus Petro et Thoma Mathiæ *). Kirken er udvortes vel bygget af lutter Kvadrat-Kampesten til Taget, som alt er blybelagt; indvendig er den med dobbelt Loft, et ovenover Bjælkerne og et nederunder Bjælkerne, hvilket er panelet og med Oliefarve

*) Medens den store Klokke endnu findes, er den mindre der ikke mere; se Haupt I p. 408.

smukt malet, ligesom og Pulpitudet (!), Prædikestolen og Alteret*).

Indkomster har Kirken ikke uden den bare Korntiende af Sognet, hvorved den dog har en god samlet Kapital henved 2000 Rd. i Rente og Behold.

Skolerne er her to, den ene i Kamtrup, den anden i Hygom; begge har Kirken af sine egne Midler opbygget for en 18—20 Aar siden. Hver har en Skoleholder, som Amtmanden i Haderslev efter Præsternes Forslag beskikker. Til deres Løn kontribuerer Kirken af sine Midler hvert Aar 14 Rd. og desuden holder Skolehusene vedlige.

De g n e n beskikkes af Biskoppen i Ribe; forhen har en Skole Person fra Ribe været Løbe-Degn her til, men nu er en, som er den anden i Tallet, der er ordentlig beskikket og bosiddende i Hygom, som er ustu-deret og giver aarlig til Ribe Skole 7 Rd. Han er for nærv. Tid Skoleholder for Skolen i Hygom, nyder af de 14 Rd. de 10 og formedelst et Legatum aarlig af Præsten i Hygom 3 Rd. 2 Mk.**). Foundationen for Skolen i Hygom er dat. 16. Juni 1745, for Skolen i Kamtrup 7. Dechr. 1745.

T i n g h u s e t, hvor Retten for Frøs og Kalfslund Herredes holdes, er i Byen Hygom bygget paa Herredernes Bekostning for en 9 Aar siden. Herredsfogden, som tillige er Ridefoged og Kancelliraad ved

*) Den nuværende Altertavle er fra 1841, malet af J. C. Lund (Kvinderne ved Graven).

**) Det er ifl. Rhode, Haderslev Amt, p. 449, Præsten Ancker Christensen, Svendstrup.

Navn Heinrich Daue, bor ogsaa her i Byen. Rettergangsmaaden er paa Tysk.

Præstegaarden er som andre i Haderslev Hus Amt af kgl. Naade fri; den købes af Successor enten ved Akkord eller, naar den ikke kan træffes, efter lovlig Taksation, og den vedligeholdes af Præsten selv. Præstegaarden købte jeg ved Akkord af min Antecessors Arvinger uden nogen Taksation og gav for den 823 Rd. . . . Dernæst gav jeg dem for den fulde Sæd, som da var lagt baade Vinter og Foraar, item Græs og Hø samt deres Part af Naadsensaaret, 300 Rd., i alt 1123 Rd. . . . Den har ingen Særhuse eller Tillæg uden et Hus paa Gaden, som dog af Successor købes efter Taksation. Avlingen af Korn og Hø til Præstegaarden har her som flere Steder den beklagelige Skæbne, at Ager og Eng ligger udspreedt mellem og i Fællig med Bøndernes. Jeg har maalt alt det Agerland, jeg dyrker, og har befundet at have over 782,370 □ Al., men samme Jord er nu saaledes i smaa Stykker blandet mellem Bymændenes, at det vel ligger over 70 Steder, og saa har det og med det lidet England, her er. Paa Avling har Præstegaarden for en 20 Aar siden været dobbelt saa stor, som den er nu, nemlig 5 Ottinger; men da har Sognepræsten Hr. Jacob Pedersen overladt Halvparten af hele Præstegaardens Jorder, 2½ Otting, til en af sine Brødre, som da var Tingskriver her og havde et jordløst Sted, hvorimod saa skulde gives 10 Rd. aarligt til Amtshuset i Haderslev, Kongen til Interesse, og 20 Skpr. Rug til Præstegaarden aarligt; det var i

Hens. til Efterkommerne altfor stor Afgang mod saa lidet et Vederlag.

Folkemængden er ikke højere end 400 Communicanter, thi deres Tal, der nu betaler Ekstras-katten fra 12 Aar af, er ikke højere end 430 præter-propter.

Byerne er *Hygom*, har 16 Decimanter, 37 $\frac{1}{4}$ Otting, *Harbye*, 18—46 $\frac{1}{4}$, *Fæsted*, 15—37, *Kamtrup*, 5—14, *Brøstrup*, 11—23 $\frac{3}{4}$. For sig selv liggende Steder: *Barslund*, 2—4, *Kiemsgaard*, 1—3, *Store Knurborg* og *Lille Knurborg*, tils. 3—5 $\frac{3}{4}$, *Beenborg*, 1— $\frac{3}{4}$, *Otting*, 1—4, *Holm*, 2—3 $\frac{3}{4}$. Noch gives her i Sognet 7 særskilte Landboelshuse foruden en Del Af-tægtsfolk, Husfolk og Inderster.

Af Navnet Hygom giver Præsten en kostelig Forklaring:

»Hygom siges at være sammensat af Verbet, jeg hykker, og Præpositionen, om, og ved et eneste Bogstavs Forandring bliver Hykom let til Hygom; jeg hykker om, hykker omkring, maa flytte og fly i Fjendetid fra Hus og Bopæl mange Gange, men ide- lig kommer igen til min Bopæl i armelig Tilstand. Hvilken Flytten og Flygten og Hykken omkring Bønderne her i Sognet ogsaa meget ofte i Fjendetider skal have fristet, som sidste Gang end- ogsaa skal være sket 1659 om Vinteren, se Appendic. til Ribe Stifts Foundation p. 21, hvor jeg den davæ- rende Sognepræsts Ord har anført.«

Herregaarde er her ikke, ikke heller er her mind- ste Spor af, at her i gamle Tider har været nogle. En Gaard er i Byen Harby, som hedder *Abbedskier*, hvor

menes en Abbed har boet og deraf skulde have Navn.

Jordens og Grundens Natur og Beskaffenhed er mest Hedeart, skarp sandig og stenig med gul Ler under sig og sine Steder stærkt grov Al straks under den tynde, sorte Jordskorpe; ved Harby gives et Slags Mergel eller Hvidler, som bruser og solverer sig straks i Vand og er god til Gødning. Marken bruges her i 5 Aar efter en Gøde og hviler igen 5 Aar.

Avl og Sæd er her mest Rug; den bedste Avl, jeg ved her, var i 1753, da her avledes 5100 Traver Rug, 2040 Tr. Byg, 640 Tr. Havre og over 1600 Tdr. Boghvede. Ved det Aar kunde noget nær lignedes 1764. Men nogle derimod er ringere, saasom 1750 og 1762, da der ikke avledes over 3500 Traver Rug, 760 Tr. Byg og 400 Tr. Havre og saare lidet Boghvede. Det nærv. Aar 1765 var i Travetal af alle Slags Korn endnu ringere end de forrige ringe. — England og Græsning gives her kun lidet af. Skovbund er her, men Skov, som her har staaet stærk af Eg og Bøg forðum, er her nu intet videre af end saadant, hvoraf fornødent Gærsel og Staver kan have. Brændselen er Hedetørv og Klyne; det sidste bekommes af en stor og udtømmelig Mose, som Fæsted By og Mark tilhørende ligger langt til Vesten til hen imod Ribe.

Bjærg eller Begravelseshøje gives her ikke; paa vores Mark alene ligger en 3 à 4 Høje sammen, som kaldes *Ting-Høje*, hvor i gamle Dage er under aaben Himmel holdt Ting og Ret.

Teglbrænden med Mursten er ved hver By, og her brændes gode Mursten, saasom der gives godt Ler dertil, ja endog Pottemagerler til røde og glasserede Kar;

har og boet for kort siden i Brøstrup en Pottemager, som har brændt gode Kar.

. . . Hver Dreng eller ung Karl vænnes til fra Ungdom af at kunne hugge med en Økse og gøre, hvad behøves i en Gaard til Gaardsbrug som Grebe, Skovle, Træsko, Plov, Harve og Vogntøj.

Straks ved mellem Sognet og Lintrup ligger en Kongen tilhørende Vandmølle, *Schierrebæk* kaldet, hvortil Sognet, saavidt det er Haderslevhusisk, er møllepligtig.

Kreaturer som Heste, Fæ, Faar og Svin falder her ikke saa stort som i Nørre-Jylland, skønt avles og opdrages nok deraf, og drives stor Handel dermed af Bønderne i alle Byer. Vel er Opsynsmænd i hver By, som giver Attester med det, som sælges og købes under deres Ed, og Grænse-Kontrollører satte, men om Hs. Majs. Fordel derved noget befordres, eller om Toldsvig ikke mere tryk derunder øves end hæmmes, det er et andet Spørgsmaal; saa meget er at befrygte, at megen Mened sker.

Vilde Dyr er her som i andre Skovegne, raae-Dyr, Harer, Ræve, Ulve og Vildsvin, Grævling, Oddere og Morer (Maarer), men Rotter ingen. Feder-Vildt ligeledes, Gæs, Ender, uhr-Høns, agger-Høns, Pomerantz-Fugle, Beccasiner, Kramsfugle, Skovduer og Storke, som er ganske sorte med rødt Næb og lidt hvidt under Brystet, som jeg selv har set i Aar et Par af.

Fol Sogn. Indberetningen, dat. 22. Oktbr. 1767, er af Pastor Hans Christensen Højer.

Til Præstelisten: Efter højædle og højærv. Hr. Biskop Blochs Ordre har jeg gjort mig al Umage for at finde Præsternes Navne, som har været i Fohle-Sogn, skønt der findes ingen Kirkebog, som der dog maa have været, hvilket sluttes deraf, da sl. Provst Chrystalsin i Bevtoft har sagt mig, at sl. Provst Kragelund i Gram, som var min Formand i Embedet, havde vist ham i en skreven Bog, at da Pesten grasserede i Fohle Sohn, kom to Mænd ind i et Hus i Ganderup, hvor de saa to siddende ved et Bord rok-kende frem og tilbage, hvorfor de mente, at de havde været levende, men da de saa til, stod Hunde under Bordet og aad af dem, hvilket maa dog være skrevet af en Præst i Fohle. — Den første, jeg finder nogen Efterretning om, er *Anders Jespersen*, som har til Vitterlighed 1591 6. Septbr. underskrevet et Mageskifte mellem sin Nabo Søren Jespersen og en Mand udi Ganderup. — *Jesper Andersen*, som ses af et Forlig mellem ham og Jens Sørensen, Herredsfoged i Frøs og Calslund Herreder, ang. en Vej og Forte gennem Præstegaarden til Østermark og Skov, dat. 1626 6. Juni. — *Berthel Jespersen*, som ses af et Tingsvidne, som formeldte Herredsfoged har taget om den Vej og Drift gennem Præstegaarden, underskrevet af Hr. Berthel 1647 1. Juli, hvorudi han tillige skriver, at hans sl. Fader døde af Pesten. At samme Hr. Berthel skal være død af Pesten, melder Traditionen saaledes: Da en Mand i Ganderup skikkede sin Søn til Haderslev efter en Hest, som enten var ham fratagen eller var laant en anden der, kom samme vel frem med Hesten, men af Pesten angreben, hvorpaa

hans Moder blev syg og Berthel kaldet til at betjene hende, som spurgte, om han maatte ikke uden for Huset ved Vinduet consecrere Sacramentet, men blev svaret, at han skulde gaa ind i Huset at forrette sit Embede, hvilket han og gjorde. Men som han mærkede sig af Pesten at være angreben, gik han ikke hjem til Præstegaarden, men ind i Kirken. Saasnart hans Kone fik det at vide, gik hun og til ham i Kirken, og som hun endeligen, ihvormeget han forbød det, vilde tale ham, sagde han, hun skulde gaa først hjem at skikke deres Børn, som var tre Døtre, til Hygum, som og alle levede og to af dem siden giftede i Fohle Sogn, den ene i Fohle By, den anden i Ganderup. Han døde 1655 paa Fastelavnsmandag, som er optegnet i en Bibel af Christian IV og ejes af en Mand i Obbekiær, men har vist tilhørt Kirken og maa være kommen bort ved et af Hr. Berthels Børn. — *Hans Pedersen Weibel* [1655—99], som ses af en Forskrivning, han har givet Bagge Baggesen i Ribe paa nogle Penge, som Hr. Berthels Børn var ham skyldig efter deres sl. Fader. Han har været en særdeles besynderlig Mand. Han rejste engang fra Hus og Hjem imod Juleaften, uden at nogen vidste, hvor han var, hvorfor hans Kone maatte have Præsten af Hygum til at prædike og tage Offeret. Ham blev *Anders Hvidding*, en Præstesøn fra Ribe, adjungeret, som ægtede Hr. Hans' Datter og døde før sin Antecessor [1692], der døde først 1699 . . og hans Hustru Margrethe . . . 1703 . . ., hvilket ses af en Sten, som er lagt paa dem paa Kirkegulvet . . . Anders Hviddings Enke blev siden gift med Peder Hygom, Tingskriver

i Frøs og Calslund Hrdr. — *Laurids Fogh* [1692 til 1703] lod Præstegaarden, som tilforn laa adspredt paa tre adskillige Steder, nemlig Indhuset, Øksenhuset og Laden hver for sig, sammenbygge udi en Firkant indlukket, men Forseelsen var, at den blev saa liden, at den ej kunde rumme Præstegaardens Avling, som efter Skønsomhed bestaar præter-propter af 8 Tdr. Hrtek. Men som det behagede Gud, at Præstegaarden Natten mellem 26. og 27. Juni 1766 ved en ulykkelig Ildebrand blev lagt i Aske, kunde den opbygges større, om Gud dertil vil igen give Evne. (Derefter følger en omstændelig Skildring af Branden og hvorledes Præsten, Hans Christensen Højer, og hans Børn frelstes). *Hans Christensen Højer* . . . hans Fader var Christen Bossen, Digefoged over Højer Birk og Herred, som døde 1693, Moderen Anna Catharina Hansd., som forblev i hendes Enkestand. Hun lod ham tilholde i Skolen indtil 1702, da hun rejste med ham til hendes Broder Andreas Hansen Højer, som boede paa Østergaard i Salling*) til at undervises i Husholdningen; 1703 faldt hans Morbroders Præceptor Hans Hjersing, som siden var Præst til Schiveholm i Aarhus Stift og er først død sidste Aar**), paa at lade ham studere, da han og forblev under privat Information til 1708, da han kom i 5. Lektien i Viborg og 1709 udi Mesterlektien under Mag. Niels Schive og Mag. Jens Ostentfeld, hvorfra han blev dimitteret til Kbhvn., men som

*) Andr. Hansen Høyer, d. 1727, havde 1694 købt Østergaard i Aasted Sogn.

**) Hans Hjersing blev 1711 Præst i Skivholme.

Pesten da begyndte at grassere i Kbhvn., maatte han straks efter overstanden Ex. rejse derfra; 1712 rejste han igen til Kbhvn. for at tage Ex. phil. og rejste derfra med en af sine Fætttere, som vilde bese sine Fædres Fødeegn Højer og der besøge gode Venner; 1713 rejste de begge med hinanden til Kbhvn. for at sustinere Ex. theol., 1715 i Febr. tog han sin Attestats . . . , og som han var sindet at forlade Bogen igen, opholdt han sig mestendels hos sin Morbroder Andr. Hansen Højer paa Østergaard og undertiden hos sin Svoger Peter Petersen i Højer. Han har aldrig søgt om et Præstekald, dog har hans Slægt og Venner givet sig denne Umage derfor. 1725 var han med paa Valg paa det da vacante Præstekald Jerupsted (Hjerpsted), og 1727 ogsaa paa Valg i Rinchenes, hvorover der blev tilskrevet fra en Købmand i Flensborg, at hvis han vilde protestere mod Valget, vilde de fleste af Menigheden udføre Processen paa egen Bekostning, saasom det var ikke rigtig gaaet til dermed. 1729 blev han kaldet til Fohle . . . Han kom 1730 udi Ægteskab med Apoteker, Raadmand Neumanns Datter i Ribe . . . havde i dette Ægteskab 3 Sønner og 3 Døtre, hvoraf de to ældste, som var Sønner, døde i deres Barndom; den ældste af de efterlevende er en Datter Christine, g. m. Hr. Radoor i Reisbye, den anden er en Søn, som er Student og har sustineret sine Exam., den 3. er en Datter, g. m. Degnen i Gram Studiosus Morten Clausen, den 4. er ogsaa en Datter, som er forlovet med

Christen Pedersen . . . Efter at han hjemme havde lagt nogen Begyndelse til Studeringerne, kom han

1742 til Sommersted, hvor han nød dav. Præst Wøldikes Information til 1748, da han blev dimitteret, fik 1750 Attestats, rejste i Sept. til Wittenberg, hvor han var i to Aar, og saa i Göttingen et Aar. Da han kom hjem, underviste han i to Aar Kancelliraad Laurtups Søn paa Estrup*), men siden maatte han efter sin Faders Begæring drage hjem igen for at gaa ham til Haande**), indtil han 1766 blev kaldet til sin Morbroders Højers Adjunctus. Vedlagt er en Levnedbeskrivelse over Højer, vistnok skrevet af Eftermanden og Svigersønnen, Chr. Pedersen, idet Højer var død 3. Novbr. 1767; men den indeholder intet nyt ud over, at Højer var bleven begravet i Kirken lige neden for Prædikestolen.

K i r k e n er en stor og anselig Kirke til en liden Menighed, da Sognet bestaar alene præter-propter af 115 Tdr. Hrtk. Den har et højt Taarn og i samme en god Klokke og er tækket overalt med Bly, og den lave Kirke er rundt omkring opbyggt af de saakaldte hugne Sten og den nederste Rand med en Rad mindre omkring. Den er paa nærv. Tid i en meget god Stand, siden jeg efter sl. Fru Anna Sophie Rantzau, f. Schack, hendes Begæring i Aaret 1758 har ladet den reparere. Der er et Epitafium inden paa den søndre Side af Muren, saaledes lydende, opsat: »Her neden ved Stolen hviler i Gud sl. hensovet hæderbaarne Gud- og Dyd-elskende Demoiselle Ingeborg Gregersd. Fogh, som var født i Pugaard udi Ribe Ao. 1673 27. Juni. Hendes Forældre var den højlærde Mand

*) Det er Kancellird. Fr. Laurtrup til Estrup i Malt Hrd.

**) Faderen var Købmand P. Auw i Højer.

Mag. Gregers Fogh, Rector schol., og den ædle Matrone Karen Pedersd. Kragelund, som levede et ærbart og skikkeligt Liv udi 23 Aar 6 Maaneder, døde her i Fohle Præstegaard 1767 1. Jan.« Af hendes Gave er Kirken med Maling saaledes beprydet.

Paa Kirkegaarden Sønden Kirken lige for Prædikestolen ligger begravet Ober-Inspector Christian Lehmann ved Schackenborg under en stor Sten. Af den lange Gravskrift: Han var f. 2. Decbr. 1693 i Høbro; Faderen var Sognepræst Jacob Frisenborg; han dimitteredes fra Viborg Skole 1713, tog Attestats 1716, var 10 Aar som Fuldmægtig hos Krigs-General-Fiskal Truels Smit, derpaa 5 Aar hos Stiftamtmand Chr. Carl v. Gabel, hvorfra han kom til Schackenborg, hvor han døde 5. Decbr. 1748.

»Men Schackenborg og Gram vel maa
Med største Længsel sige,
Hvor skal vort Gods og Herskab faa
Den brave Lehmanns Lige?«

Der er kun to Byer i Fohle Sogn, den ene *Fohle* By, hvoraf den ene Del, Kirken nærmest liggende, egentlig kaldes Fohle, den mellemste Del kaldes *Mel-lerup*, og den længst Kirken fraliggende kaldes *Ganderup*. Den anden By, som ligger halve Vejen mellem Fohle og Ribe, kaldes *Obbekier*,*) hvilket Navn har sin Oprindelse deraf, fordi den ligger over for en eneste Gaard *Abbiskier*, som saa er kaldet, fordi den er bygt udi en Mose af en Abbed.

*) Som bekendt blev Obbekier ved Freden 1864 skilt fra Fol Sogn og lagt til Danmark som et eget Sogn.

4. Kalslund Herred.

Lintrup-Hjerting Sogne. Indberetningen, skrevet af Mikkel Boysen, er dat. 3. Decbr. 1765.

Til P r æ s t e l i s t e n: *Jacob Sørensen* (1664 til 1678) . . . f. i Lintrup af Bondestand, hvis Slægtninge endnu er her. — *Christen Lauritsen Wellejus* . . for sin gravitatiske, ædruelige Opførsel, Belevenhed og store Veltalenhed erhverved han sig Yndest og Anseelse baade hos høje og lave . . . og er det bekendt, han ofte paa Kolding Slot prædikede for Kong Frederik, hos hvilken han stod i stor Naade, men endnu udi større hos Enkedronningen Charlotte Amalie, som meget arbejdede paa at faa ham forflyttet til Kbhvns. Slot, da hun egang $\frac{1}{2}$ Aar havde ham hos sig og uagtet deres Religions Ulighed hørte ham . . . Han, der af foregaaende Omstændigheder kunde agtes lykkelig, var i andre Maader ulykkelig, idet han 1681 ved Ildebrand mistede den ganske Præstegaard og 1718 Salshuset.

Hvis Navne Lintrup og Hjerting Kirker har, er ubekendt*). . . Blandt Ornamenterne kan udi Lintrup Kirke regnes en smuk Altertavle, der var beskikket til et adeligt Epitafium og blev overført fra Sjælland 1692, da Kirken 1690 i Juli havde været hjemsøgt af Ildebrand . . . Norden Alteret en Tavle over Andreas Lintrup og Hustru med deres malede Billeder, og Inskriptionen derpaa, saavidt man kan

*) Lintrup Kirke var indviet til Magdalena; Haupt p. 408. Se ogsaa Sønderj. Aarb. 1906 p. 136 om den ovennævnte Altertavle.

læse . . . Af denne ses, at Tavlen er opsat 1654, og at Hustruen døde 1659. Norden i Koret Tavle over Christen Wellejus og Hustru; af den ses, at han var f. 17. Juni 1657 (ikke 12. Juli, som Wiberg har), og at hun døde 12. Aug. 1738 (ikke 1. Aug., som hos Wiberg). Sønden i Koret udi Ovalform Inskription paa en Tavle, opsat over Christen Wellejus' Søn Laurits Wellejus, Præst til Føvling-Holsted i Ribe Amt, d. 1706 i sine Forældres Hus i Lintrup, og over hans yngste Broder Christian Bernt, d. 31. Decbr. 1696, 8 Aar gl. Neden for staar:

Hvil her nu, kære Søn, som var os her saa lydig
 Og indtil Enden i dit ganske Forhold dydig.
 Du varst i vores Hus saa from og føjelig,
 Du er i Himmel-Hus som Præst evindeligt.
 Ak, vi vel havde tænkt, du efter os skuld' levet,
 Vort Hus til Trøst, men ak, vi efter dig er blevet.
 Lev du nu hos din Gud, du dør ej af vort Sind,
 Før Gud tar os til sig, til dig i Himlen ind.

Sidst kom du, liden Søn,
 Først fik du Himlens Løn.
 Naar Gud vil, faa vi dig
 At se i Himmerig.
 1714.

Her anslaas Kirkernes Tiende ej efter Hrtk. Deres Udgifter er foruden Reparationer, naar den behøves, for Lintrup Kirke 50 Mk. 4 Sk., Hjerting Kirke som et ringere Sogn mærkeligt mindre.

Præstegaardenes Hrtk. kan, som af foranstaaende ses at være for ubrugeligt, ej specificeres, dog tjener saa meget derom til Efterretning, at Ho-

vedsognets regnes for en hel Gaard . . . Anneksgaarden er derimod saare ringe.

Præstens Navneafledning er morsom; han gaar ikke af Vejen for et eneste Navn. Her anføres: Lintrup Sogn bestaar af 5 smaa Byer foruden Eenbollingerne (!), nemlig *Lintrup*, der maa have sit Navn af Lindetræer, hvoraf findes endnu et gammelt i min Have, og efter Tradition skal i samme Vesterby være fundet to deslige, under hvilke 7 Læs Hø med to Dages Regnvejr stod ubeskadigede. *Mejlby* . . . synes at bære Navn af en Møj- eller Hølee, og har den By en Kornmark blandt alle i Sognet. *Tornum* bærer vel Navnet af Torne [ø: Taarne]; hvoraf findes en Del ej langt derfra. *Vimtrup*, hvis Derivation kan ej udgrundes, undtagen det maaske kunde udredes af »vimse«, da der findes en Del Moser, hvor den saakaldte Lygtemand mærkes at vimse om Sommernætter. *Dover*, hvis Navn efter en Tradition skal hidledes deraf, at en Rytter for utænkelige Aar siden, da han i Nærværelsen var indkvarteret, hver Morgen skal af samme Mark have hentet en Kærv til sin Hests Davre, naar Kornet stod høstet. Af Enebollingerne findes hos Dover By *Foldingbro*, der er en Gaard og ligger straks Sønden for Kongeaaen, hvilken maaske kan have Navn af at folde, fordi den store Bro, som findes derhos, ligesom sammenfolder eller føjer Jylland og Slesvig. *Aarlund*, hvor der maaske fordum har været en Lund ej langt fra Kongeaaen . . . *Katkier*, et Hus, som mulig maa have Navnet af et Kiær, som findes derhos, hvor saadant kort Græs, som kaldes Kat-Skjeg, vokser. *Nørre-Aaling*, en Gaard, som

maaske kan udledes af en Eng ved Nørreaa, hvor man fordum har fanget Aal. *Kastbjerg*, hvis Bemærkelse kan udledes af Bjærge, som ligger Norden derfor, hvorhos det maa være kastet eller opbygget fra Begyndelsen. *Kastbjerg-Led*, en Gaard, som vel har Navnet af et Led eller Indgang fra den sidst omtalte Mark til den anden. *Tornumgaard*, en Pensionærgaard, der svarer en aarlig Hyre til Kongen . . . *Scherrebæk Mølle*, der mulig kan efter Navnet komme deraf, fordi der noget fra hverandre ligger to Møllehuse og en Dam, der maaske i fordums Tid kan have været en stor Bæk, ligger mellem Møllerne, der ved Maalingen ligesom skærer.

De fattige Lemmer plejes af Kirkeblokkene, og naar det, som deri findes, ej forslaar, skyder Sognet sammen til deres Underholdning . . . Inspektionen over Fattigvæsenet ledes af Sognepræsten og Retsens Betjentere i Herredet efter en kgl. Forordning.

Af Herregaarde findes ingen, men dog siges Aarlund og N.-Aaling fordum at have været beboede af Adelige, der dog og maa have haft noget dertil liggende Jordegods.

En Høj paa Vimtrup Mark kaldes *Præstehøj*, maaske fordi Præsten, naar han drager til Annekset, kommer saa nær forbi. Af andre Høje er vel en Del i Lintrup Sogn, der dog ej findes mærkværdige, men uden Tvivl maa have tjent i fordums Tid til de Dødes Begravelse.

Af Antikviteter findes i øvrigt intet undtagen dette, at der i *Dover By* var en Kirke, af hvis Kirkegaards Dige endnu ses nogle Rudera, som jeg selv har

taget i Øjesyn, menes samme blev afbrændt af de kejserlige, da de under Wallensteins Anførsel i det forrige seculo gjorde Invasion, og skal efter en ikke urimelig Tradition Ulykken deraf have rejst sig, at en Karl, som ved Armeens Durchmarsch havde lagt sig paa Kirkeloftet med en Bøsse, skød en Hest, som var for en fjendtlig Karm, hvilket Kirken maatte undgælde, der i den senere Tid ej opbyggedes.

Kornavling er Sognefolkets første Næring og Fæets Opdræt, hvilket dog her langsomt opdrages for den skarpe Egns Skyld og bliver liden af Vækst. Af Kornsåden er Rug og Boghvede den største.

Hjerting Sogn bestaar af den eneste By *Hjerting*, der synes at have Navnet af Herre-Ting, muligt fordi der i ældgamle Tider kan have været en Forsamling af Herrer til at holde Ting eller Retter. Den saavel som derhos liggende og til Sognet hørende Eenbolling *Gastrup*, bestaaende af een Gaard, der maa hidlede Navnets Bemærkelse af en Gaase-Torp, fordi derved findes nogle Enge, som muligt i ældgamle Tider kunde have tjent til at græsse Gæs paa.

5. N.-Rangstrup Herred.

Toftlund Sogn. Indberetningen, af Ove Thorning, er dat. 22. Febr. 1766; en senere Indberetning er udateret.

Præstens Indledning er saa lydende: Det er vanskeligt og til Dels umuligt at kunne oplyse den af Ælde fordunklede Alderdom, der selv har enten forsømt at oplyse sig selv, eller og ulykkelige Tilfælde har borttaget deres Oplysninger, da tillige den itzige og sildere Alder har været ligesom forsømmelig i at

bekymre sig om det forbigangne, der næppe ved noget om det herværende: Da jeg derfor vilde og skulde i dybeste Respekt efterleve Ds. Højærværdigheds smukke og i sin Tid nyttige Forlangende, da befandt jeg mig i saa stor pauvrité (!) for alle Hjælpemidler, at jeg fast despererede noget, som kunde være tjenligt at kunne komme fra mig, hvilket især bekymrede mig. Dog efter megen Møje og alt givet Flid, eftersom og forhen i den korte Tid, jeg her havde været, jeg havde om det og dets Antikviteter angaaende, ved alle forefaldne Lejligheder flittig udspurgt og bevaret, har jeg samlet efterfølgende, der dog ikke fyldestgør Deres grundige Rekvisition, men er dog alt det, der kan faas at vide, hvorfor jeg beder allerydmygst, at det gunstigt optages*).

Af Præstelisten: Præsterne til Herrested eller Toftlund Kirke vides ikke nogen sikker Efterretning om førend 1600 (omendskønt der siges, at der var en, som hedte Hr. *Peder*, og en Hr. *Mikkel*, var her Præster, men intet mere vides, ikke engang deres Grave eller andet, som længst staaer ved Magt), thi ved det at Herrested By og tillige Præstegaarden afbrændte, saa opbrændte og ventelig alle gamle Dokumenter, Breve, Kirkebøger, Tiendebøger og andre, hvoraf nogen Underretning kunde ses, thi deres Kirkebog er ej ældre end fra 1610. Altsaa er *Mads Jacobsen* den første og ældste, som der tilvisse kan skrives om. Han ligger begravet i Alteret (∩: Koret) med en Træramme paa sig . . . — *Marcus Stur* . . . ligger

*) Han skulde da mindst ligesaa godt som Amrumpræsten (se Sønderjydske Aarbøger 1910 p. 173) bede om Undskyldning for sit danske Sprog.

begravet neden for hans Formand. *Anders Clausen* med Tilnavnet *Schlange* (Slange). Paa nær Side i Kirken ved Døbe-Funten ved Alteret er indmuret en langagtig Kvadersten af samme Art, som nu er her brugelig til Ligstene, sort af Farve, hvorpaa Hr. Anders staar udhuggen af Lignelse og Gestalts-Højde i præstelige Klæder; Læsningen er sat med forgyldte Bogstaver . . . Nedenunder ved højre Side af den sl. Mand staar hans første Hustru i ganske liden Statur udhuggen . . . paa venstre Side ligeledes nedenunder ved ham i samme liden Statur staar den 2. Hustru udhuggen, Margreta Jonasdatter Mecklenburg*). — *Claus Andersen Schlange* . . . gik i en Del Aar og forrettede Embede tillige med Faderen og nød imidlertid de halve Indkomster af Kaldet . . . hans Hustru Elisabeth Schlange døde 1740**). — *Christian Outzen* havde af 1. Ægteskab Sønnen Ditlev***); 2. Gang var han gift med Else Elisabeth Klinckert, som endnu er efterlevende, og med hvem han avlede tre Børn, hvoraf det første døde, de to endnu levende Sønner er Johan Outzen og Hans Christian Outzen; Christian Outzen selv døde 24. Juli 1758****). — *Ove Thorning* fortæller om sin Farfaders Fader, der var Præst i Thorning, at hans Fader var Bonde, og fordi hans Fader slog ham, han ej vel kunde køre Ploven, blev

*) Ifl. Wiberg var han 2. Gang g. m. Margrethe Jonasd. Snell.

***) Ifl. Wiberg hed hun Elisabeth Marcusd. Stur.

****) Han døde som Præst i Branderup 1789. Ved Indberetningen ligger en af ham forfattet udførlig „Levneds-Récit“ over Faderen, hvori der dog, saa vidt jeg kan se, ikke er noget nyt.

*****) Ifl. Wiberg var han 3. Gang g. m. sin anden Kones Søster Charlotte Amalie, medens Thorning altsaa mener, at den anden Kone endnu levede som Enke.

Sønnen saa irriteret, at han slængte baade Tømme og Svøbe, løb fra Faderen og gav sig i Skole . . . Ove Thorning blev 1751 g. m. Christiane Junghans, Datter af Hans Chr. J., forhen Præst paa Mandøe, en Søn af Regimentskvartermester Junghans paa Fyn, som nedstammede fra Generaltoldinspektør J. i Ribe Stift, som under Christian I kom ind i Danmark fra Sachsen.

Kirke n har intet særdeles Navn, vides ej heller, hvad Tid den er bygt; men at det har været i Christendommens Begyndelse, holder jeg sluttelig, fordi den er lang og smalagtig (!). Det almindelige Navn, som Kirken kaldes, er enten *Herrested* eller *Toftlund*, det første er det ældste, men er gaaet mere af Brug, dog kaldes den endnu tit og ofte Herrested; saaledes staaer der paa Kirkebogen »H. Kirkebog«, ligesom de forrige Præsters Kaldsbreve lyder alle paa H. Menighed undtagen Hr. Gutfelds af 1758*) og mit af 1760; saa skrives der tit fra Amtstuen i Haderslev Herrested . . . Og er det venteligt, at det er af Byen *Herrested*, som laa S. og Ø. for Kirken, hvor der vises endnu en Kilde, som har hørt Præstegaarden til, og Marker, hvor Byen har staaet, kaldes *Herrested-Tofte*. Men denne By er ikke mere nu til, men Indbyggerne bor nu i Toftlund By, hvor der, saalænge Herrested var i Stand, ikke boede andre end nogle Toftemænd . . . Og siges der, at denne Forflyttelse skete saaledes, at ved frivillig Overenskomst skal et Parti af samme have draget højere ind i Landet, af hvilken en Rytter, som var bleven bag efter de andre,

*) Peder Gutfeld var Præst her 1758—60.

kom ved Aftenstid og spurgte Vej efter de andre, hvorpaa, da en af Indb. i Herrested viste ham der og der hen, som var hen i Moserne, Rytteren, som red denne Vej, mærkede straks, at det var urigtigt, straks vendte sin Hest og red til Byen igen og for at revengere sig skød med skarpe og antændende Ting Byen i Brand, hvorpaa de arme Indb. tog Flugten og retirerede sig til Lunden i Toftlund, hvor de først skjulte sig og dernæst byggede deres Gaarde . . . Og altsaa var Herresteds Ødelæggelse Toftlunds Opkomst . . . Men hvad Aar denne Fatalitet er sket, ved ingen ikke heller kan sige mig nogen Gerning eller Anledning til samme at kunne faa at vide . . . Thi tænkte jeg først, at det var sket enten 1659 eller 1629, og stod det sidste mig bedst an. Men da jeg erfarede, at Mads Jacobsen døde 1615*), synes det, at det skulde være sket før, og før den Tid ved jeg ikke, der skete nogen fjendtlig Oversvømmelse under de Oldenborgske Konger uden en liden Ruptur under Kong Hans, om jeg mindes ret . . . Altsaa skulde man højere opstige i Alder, enten til Christopher eller Waldemars Tider eller nærmere mod Christendommens Begyndelse, som falder mig urimeligt. Man maa vel forbigaa alt dette og sætte, at Mads Jacobsen kan have boet og døet i de smaa Toftehuse, som da var i Toftlund, for des nærmere at fornøje sig i den liden Lund. Eller at hans Svigerson Hr. Marcus Stur kan først efter 1629 eller 30, som vi vil sætte til det fatale Aar, have ladet gøre

*) Paa den ovenfor omtalte Træligramme stod: Her ligger begravet ædle og velagte Mand Mads Jacobsen „i Toftlund“.

hans Ligramme, og da, fordi han boede i Toftlund, har ladet sætte »Hr. M. J. i Toftlund«. Og kommer det mig saameget rimeligere for, som jeg har hørt, at Marcus' Svigersøn Hr. Anders, som kom hertil 1644, er med de første, der byggede (jeg kan forstaa) vel byggede i Toftlund og satte de forrige Bygninger i bedre Stand.

Kirken ligger ellers langt fra alle Byer, som der henhører, ud paa Toftlund Mark nær op til det saakaldte Herrested-Tofte, saa at den har lagt Herrested nær, ja saa nær, at Præstegaarden siges at have lagt straks Østen for Kirkediget, hvilket særdeles var bekvemt og er en stor Raritet, hvor det findes. Den er ellers af skikkelig Bygning og muret af nette Kvader-Kampesten, overalt med Bly bedækket. Taarnet er alene muret af Teglsten og er ikkun af middelmaadig Højde. Men i gamle Dage har det været et temmelig højt og spidst Taarn, som siges at kunne ses baade i Øster- og Vesterhavet; men 11. Oktober 1634, som er mærkværdig af den her i Landet store og skadelige Storm, blev Taarnespidsen bøjet, saa at de maatte nødes til, siden Kirken ingen Midler havde, at nedbrække det, hvorved Taarnet tabte sin Højelse; bygt med Sparrer, bedækt med Bly. Ø. for Alteret (∩: Koret) er bygget, som det synes sammen med Kirken, en liden Trin Karnap, hvorved man gaar omkring Alteret. Paa den søndre Side af Koret er indbygget et liden Sakristi af sl. Hr. Outzen som Kirkeværge, men som den egentlige Hensigt ej kunde obtineres, er det ej i Brug, endskønt det staaer endnu (Kakkelovnen herudi har Hr. Outzen i Brandrup taget til sig og bru-

ger den siden 1762, om jeg mindes ret, endskønt Toftlund Kirke ejer den) . . . Kirken har Loft, men for faa Aaringer siden er ny bekostet af Hr. Outzen og ligger under Bjælkerne, saa det gamle endnu ligger ovenpaa.

Norden Alteret udi Hjørnet ved Pillen ses endnu et Maria Billede, noget beskadiget. Altertavlen er ikke af stor Anseelse, dog udstafferet i Billedhuggerarbejde med den Lignelse, at Jesus aad Lammet med sine Disciple. I nordre Side af Alteret et lidet Skab med en Jerndør for som en Rist, indmuret i Muren, hvori der menes, Munkene har haft Kalk og Disk staaende eller Relikvier liggende ligesom særdeles hellige Relikvier i et endnu i samme Skab indhugget dybere Hul. Blandt Kirkens Ornamenteer maa tillige regnes Prædikestolen, der virkelig er køn efter Landsbykirkers Maner. Øverst paa Himlen staar: »1654 Fr. 3«. Stolen er ligesom Himlen udført i 6 Afdelinger og Hjørner, og paa hver Afdeling er udført Billedhuggerarbejde meget smukt: Undfangelsen, Daaben, Lidelsen, Opstandelsen, Himmelfarten. Inde paa Himlen under Stolen staar: Denne Prædikestol opsat 1654 og paa Christian Outzens Bekostning malet 1726. Pulpitudet (!), som er bygt over Kirkens vestre Ende, er grøn malet, hvorpaa staar malet 10 Jomfruer, som bærer hver en Lampe, hvoraf de 5 brænder . . . Paa en Kvindestol lige for Kirkedøren staar: Marcus Stuer 1637.

Vores Altertøj er saare ringe og fattigt, thi Kalk og Disk er bar af Tind (!), og er det meget forunderligt, at Kirken har været saa saare fattig, at den ikke kunde forskaffe sig det af Sølv, som dog de allerfleste

Kirker, hvoriblandt jeg regner Mandø Kirke*), har, og kan dog ikke koste saameget. Thi vilde jeg derfor allerydmygst bede Ds. Højærv., at De vilde have den Godhed for Kirken at efterse dens Kasse, om det ikke var muligt, at den dermed ogsaa kunde blive prydet ligesaa vel som de andre nære Naboer til saa hellig en Forretnings Ziir.

I Taarnet findes en Klokke, hvorpaa staar med store latinske Bogstaver: »Salvator Mundi Deus Salva Nos. M. Andreas Petri Romdorpius præpositus Rip. H. Marcus Stur Sognepræst 1642.« Dernæst er at se paa Klokken et Maria Billede med Barnet paa Armen og rundt om tre Brystbilleder af Mandspersoner. Nedenunder staar et Vaaben eller Sign., hvilket skal betyde Klokkestøberens Navn *Claus Wiolo***). Hvorom findes opskrevet i en gammel Bog af bemeldte Præst, at Klokken blev støbt 2. Decbr. 1642 i Vaabenhuset ved Kirken udi 4 Timers Tid.

Uden Kirken findes mærkværdigt: At ved enhver Side af den søndre Kirkedør er en trind Pille af

*) Thorning havde været Præst paa Manø 1750—60.

***) Hvem var denne Claus Wiolo? Ifl. F. Uldall, Danm. Kirkeklokker (p. 68) er en af Mariager Kirkes Klokker støbt 1639 „af Franskmanden François Voillard og C-V (maaske en Broder)“, og i Registret over Klokkestøberne staar om dem: „Støbere fra Frankrig, der har arbejdet i Danmark ca. 1638—42“. Thorning afbilder Støberens Mærke som et Vaabenskjold. ovenover hvilket staar et M og paa hver Side et C og et V, og inde i Skjoldet har han skrevet: „Heri en liden Klokke“. Manden har vel saa heddet Claude Voillard. For øvrigt nævner Haupt blandt Klokkestøberne (III p. 41) en Steffen Wolle eller Voillo, der ved 1645 kom til Hertugdømmerne. Danske Atlas (VII p. 182), og efter det Haupt (I p. 416), siger, at Klokken var støbt 1646 (den er der ikke mere). Præstens Aarstal er utvivlsomt det rigtige.

Kamp, $2\frac{1}{8}$ Al. høj, ganske slæt, men med en firkantet Afslutning foroven. Den nordre Kirkedør er tilmuret med Teglsten, men paa begge Sider findes ligeledes en Pille, hvor paa den vesterste paa dens øverste Afslutning findes en Løve udhuggen, men paa den østerste et Blomster, uden Tvivl et Neldeblad [Lilie]. Paa den anden Pille paa sør og vester er udhuggen (et Vaaben), hvilket jeg ikke ved skal være.

Paa Kirkegaarden er to store Høje, V. for Taarnet, hvoraf den søndre er høj og meget spids, men den nørre er flad og slet ovenpaa. De er og ikke nær saa høje som Jellinge Høje, som jeg har set*) Saavidt jeg ved, ved den vestre Port paa Kirkediger er bygt et lidet Hus paa tre Fag, som bruges til at staa i Ly udi for Regn og Slud, som Kirken holder vedlige. Af de 12 Ligsten paa Kirkegaarden, som Præsten nævner, er formentlig kun flg., der laa lige uden for Kirkedøren, af Interesse: »Her under hviler sl. Jørgen Lauridsen Oxholm, f. 1654 i Oxbøll Sogn paa Alse, kaldet til Sognedegn i Herrested Sogn 1685, kom i Ægteskab med Anna Hansd. af Rurup 1693, døde 1729, 75 Aar; hans Hustru døde 1717, 51 Aar. Derpaa følger et Vers, og under dette staa: Hafniæ 1743 L. O. H. Disse Bogstaver betyder Lorentz Oxholm, som er Krigsraad og Mønsterskriver ved Holmen som er endnu levende og i Tjeneste. Han var de afdødes yngste Søn og var født her i Toftlund, hvor hans ældre

*) Se Sønderj. Aarb. 1895 p. 184 Fortællingen om den polske Officer, der 1659 mishandlede Præsten Anders Clausen og mange Aar efter, da han var kommen for at bede om hans Tilgivelse, døde ved Toftlund Kirke og blev begravet i en af Kæmpehøjene ved Kirken.

Broder var Degn; han kom til København som Skræderdreng, som var hans Profession; siden blev han, fordi han var meget høj og velskabt, Hejduk hos sl. Kong Christian VI, derfra avancerede han til Mønsterskriver og Krigsraad, og ham er det, der bekostet denne Sten over sine Forældre, thi staar der og paa den »Hafniæ«*).

Præstegaarden i Toftlund er først opbyggt af Hr.Claus**) — thi Hr.Anders Slange havde byggt paa en anden Gaard i Byen, hvor han boede og døde — er forbedret af Hr. Chr. Outzen, kun af maadelig Bygning, bestaar af 53 Fag Hus, saavel Ude- som Indehuse, er takseret i Grund-Assurancekassen i Haderslev for 483 Rd. 82 Sk. tillige med et Lejehus Præstegaarden tilhørende for 36 Rd. Bestaar efter den her ude brugelige Maade at regne af 2 Ottinger eller en halv Gaard, har ellers Ager og Eng med de andre halve Gaarde, følgelig intet, som dog de fleste Præstegaarde har, noget særdeles eget. I Stenderup ligger et Stykke firkantet Eng, som Præsten avler med hvert Aar af 4 Læs Hø saa nær som en 16 Part deraf i nordier Ende, hvilket saaledes efter Traditionen siges at være sket: at der før og straks efter Reformationen skulde en af Ribe latinske Skoles Disciple forrette Degneembede i Kirken og derpaa spise skiftevis hos Bønderne i Sognet samme Dag; dette befandt de fleste sig ikke vel ved, og derfor med Øvrigheden i Haderslevs Consens gav hver halve Gaard i Stenderup et

*) Lorentz Oxholm var født 1726 og døde 1768 i Novbr Jørgen Laurids Oxholm er sikkert Stamfader til Familien Oxholm.

**) Se Rhode, Haderslev Amt p. 484.

lidet Stk. Eng, som blev samlet paa eet Sted, til Præsten for at spise samme Person, saa nær som en Bonde, som vel muligt havde villet, men ikke maatte for sin Øvrighed, som den Tid sorterede til Lygomkloster Amt.

Byerne: *Toftlund*, bestaaende af 10 Ottinger til Haderslevhus, 4 til Grevedømmet Schackenborg, 3 store Kodner, hvoraf hver skatter 12 Sk. maanedlig, og 4 smaa; Byen har gode Moser, god Mark, men lidet af Hø, hvis Mangel ersættes af Gidstoft (?) og andre Steder. *Stenderup* har 32 Ottinger, hvoraf 30 hører til Haderslevhus og 2 til Lygumkloster Amt; iblandt dem, som hører til Haderslevhus Amt, er nogle af de saakaldtes Moustes Tjenere, nemlig Mourids-Pudibuskes Tjenere, som siges at have anslaget en Del af sit Gods for højt og skiftet det bort mod kongeligt, hvilket af Bønderne var meget ilde anset, indtil de af kgl. Naade blev nedsatte . . . *Allerup* bestaar af 16 Ottinger, alle til Haderslevhus Amt; den er bygt nettest i Sognet og ligger i en lige Linie med sine inddelte Tofter S. for sig og Marken straks N. for sig og gaar lige op til Husene. *Ørderup* bestaar af 16 Ottinger, alle til Haderslevhus; Byen har to halve Gaarde, saakaldet *Lychegaard*, som den har købt og fordelt mellem sig, men tiender af samme til Thislund . . . *Rømet* bestaar af 8 Ottinger, som henhører til Lygumkloster Amt . . . S. og Ø. for Toftlund ligger en halv Gaard *Kiørgaard*, henhører til Haderslevhus Amt. S. for Toftlund ved Haver Bæk ligger *Muusvang*, et dobbelt Kod. Der kunde meget mægtigt anlægges en Vandmølle til stor Lettelse for Sog-

net, som ellers skal køre til Thestoft Mølle, en stor Mil at køre og til Døls Stenvej. — Disse 88 Ottinger er afdelte i 49 Decimanter.

Personernes Antal over 12 Aar er ungefehr af og til 430. Der er 392 Communicanter, men dette considerable Tal paa saa faa Decimanter udgør Knippelpiger, som her opholder sig i de smaa Byer.

Om *Herresteds* Navns Oprindelse maa jeg ikke forglemme at meddele: a) at da Kirken begyndte at bygges paa, paa et andet Sted, nemlig i Toftlund By, paa det Sted, hvor nu kgl. Toldbræt udhænger (hvor Told nedlægges til Forpagterne i Toftlund med en saare liden Tribut, nemlig 1—2, 3 Sk. af Lossegodset, (), Købmandsvarer og andet som Potter, Fisk, Træ etc. fra Aabenraa til Ribe, som er den alfare Vej, og ½ Sk. af hver Stk. Stud af Nør Jylland til Holland eller Hamborg), hvilken Plads til Kirken ikke kunde have været lagt bekvemmere, da den er saa godt som Centrum i Sognet, siges der, at Materialerne blev forflyttede fra det Sted til det Sted, hvor Kirken nu staar paa, som er et højt Sted paa Toftlund og Herrested Marker, samt tillige berettes, at der hørtes en Røst med disse Ord: Her er Sted. Men dette anses for ridicul og uviist. Men dette b) synes at være viis og har tillige stor Rimelighed for Situationens Skyld: at Navnet er det samme som Herrernes Sted; thi som H. er som et Centrum i Landet for Købstæderne Ribe, Haderslev, Aabenraa, Tønder, hvortil der er snart lige langt, skal i fordums Tid, som et og andet var at deliberere over i Krigstider og i Fredstider . . . , har de deputerede Herrer der forsamledes tillige med

de omliggende Herremænd, som fra Slottet Arrildsholm, Friesvold, hvoraf Rudera endnu er at se, Abildgaardkiær paa Højerup Mark, Gielstoft i Gram Sogn, Gammelskov i Agerskov Sogn m. fl. . . . Og var der til den Ende bygt et Tinghus ved Kirken, Herrested Tinghus . . .

Der er 8 fattige Lemmer i Sognet, hvoraf en faar 12 Sk., to 6 Sk., fire 4 Sk., en 3 Sk. ugentlig, ligesom de er trængende og svage. Til disse Penge skyder hver Otting 1 Sk. maanedlig, som Helligdagsfogderne indsamler og bringer til Kasseforstanderen, hvor Præsten har Inspektion . . .

Her er kun een Skole i Sognet, i Stenderup By, kønt opmuret for en Snes Aar siden, hvortil de lejer og underholder en Skolemester. De andre Byer underholder en Skolemester i deres Huse. Lønnen er 1 Sk. hver Uge af hvert Barn, eller og de er akkorderet med ham om en vis Løn. Overalt mestendels holdes kun Skole om Vinteren undtagen i Toftlund, hvor Degnen holder Skole, og hvor der og holdes om Sommeren, og de andre Byers Børn kunde gerne søge hertil, dersom Forældrene ellers var at persvadere, men de paastaar, at deres Børn bliver forknyttede af den sommerlige Skolegang, hvorfor de ikke uden nogle faa er at overtale.

Paa Stenderup Mark Norden Byen har været et saakaldet berømmeligt *Helligvand*, blev søgt af mange, og derfor paa Vejen til Stenderup blev sat en Arm-Blok 1681, hvoraf Pengene blev brugte til Kirken og Sognets Fattige. Den vedvarede til 20. Decbr. 1708, da ingen siden kom til dette Helligvand. .

Af Høje findes, foruden de to paa Kirkegaard-
den, to store udenfor, kvis fire Lige skal ikke findes
i N.-Rangstrup Hrd. af Høje, og det er og ventelig, at
derudi er Begravelser. Norden for Atterup Mark fin-
des et Hedninge-Offersted, som har staaet med tre
Sten og en bred derovenpaa liggende og andre straks
runden om i Højen.

En Kuriositet er endnu at finde, nemlig Rudera
og Tegn til to Glaspusterier i Toftlund, hvor endnu
Grøn-Zinner med Slag er at finde. Paa *Holteskov*
Østen Toftlund har staaet en mægtig Skov med Dige
omkring og Port for, som Svenskerne i den sidste
Oversvømmelse ødelagde og solgte til de fyrstelige i
Aabenrade Amt.

Sognets bedste N æ r i n g er Pløjen af Jorden og
det, som fortjenes med Hænderne. Til den første
henhører Rugget, thi Byg og Havre vil ej vel vokse,
fordi Grunden er for slap. Dernæst er Tadderie el-
ler Boghvede*) den bedste, som falder her fortrinlig.
Af disse to Dele sættes mest af. Af de to andre
haves ikke til fornøden Brug. Ingen andre Fabri-
quer findes i Sognet uden Kniplingsfabriquet, som
Kvindekønnet gift og ugift øver, og sættes Kvinderne
fra tidlig Tid til, naar de er 6—7 Aar gamle, og er der
de Piger, som derved kan fortjene 30 Rd. vel mere
aarlig, naar hun er flittig og forstaar sin Profession
til Gavns. Kniplingerne afsættes til Tøndringerne,
som rejser omkring i Sognet og har deres Piger, som
knipler og skærer af for dem, og andre, som rejser
dermed til København og andre Steder og, saavidt

*) Tadder er Boghvede og afledes oftest af Tater
(Kalkar).

man kan forstaa, fortjener brav derved. Og ved jeg ikke, hvad Indb. i disse besværlige Aaringer skulde have deres mangfoldige Udgifter af, dersom de ikke havde haft disse Fabriquer.

I øvrigt ligger Sognet paa en meget skarp og ste-
net Grund, er derfor meget mager og tør skal have
haft megen Arbejde og Træl . . . Græsgangene til
Kreaturerne er kun slette . . . og derfor malder
Køerne kun lidet.

Mergelen, her findes nogle Steder, er temmelig
god, i Toftlund By er den allerslettest, men i Rømet
og Ørderup den allerbedste, hvorfor de to Byer bræn-
der Teglsten af bedste Art, der er saa gule og dur-
agtige (∅: durable) som Flensborg Klinker; naar
de sælges, er Købet deraf 1 Mk. 8 Sk. for 100, I de
andre Byer brændes de og, dog ej saa gode. . . Og som
der overalt i Sognet i hver By er 3, 4, 6 Teglovne,
saa er Sognet vel opbyggt, og Husene bestaar af lutter
Mur. Paa Stenderup Mark og Ejendomme findes en
Jord, kaldet P o r s p l e t t e r, en rødbrun Mergel,
som er ganske fin, fed og god og bruges til at bestryge
Murene med, førend de bliver afpenslede.

Der siges, at Thislund, som nu er Anneks til
Beftoft, har lagt i fordums Tid som Anneks til Toft-
lund, og vises endnu paa Ørderup Enge en Hulvej,
hvor Vejen fra Toftlund Kirke til Thislund har gaaet,
og bekræftes denne Tradition af det, at Thislund Sogn
er meget lig Toftlund Sogn i Afgift til Præsten; saa-
ledes giver de begge ingen Føl-, Kalve- og Lamtiende
in rerum natura, som de andre Sogne i N.-Rangstrup
Hrd., til sine Præster, men i dets Sted 1 Sk. af hvert
Slags, som derfor er saa godt som intet. (Fortsættes.)

„Sønderjydske Aarbøger“

udgivne af

H. P. Hanssen-Nørremølle, P. Skau og Nikolaj Andersen

begyndte at udkomme 1889 og har siden i en Række forskellige Bidrag skildret Slesvigs Historie, Land, Folk og Minder og har i politiske og statistiske Oversigter belyst Nordslesvigernes Kamp for Bevarelsen af dansk Sprog og Kultur.

„Sønderjydske Aarbøger“ vil som hidtil behandle alle nordslesvigske Spørgsmaal i videste Omfang, Historie og Politik, Sprog og Folkeminder, Naturforhold og Landøkonomi. De vil desuden bringe Skildringer af andre Nationalitetskampe i Fortid og Nutid og Drøftelse af saadanne Forhold, der direkte eller indirekte staar i Forbindelse dermed.

„Sønderjydske Aarbøger“ udkommer to Gange aarligt i Hæfter paa tilsammen omtr. 20 Ark. **Subskription** modtages i alle Bøglader i Slesvig, Danmark, Norge og Sverige og i Gyldendalske Boghandel, Hovedkommissionen for de tre nordiske Lande. Prisen er 4 Kroner Aargangen; for Medlemmer af danske Foreninger i Nordslesvig 3 Mark.

Indhold af I. Halvbind 1913.

H. P. Hanssen-Nørremølle: De danske Sønderjyder	Side 1—44
Alexandra Johanssen: Gustav Johannsens Slægt	„ 45—76
H. Weitemeyer: Af Præsteindberetninger fra Ribe Stift i 18. Aarh.	„ 77—160

SØNDERJYDSKE ÅRBØGER

2^{det} HALVBIND

1913

UDGIVNE AF

H. P. HANSSSEN-NORREMØLLE, P. SKAU
OG N. ANDERSEN.

AABENRAA

I Hovedkommission hos **Gyldendalske Boghandel**
Nordisk Forlag, København,
for Danmark, Norge og Sverrige.

Statskirkens Fortyskning i Nordslesvig.

Af cand. theol. N. Hansen.

Ved en Visitatsgudstjeneste i Rødding i Sommeren 1912 udtalte Biskop Dr. theol. *Kaftan*, at han var blevet beskyldt for at begunstige den tyske Gudstjeneste paa Bekostning af den danske. *Intet laa ham dog fjernere*, og han vilde opfordre dem, der fremsatte saadanne Paastande, til at føre Bevis for dem.*)

Biskop Kaftan har Ret i, at der ofte fra dansk Side er blevet rejst den Beskyldning imod ham, at han har været villigere til at følge de preussiske Myndigheder i deres Stormløb mod det danske Sprøg i Kirke og Skole i Nordslesvig end hans Forgænger, den gamle, i Nordslesvig barnefødte Biskop *Godt*, der aldrig glemte sit danske Modersmaal. Fra anden Side — og det fra Personer, som baade har personligt Kendskab til Hr. Kaftan og hans Stilling i dette Spørgsmaal og til de kirkelige Forhold i Nordslesvig i det hele taget — er det derimod hævdet, at Biskop Kaftan i Virkelig-

*) „Hejmdal“ 4. Juli 1912.

heden har gjort mere for det danske Sprogs Bevarelse, end Folk ved — ja, at hans Ønske i denne Henseende endog er gaaet videre end hans Evner.

Maaske Biskop Kaftan, der som bekendt ogsaa er født Nordslesviger, virkelig har haft noget til overs for det danske Sprog og ikke fuldtud har billiget de Angreb, det har været udsat for fra Kirke- og Skolemyndighedernes Side. Ved hans Embedstiltrædelse i 1886 nærede mange under Henblik til hans Kendskab til nordslesvigske Forhold og til Kirkeforhold i Danmark Forhaabninger om, at han for Kirkens Skyld vilde vise den haardt tiltrængte Forstaaelse for Modersmaalets Røgt og Pleje. Men har Biskop Kaftan maaske haft Viljen, saa har Evnen svigtet. Han har ikke vist sig i Besiddelse af den Fasthed, som hans Forgænger til en vis Grad ejede, og som vilde have været nødvendig at vise overfor de verdslige Kirkemyndigheder, der selvfølgelig bærer Hovedskylden for Kirkens Fortyskning. At Biskop Kaftan maaske har været udsat for et stærkere Pres end sin Forgænger, er troligt. Men saa meget des mere havde der været Grund til at sætte Personligheden ind for at hindre den skæbnesvangre Indblanding af Politik i de kirkelige Forhold i Nordslesvig.

Den haardeste Dom over det politiske Kirkestyre er dog ikke fældet af den danske Presse, men af selve den Udvikling, som er foregaaet i nordslesvigske Kirkeforhold, medens Kaftan var øverste Kirkehyrde. Kendsgerningerne taler deres tydelige Sprog. Vi ser her, hvorledes det tyske Sprog systematisk, langsomt men sikkert, er blevet trængt videre og videre frem i de

nordslesvigske Kirker, for en meget stor Del ogsaa direkte paa Bekostning af de danske Gudstjenester.

Paa Synodemødet i Sønderborg Sommeren 1913 fremsatte Pastor *Clausen*, Hagenbjerg, den Paastand, at der siden 1864 ikke var ophævet en eneste dansk Gudstjeneste i Nordslesvig paa en enkelt Undtagelse nær, hvor Menigheden oven i Købet selv bar Skylden. En saadan Paastand var egnet til at vække Forbavselse, da man jo paa Forhaand kunde være tilbøjelig til at gaa ud fra, at en nordslesvigsk Præst vidste nøjagtig Besked om et for det kirkelige Liv i Nordslesvig saa betydningsfuldt Spørgsmaal. Men Pastor Clausens Paastand lader sig desværre ikke paa langt nær opretholde, som det vil fremgaa af det følgende. Ikke blot ét men mange Steder er danske Gudstjenester i Snese-tal, ja i Hundredetal trængt tilbage for de tyske; ikke blot er de i mange Sogne henlagt til et ubelejliger Tidspunkt — Morgen eller Eftermiddag — for at de tyske Gudstjenester kunde blive afholdt som Hovedgudstjenester, men de er bleven helt ophævede, saa der i flere Sogne kun afholdes halvt saa mange danske Gudstjenester som forhen, medens det danske Sprog i 8 Sogne ved Sproggrænsen er *trængt fuldstændig ud af Kirken*.

Det Blad, der i Nordslesvigs Historie bærer »Kirkens Fortyskning« til Overskrift, hører i en vis Forstand til de allermørkeste. Medens Befolkningen i andre Landsdele — f. Eks. Polen og Finland — har Kirkens Tjenere til trofaste Hjælpere i Kampen for Bevarelsen af »berettigede nationale Ejendommeligheder«, har Kirken i Nordslesvig svigtet paa dette Punkt til

stor Skade for sin egen indre Udvikling. Der var en Tid, da det saa ud, som Præstestandens Holdning kunde faa en skæbnesvanger Betydning for det kirkelige Liv. Naar det ikke er blevet værre end det er — skønt det daarlige Kirkebesøg i mange Sogne taler sit tydelige Sprog — saa kan det ikke siges at være Præstestandens Skyld som Helhed, men saa skyldes det enkelte fremragende Personligheder iblandt dens Mænd og, saa i ikke mindre Grad Befolkningens medfødte, dybe, aandelige og religiøse Sans.

— — —

For at faa et samlet Overblik over, hvor vidt fremskreden Kirkens Fortyskning i Nordslesvig er i Øjeblikket, har jeg i Foraaret 1913 indsamlet Materiale til en Statistik, som gengives i det følgende. Den har til Grundlag en Forespørgsel til forskellige, i Reglen 2 Mænd i hvert Sogn i Nordslesvig. Forespørgslerne blev rettede til Mænd, hvis kirkelige Sindelag og Interesser var bekendt, som oftest til Medlemmer af Kirkeforstanderskabet eller Kirkekollegiet, og deres Besvarelser tør derfor gøre Krav paa at være paalidelige. Der kan selvfølgelig være sket Fejltagelser med Hensyn til Enkelthederne, da der ifølge Sagens Natur ikke har været Adgang til de officielle Kilder. Men i sin Helhed vil Statistikken kunne siges at give et absolut paalideligt Billede af de kirkelige Forhold i Nordslesvig paa det her omhandlede Omraade.

Allerede 2 Gange tidligere er der blevet optaget en Statistik over de tyske Gudstjenester af Rigsdagsmand H. P. Hanssen, nemlig i Aarene 1890 og 1897*). I de

*) „Søndj. Aarb.“ 1890, andet Halvbind: „Tysk Gudstjeneste i Nordslesvig“, og 1897, første Halvbind: „Statskirkens Fortyskning i Nordslesvig“.

mellemliggende 7 Aar havde Kirkens Fortyskning gjort betydningsfulde Fremskridt. Der er nu gaaet 16 Aar, siden den sidste Statistik blev optaget, og det vil derfor være af Betydning at se, hvordan Udviklingen er gaaet i de forløbne Aar, saa meget mere, som det tyske Sprog har gjort større Fremskridt som Kirkesprog, end man i Almindelighed aner.

I de to Afhandlinger, hvis Oplysninger delvis ogsaa er benyttet i det efterfølgende, er der gjort udførligt Rede for Statskirkens Fortyskning i Tiden lige fra Erobringen i 1864. Her skal derfor til Orientering kun gives en kort Oversigt over det første Tidsrum. De, der kunde ønske udførligere Besked, henvises til de to nævnte Afhandlinger.

De tyske Gudstjenester i Nordslesvig lige efter Krigen.

Før Krigen 1864 var Kirkesproget *udelukkende Dansk* i 108 *Landsogne* i Nordslesvig, nemlig i 25 Sogne i Haderslev Provsti, 24 i Tørninglen Provsti, 17 i Aabenraa Provsti, 19 i Sønderborg Provsti og 23 i Tønder Nørre Provsti. Sidstnævnte Provsti omfattede desuden 6 rent tyske eller frisiske Landsogne: Aventoft, Kejtum, Morsum, Nykirke, Rødenæs og Vesterland. *Skiftevis Dansk og Tysk* var Kirkesproget i 49 sydligere Landsogne i det blandede Distrikt i Flensborg, Tønder, Bredsted, Husum og Gottorp Provstier samt i Haderslev, [Kristiansfelt], Aabenraa, Sønderborg, Tønder og Flensborg. Der afholdtes altsaa danske Gudstjenester i 162 Sogne i Slesvig.

Men allerede kort efter Krigens Udbrud, den 19. Febr. 1864, anordnede *Civilkommissærerne*, at der

skulde afholdes udelukkende tysk Gudstjeneste i 41 af de 49 Sogne i det blandede Distrikt, hvor Kirkesproget hidtil havde været skiftevis Dansk og Tysk. I de øvrige 8 Sogne: *Bov* i Flensborg Amt, *Sønder Løgum*, *Humptrup*, *Braderup*, *Karlum*, *Ladelund* og *Medelby* i Tønder Sønder og *Udbjerg* i Tønder Nørre Provsti, beholdt Dansk endnu foreløbig en underordnet Plads. I Byerne *Haderslev*, *Aabenraa*, *Sønderborg* og *Tønder* skulde der afholdes tysk Hovedgudstjeneste om Formiddagen og kun dansk Eftermiddagsgudstjeneste hver Søndag. I *Flensborg* bibeholdtes de danske Gudstjenester i den »Danske Kirke«. De danske Gudstjenester i *Augustenborg* indskrænkedes til 4 Gange aarligt; i Slotskapellet i *Graasten* skulde der afholdes tysk Gudstjeneste hver anden Søn- og Helligdag; i *Løgumkloster* 15 Gange aarligt, i *Højer* 12 Gange, i *Nordborg* 6 Gange og i *Broager* »nogle« Gange aarligt. Noget senere fik Danskerne i *Hanved* Sogn Lov til at kunne vælge Dansk ved Daab, Nadver, Bryllup og Begravelse.

Stillingen efter Krigens Afslutning var da den, at der afholdtes danske Gudstjenester i 121 Sogne i Nord-slesvig, deraf havde de 102 udelukkende Dansk som Kirkesprog.

De tyske Gudstjenester omkring Aaret 1890.

Ligesom Fortyskningen af Skolen foregik med langsomme men sikre Skridt i de første Aar efter Krigen, saa det tyske Sprog først blev ligeberettiget med det danske i Aaret 1878, saaledes ledede Kirkemyndighederne ogsaa Kirkens Fortyskning fremad i

et forsigtigt Tempo i de første 2 Aartier efter Erobringen. Men Skolens Fortyskning med Indførelsen af tysk Religionsundervisning efterfulgtes af en lige saa energisk og maalsikker Fortyskning af Kirkesproget, selv om de særlige Forhold her — Menigheden kunde jo dog ikke *tvinges* til Kirke som Børnene til Skole — maatte foranledige Kirkestyrelsen til en mere forsigtig og saa vidt muligt umærkelig Fremrykning. Men lidt efter lidt fortrængtes først det danske Sprog af de »blandede« Sogne i Tønder Amt, hvor det havde indtaget en underordnet Plads, og i enkelte Sogne nordpaa indførtes nu tyske Gudstjenester. I Kliplev, Ravsted, Ris, Holebøl, Ringenæs og Skodborg var der saaledes allerede indført tyske Gudstjenester omkring Aar 1880. Men fra nu af tager Fortyskningen i Kirken stærkere Fart, især dog i Slutningen af 80erne, hvor Aaret 1888 sætter et tydeligt Skæl (Se den kronologiske Oversigt senere.) Omslaget maa tillige sættes i Forbindelse med Biskopskiftet i 1886, da Biskop *Godt* afløstes af Biskop *Kaftan*. I 1890 var der indført tyske Gudstjenester, deres Antal henholdsvis forøget i følgende Sogne i *Tønder* Sdr. Provsti: Humptrup, Karlum, Sønder Løgum, i *Tønder* Nr. Provsti: Højer, Burkal, Tinglev, Hostrup, Brede, Bylderup, Udbjerg; *Sønderderborg* Provsti: Broager, Ullerup, Ulkebøl; *Aabenraa* Provsti: Ris, Holebøl, Uge, Kværs, Ringenæs, Hjortkær, Ravsted; *Haderslev* Provsti: Skodborg, Hammelev, Gl. Haderslev, Sommersted, Oksenvad; *Tørninglen* Provsti: Toftlund, Rødding, Brøns, Hvidding, Skærbæk.

Der afholdtes i 1890 delvis tysk Gudstjeneste i 16 Sogne i Haderslev Amt, 10 Sogne i Aabenraa Amt, 6

Sogne i Sønderborg Amt og 11 Sogne i Tønder Amt. Ialt afholdtes der dansk Gudstjeneste i 117 Sogne i Sønderjylland, deraf udelukkende dansk Gudstjeneste i 69. Siden *Krigens Udbrud* var det danske Sprog paa dette Tidspunkt blevet afskaffet i 45 Sogne, og tysk Gudstjeneste indført i ikke færre end 39 Sogne. Siden *Fredens Slutning* var det danske Sprog helt trængt ud af Kirkerne i 4 Sogne, medens tysk Gudstjeneste i samme Tidsrum var indført i 33 Sogne, hvor der tidligere havde hersket udelukkende dansk Kirkesprog.

Tempoet, som Kirkemyndighederne var slaaet ind paa, kan yderligere illustreres ved følgende Oplysninger: I 15 af de 39 Sogne, hvor der var indført tysk Gudstjeneste efter Krigens Udbrud, afholdtes tysk Gudstjeneste 1—4 Gange aarligt, i 8 Sogne 5—9 og i 14 Sogne 10—16 Gange aarligt; i Graasten og Højer hveranden Søn- og Helligdag, og i Augustenborg afholdtes stadig 4 Gange aarligt dansk Gudstjeneste.

De tyske Gudstjenester omkring Aaret 1897.

I de følgende 7 Aar gjorde Kirkens Fortyskning igen betydelige Fremskridt. Som allerede berørt danner Aaret 1888 tydeligt Udgangspunktet for en mere intensiv Fortyskning af Kirken, og denne Kendsgerning staar uden Tvivl i Forbindelse med Udstedelsen af det skæbnesvangre Sprogreskript, der netop fandt Sted samme Aar. Sprogreskriptet skulde, som det udtaltes af Provst *Schmidt*, Svenstrup, paa Fællessynoden i Rendsborg i 1891, »muliggøre Indførelsen af det tyske Sprog ved Gudstjenesten indenfor en over-

skuelig Fremtid«. Fortyskningen af Skole og Kirke arbejdede altsaa systematisk Haand i Haand. Og der sattes nu straks fuld Fart paa. I de 3 Aar 1888—1890 indførtes der tyske Gudstjenester i ikke færre end 16 Sogne, hvor de ikke tidligere havde været afholdt, medens de forøgedes stærkt i Ringenæs og Broager. Maa-ske Farten har forekommet Myndighederne for risikabel, i hvert Fald sagtnedes den noget i de to følgende Aar, dog kun for at sættes op igen fra 1893. Ikke fordi Erfaringerne, der var høstet, var særlig opmuntrende, tværtimod. Deltagelsen i de tyske Gudstjenester lod overordentlig meget tilbage at ønske; mange Gange maatte de endog falde helt bort, fordi kun Præst og Degn var mødte. Enkelte Steder som i Hammelev, Brøns, Øsby og Nustrup *ophørte* de tyske Gudstjenester ligefrem af Mangel paa Deltagelse eller *indskrænkedes* til 1—2 tyske Altergange aarligt. — Men Ledemotivet var heller ikke den kirkelige Trang, men derimod politisk Beregning. Det fremgaar af, at i Sogne, hvor der var Fare for at øge en forefindende Uvilje mod Statskirkevæsenet ved at gaa altfor glubsk frem med Kirkens Fortyskning, nøjedes man, som f. Eks. i Hellevad, med kun at indføre 1—2 tyske Gudstjenester aarligt, medens Sogne, hvor Tyskheden var stærkere repræsenteret, som Gl. Haderslev, Toftlund, Uge, Ravsted, Vilstrup osv. straks fik 12—15 tyske Gudstjenester.

I Tidsrummet 1891—97 indførtes henholdsvis forøgedes de tyske Gudstjenester i følgende Sogne: *Haderslev* Provsti: Halk, Øsby, Stepping, Frørup, Fjelsstrup, Jægerup, Hjerndrup, Jels, Vilstrup, Vedsted; *Tørninglen* Provsti: Toftlund, Nustrup, Roager, Rød-

ding, Skærbæk; *Aabenraa* Provsti: Hjortkær, Holebøl, Hellevad, Bjolderup, Klipleve, Bedsted, Varnæs, Felsted, Ravsted, Ø. Løgum; *Sønderborg* Provsti: Ketting, Lysabild, Nordborg; *Tønder Nørre* Provsti: Brede, Burkal, Ravsted, Højst, Abild; *Tønder Sønder* Provsti: Ladelund; *Flensborg* Provsti: Hanved. I det hele afholdtes der i 1897 dansk Gudstjeneste i 115 Sogne i Nordslesvig, men Antallet af de Sogne, hvor der var udelukkende dansk Kirkesprog, var nu sunket til 53. Fra 1890 var dansk Kirkesprog forsvundet fra 2 Sogne, Ladelund og Hanved, medens tyske Gudstjenester var indført i 16 Sogne, som tidligere havde haft rent dansk Kirkesprog.

Bortset fra de 5 Byer og de 3 til de »blandede« Distrikter hørende Sogne, Bov, Braderup og Medelby, samt Augustenborg, hvor det danske Sprog indtog en underordnet Plads i Kirken, og Højer, hvor de to Sprog endnu var sideordnede, var det højeste Antal tyske Gudstjenester i et Landsogn i 1897 15. 16 Sogne havde 15 Gange aarlig tysk Gudstjeneste, 29 havde fra 2—12 Gange medens 7 Sogne kun havde 1 Gang, Altergang eller Konfirmation. *Det foreløbige Maal* er, hedder det i Rigsdagsmand H. P. Hanssens Afhandling fra 1897, »*Indførelsen af tysk Gudstjeneste 15 Gange aarligt* eller hver fjerde Søndag og Helligdag i alle nordslesvigske Kirker«. Har de tyske Gudstjenester først faaet Indpas i et Sogn, vil det letteligt lade sig gøre at forøge deres Antal, indtil det ønskede Maal er naaet. — — Det vil af de efterfølgende Tabeller fremgaa, at Kirkemyndighederne, Konsistoriet, i de siden da forløbne 16 Aar i adskillige Sogne alle-

rede har naaet og langt overskredet det »foreløbige Maal«, og er godt paa Vej til at føre Udviklingen i samme Spor i et stadigt stigende Antal af de rent danskstalende Sogne i Nordslesvig.*)

*

De efterfølgende Tabeller giver en Oversigt over Kirkesprogets Stilling i de nordslesvigske Kirker i Øjeblikket paa Grundlag af de indhentede Oplysninger. Enkelte af Tallene gør som nævnt ikke Krav paa *absolut* Nøjagtighed, idet Vedkommende, som har udfyldt Skemaet, har tilføjet et »omtrent« el. lign., og navnlig gælder det Rubrikken »*Deltagelsen i den tyske Gudstjeneste*«, der, som det ligger i Sagens Natur, oftere er udfyldt mere paa Grundlag af, hvad Vedkommende har kunnet skaffe sig Oplysning om ad Omveje, end ud fra Selvsyn; i adskillige Tilfælde, hvor Kirkebetjenten eller andre kompetente Personer er bleven adspurgt, vil Tallene være nøjagtige. I Reglen angiver Tallet Kirkebesøget paa almindelige Søndage, ikke ved de kirkelige Højtider.

*) I August 1909 offentliggjorde Pastor Vogel, Holebøl, en kort Statistik (se „Apenrader Tageblatt“ Nr. 235 og „Sonderburger Zeitung“ Nr. 236) angaaende de tyske Gudstjenester. Ifølge denne Statistik blev der prædikeret paa Dansk:

i Haderslev Provsti	i 21 Sogne,		
i Tørninglen	—	22	—
i Aabenraa	—	17	—
i Sønderborg	—	20	—
i Tønder Nr.	—	23	—
i Flensborg	—	2	—

ialt i 105 Sogne.

Af disse 105 Sogne havde paa dette Tidspunkt:

28 Sogne	ingen tysk Gudstjeneste,
29 —	færre end 12 tyske Gudstjenester,
48 —	over 12 tyske Gudstjenester.

105 Sogne.

Disse Tal kan imidlertid ikke uden videre sammenlignes med Tallene i nærværende Afhandling, da Pastor Vogel har regnet 9 Dobbelt-Sogne el. -Menigheder som Enkelt-sogne. Iøvrigt vil Pastor Vogels Opgivelser, for saa vidt det har kunnet undersøges, paa det allernærmeste vise sig at være i Overensstemmelse med den efterfølgende Statistiks Opgivelser.

Haderslev

Sogn	Tysk Gudstjeneste indført	Af hvilken Grund	Antallet af tyske Gudstjenester i		
			1890	1897	1913
Aastrup	ca. 1900				2—3
Aller	før 1897			2—3	
Bjerring	før 1897			1	
Fjelstrup	i 90erne				2
Frørup	1893	Af Hensyn til Grænseopsynet. Ved den senere Ændring samlede Læreren Underskr.	1	9	8

Aastrup. De tyske Gudstjenester afholdes paa de kirkelige Højtiders Festdage. Der afholdes *Børnegudstjeneste* paa Dansk.

Aller. Af Hensyn til Grænseopsynsmændene har der tidligere enkelte Gange været afholdt tysk *Altergang* i Aller Kirke, men ikke regelmæssig. *Børnegudstjeneste* og *Katekisation* afholdes paa Dansk. Naar Indførelsen af tysk Gudstjeneste har været paa Tale, har Præsten henvist til Kristiansfelts*) nære Beliggenhed.

*) Kristiansfelt er ikke medtaget i Statistikken af Hensyn til de særlige Forhold dér i den hernhuliske Menighed.

Provsti.

Kirke- ældste		Menig- hedsrepr		Deltagelsen i Gudstj.		Antal Fami- lier i Sognet, der ikke for- staar Dansk
dsk.	tsk.	dsk.	tsk.	den danske	den tyske	
alle	0	alle	0	70—80	sparsom	3
4	0	11	1	ret god		8 (Toldop- synsmænd)
alle	0	alle	0			ingen
alle	0	alle	0	ca. 100		1
4	0	—	—	ca. 50	ca. 15	ca. 8 deraf 3 Em- bedsmænd

Bjerning. *Katekisationen* afholdes paa Dansk. Der har *tidligere* været afholdt 1 *Altergang* aarlig paa Tysk.

Fjelstrup. Der afholdes 2 Gange aarlig tysk *Altergang* paa Søgnedage. *Katekisation* afholdes paa Dansk.

Frørup. Før 1893 afholdtes 1—2 Gange aarligt tysk *Altergang*. 1893 indførtes 9 tyske *Eftermiddagsgudstjenester*. Der afholdes nu 5 tyske *Formiddagsgudstjenester* — derefter straks dansk —, og paa de 3 *Andenhelligdage* først dansk, derefter tysk *Formiddagsgudstjeneste*. *Katekisationen* foregaar samlet, baade paa Dansk og Tysk.

Sogn	Tysk Gudstjeneste indført	Af hvilken Grund	Antallet af tyske Gudstjenester i		
			1890	1897	1913
Gl. Haderslev	1887	Efter Ansøgning af nogle tyske Menighedsmedlemmer imod Kirkeforstanderskabets Ønske.	15	15	15
Grarup	1910	Præsten og Den tyske Forenings Tilhængere har været virksomme for Indførelsen.			6
Haderslev Frue Sogn	1864	Efter Anordning af Civilkommis.	hver Søndag		

Gl. Haderslev. Før 1887 afholdtes en enkelt Gang tysk Eftermiddagsgudstjeneste. Der sattes da en stærk Agitation i Gang for Indførelsen af maanedlige tyske Gudstjenester, og Provsten anbefalede det imod Kirkeforstanderskabets Ønske. Deltagelsen var i Begyndelsen ringe, men bedredes senere, da en Del Tyskere fra Frue Sogn søger Kirken, naar Pastor *Prahl*, der er en afholdt Prædikant, prædiker paa Tysk. Der afholdes *Børnegudstjenester* skiftevis paa Dansk og Tysk. De tyske Gudstjenester afholdes om *Formiddagen* den første Søndag i hver Maaned og Andenhelligdagene. En Tid lang bortfaldt de danske Gudstjenester, senere indførtes danske Eftermiddagsgudstjenester de paagældende Søn- og Helligdage.

Grarup. De 6 tyske Gudstjenester afholdes hveranden Maaned efter den danske Gudstjeneste om Eftermiddagen. Tyskerne i Starup Sogn besøger ogsaa de tyske Gudstjenester i Grarup. *Katekisationer*

Kirke-ældste		Menighedsrepr.		Deltagelsen i Gudstj.		Antal Familier i Sognet, der ikke forstaa Dansk
dsk.	tsk.	dsk.	tsk.	den danske	den tyske	
1	3	0	12	2-300	ca. 100	mange, især Embedsmd.
4	0	12	0	15—20 (alm. Sønd.)	ca. 15	ingen
0	4	0	12	ca. 300	ca. 100	mange, især Embedsmd.

og *Børnegudstjenester* afholdes paa Dansk. Da de tyske Gudstjenester indførtes, var der i Sognet 3 Familier, der ikke forstod Dansk.

Haderslev Frue Sogn. I 1864 blev de danske Præster afsat, og der indførtes tysk Gudstjeneste paa *alle* Søn- og Helligdage. I Begyndelsen var der skiftevis dansk og tysk Højmesse. Da Kirkeforstanderskabet blev tysk, ved at danske Undersaatter fratoges den kirkelige Valgret, henlagdes den danske Gudstjeneste om Sommeren til Kl. 8½ om Morgenen og om Vinteren til Kl. 5 Efterm. *Børnegudstjeneste* afholdes paa Dansk og paa Tysk.

Efter at *Hospitalskirken* ved Indlemelsen af Sønder Otting har faaet sin egen Præst, afholdes dér hver Søndag baade dansk og tysk Gudstjeneste; om Sommeren dansk Kl. 10½, tysk Kl. 9; om Vinteren dansk Kl. 10 og tysk Kl. 5 Eftermiddag.

Sogn	Tysk Gudstjeneste indført	Af hvilken Grund	Antallet af tyske Gudstjenester i		
			1890	1897	1913
Halk	1891 forøget omkr. 1899	Paa Foranledning af tyske Storgrundejere af Hensyn til deres indvandrede Tjenestefolk.	1—2	2	12
Hammelev	1885	Af Hensyn til Jernbanepersonalet.	7	2	
Hjerndrup	1895			4	
Hoptrup	1898	Paa Foranledning af Den tyske Førnings Tilhængere.			15
Jels	1895 forøget 1911	En tysk Storbonde var særlig virksom for Indførelsen.		6	27

Halk. Før de tyske Gudstjenester officielt indførtes, afholdtes 1—2 Gange aarligt tysk Altergang. Den sidste Forøgelse fandt Sted i Slutningen af 90-erne; de tyske Gudstjenester afholdes om *Formiddagen*. *Katekisationen* afholdes samtidig baade paa Dansk og Tysk.

Hammelev. Der indførtes i 1885 7 tyske Gudstjenester, men de maatte af *Mangel paa Deltagelse* efter kort Tids Forløb delvis helt *ophæves* og indskrænkes til 2 Gange aarlig tysk Altergang. *Børnegudstjenester* og *Katekisationer* afholdes paa Dansk.

Hjerndrup. De 4 tyske Gudstjenester, som indførtes i 1895 paa Førstehelligdagene samt en Høstprædiken, maatte helt *ophæves* af *Mangel paa Deltagelse*. *Katekisationen* foregaar paa Dansk.

Hoptrup. De tyske Gudstjenester afholdes om Sommeren som *Formiddags-* og om Vinteren som *Ef-*

Kirke- ældste		Menig- hedsrepr		Deltagelsen i Gudstj.		Antal Fami- lier i Sognet, der ikke for- staar Dansk
dsk.	tsk.	dsk.	tsk.	den danske	den tyske	
alle	0	alle	0	ikke god	daarlig	5—7 indvandrede Familier
alle	0	alle		70—100		ingen
4	0	—	—			?
alle	0	alle	0	ca. 250	ca. 25	4 Embedsmd.
alle	0	alle	0	ca. 180	ca. 80	ca. 30

termiddagsgudstjenester. Søndagen før Palme-
søndag er der tysk Konfirmation om Formiddag-
gen. Den *ringe Deltagelse* — 6 Personer — i de
tyske Gudstjenester, foranledigede Pastor Tonne-
sen i Sommeren 1911 til at søge at faa Antallet af
dem *indskrænket* fra 15 til 6. *Børnegudstjeneste*
afholdes paa Dansk.

Jels. De 6 tyske Gudstjenester, der indførtes i 1895,
blev senere forøget til 15, og Nytaar 1913 yder-
ligere forøget til 27. Den sidste Forøgelse blev gi-
vet frivilligt af Præsten efter Anmodning af tyske
Menighedsmedlemmer, der, hvis Præsten havde
nægtet det, vilde have stillet Andragende til Kon-
sistoriet derom. De tyske Gudstjenester afholdes
om *Formiddagen*. *Børnegudstjenester* afholdes
paa Dansk.

Sogn	Tysk Guds- tjeneste indført	Af hvilken Grund	Antallet af tyske Gudstjenester i		
			1890	1897	1913
Jægerup					
Vojens	før 1890 forøget 1894 og 1902	Af Hensyn til Jerubane- og Toldpersonale.	1—2	12	15
Maugstrup					
Moltrup					
Oksenvad	1890 forøget ca. 1900	Efter Ansøgning af et Par indvan- drede Tyskere.	2	2	15
Skodborg	1876 forøget sidst i 90-erne	Af Hensyn til Grænseopsynsmd.	12	12	18

Jægerup. De tyske Gudstjenester afholdes ikke i Jægerup Kirke men i Kapellet i Vojens og berører ikke de danske Gudstjenester i Jægerup Kirke. De afholdtes først 1—2 Gange aarlig, men forøgedes i 1894 til 12 og i 1902 til 15. *Katekisationerne* i Jægerup Kirke afholdes paa Dansk. De tyske Gudstjenester i Vojens forrettes af Præsten i Hammelev, der ogsaa lejlighedsvis afholder dansk Bibellæsning og ved de kirkelige Højtider dansk Gudstjeneste.

Maugstrup. Da alle Familier i Sognet er dansktalende med Undtagelse af en enkelt indvandret Røgterfamilie, og da der kun findes nogle faa og ikke fremtrædende Hjemmetyskere, er der ikke

Kirke- ældste		Menig- hedsrepr.		Deltagelsen i Gudstj.		Antal Fami- lier i Sognet, der ikke for- staar Dansk
dsk.	tsk.	dsk.	tsk.	den danske	den tyske	
alle	0	alle	0	50—80		4
0	3	—	—	70	3—10	ca. Halvd., næsten alle er Embedsmd.
4	0	11	1	god		1
4	0	—	—	god		ingen
3	1	9	3	ca. 120	tarvelig 8—40	5—7
4	0	12	0	jævn god	5—30	10—12

Udsigt til, at der vil blive indført tyske Guds-
tjenester.

Moltrup. Baade *Børnegudstjenester* og *Katekisationer* afholdes paa Dansk.

Øksenvad. I Begyndelsen bortfaldt den danske Guds-
tjeneste, naar der afholdtes tysk. *Børnegudstje-
nen* og *Katekisationen* afholdes paa Dansk.

Skodborg. De 15 tyske Gudstjenester afholdes om For-
middagen, de 3 Skærtorsdag, Kejsereens Fødsels-
dag og preussisk Bededag om Eftermiddagen. Der
afholdes *Børnegudstjeneste* paa Dansk, medens
Konfirmandoverhøringen foregaar paa begge
Sprog.

Sogn	Tysk Gudstjeneste indført	Af hvilken Grund	Antallet af tyske Gudstjenester i		
			1890	1897	1913
Sommersted	1888 forøget ca. 1900	Af Hensyn til Jernbane, Told og Grænseopsynsmd.; ved Forøgelsen var Den tyske Forng.'s Folk virksom.	12	12	17
Starup	1909	Præsten og et Par tyske Grundejere var især virksom.			6
Stepping	1893 forøget 1911	Paa tyske Menighedsmedlemmers Foranledning; Forøgelsen skyldes især Amtsforst.		6	12
Tyrstrup	efter 1897				2

Sommersted. Et tidligere Forsøg paa at indføre tysk Gudstjeneste blev *opgivet* af Mangel paa Deltagelse. De tyske Gudstjenester afholdes nu 1. Søndag i hver Maaned om Efterm., de 3 Andenhelligdage og paa Kejserens Fødselsdag om *Form.* Søndagen før Palmesøndag afholdes der desuden tysk Konfirmation. Efter Krisen i Indre Mission, hvor Præsten sluttede sig til »Det gamle Budskab«, mindskedes Deltagelsen i de danske Gudstjenester kendeligt. Der foranstaltedes saa Møder i Forsamlingshuset i Kastvraa, hvor bl. a. Pastor Tonnesen, Hoptrup, talte under stor Tilslutning.

Starup. De tyske Gudstjenester afholdes om Eftermiddagen efter de danske; Præstens egen Familie bidrager stærkt til at øge Antallet af Deltagerne i

Kirke- ældste		Menig- hedsrepr.		Deltagelsen i Gudstj.		Antal Fami- lier i Sognet, der ikke for- staar Dansk
dsk.	tsk.	dsk.	tsk.	den danske	den tyske	
alle	0	alle	0	100—150	ca. 30	10 Embedsmd.
4	0	11	1	20—30	ca. 10	2
4	0	12	0	ca. 120	ca. 20	10
alle	0	alle	0	100—200	?	3—5

de tyske Gudstjenester. *Børnegudstjenester* og *Katekisationerne* afholdes paa Dansk.

Stepping. Før de regelmæssige tyske Gudstjenester indførtes, afholdtes der allerede 1—2 Gange om Aaret tysk Altergang. Af *Mangel paa Deltagelse* blev heller ikke alle de 6 Gudstjenester indtil 1911 afholdt. Da de 12 tyske Gudstjenester blev indført i 1911, var Deltagelsen de første Gange ca. 50, men Tallet sank for hver Gang, undertiden helt ned til 8. De nu indførte 12 tyske Gudstjenester, der afholdes efter den danske, bliver næppe afholdt alle.

Tyrstrup. Af Hensyn til Grænseopsynsmændene afholdes 1—2 Gange aarligt tysk Altergang. Iøvrigt søger Tyskerne til de tyske Gudstjenester i Kristiansfelt. *Katekisationen* afholdes paa Dansk.

Sogn	Tysk Gudstjeneste indført	Af hvilken Grund	Antallet af tyske Gudstjenester i		
			1890	1897	1913
Vedsted	1897	Muligvis paa Foranledning af Tilhængere af Den tyske Forening.		12	15
Vilstrup	1896	Oprettelsen af en dansk Foreningsforening foranledigede Tyskerne til at arbejde for tyske Gudstjenester.		15	15
Vonsbæk					
Øsby	1891 forøget 1897 og 1905	Amtsforstanderen og et Par Lærere var særlig virksomme for Indf.		12	15

Vedsted. Af *Mangel paa Deltagelse* er de indførte tyske Gudstjenester undertiden *ikke* bleven *afholdt*. *Katekisationen* foregaar paa Dansk, men paa Tysk for Børn fra Abkær, der har tysk Religionsundervisning.

Vilstrup. De tyske Gudstjenester afholdes 1. Søndag i hver Maaned og paa de 3 Andenhelligdage om Efterm. *Katekisationen* foregaar samlet baade paa Dansk og Tysk.

Vonsbæk. *Katekisationen* foregaar paa Dansk.

Øsby. De i 1891 indførte tyske Gudstjenester, der afholdtes i et Privathus, maatte paa Grund af *manglende Tilslutning indskrænkes* indtil 1897 til et Par Gange Altergang om Aaret. I 1905 fandt

Kirke- ældste		Menig- hedsrepr.		Deltagelsen i Gudstj.		Antal Fami- lier i Sognet, der ikke for- staar Dansk
dsk.	tsk.	dsk.	tsk.	den danske	den tyske	
4	0	12	0	50—80	3—10	3—4
2	2	9	3	ca. 50	15—20	8
4	0	12	0	ca. 80		1 Embedsmd.
4	0	12	0	100—120	14—20	4

den sidste Forøgelse Sted. En Del Hjemmetyskere besøger de tyske Gudstjenester, skønt de næppe af Hensyn til Sproget vil kunne have det fulde Udbytte af en tysk Prædiken. *Katekisationen* foregaar paa Dansk.

Haderslev Provsti omfatter 26 Sogne. I 7 af dem afholdes ingen tyske Gudstjenester, nemlig i: Aller, Bjerning, Hammelev, Hjerndrup, Maugstrup, Moltrup og Vonsbæk. (I Jægerup afholdes de tyske Gudstjenester ikke i Kirken, men i Kapellet i Vojens.)

Tørninglen

Sogn	Tysk Guds- tjeneste indført	Af hvilken Grund	Antallet af tyske Gudstjenester i		
			1890	1897	1913
Agerskov	1907	Den stedlige tyske Forenings Formd. har været særlig virksom for Indf.			2
Arrild	1903	Efter Andragende af 36 Menigheds- medlemmer, for største Delen dansktalende.			15
Bevtoft	Omkring 1907				2
Branderup					
Brøns	1889		12		

Agerskov. Der afholdes danske *Børnegudstjenester*.

Ved *Katekisationerne* spørger Præsten paa Dansk, **enkelte** Børn fra tyske Familier svarer paa Tysk. De tyske Gudstjenester afholdes om Eftermiddagen.

Arrild. De tyske Gudstjenester, der afholdes om Eftermiddagen, besøges af meget faa dansktalende Tyskere, skønt de var Medunderskrivere paa Andragendet. Der afholdes dansk *Børnegudstjeneste*.

Bevtoft. Der afholdes, foruden tysk *Konfirmation*, 2 Gange aarlig tysk Altergang skiftevis i Bevtoft og i Annekset Tirslund. *Katekisationen* afholdes baade paa Dansk og Tysk.

Provsti.

Kirke- ældste		Menig- hedsrepr.		Deltagelsen i Gudstj.		Antal Fami- lier i Sognet, der ikke for- staar Dansk
dsk.	tsk.	dsk.	tsk.	den danske	den tyske	
alle	0	alle	0	ca. 200	20—30	2—3
4	0	12	0	jævn god	temmelig god	5—6
4	0	12	0	30—300	?	ca. 15, mest Indvandrede
4	0	12	0	ca. 50		2
alle	0	alle	0	ca. 20		4

Branderup. Præsteembedet forvaltes af Præsten i Agerskov. Der afholdes *Børnegudstjeneste* paa Dansk og Tysk. Ved *Katekisationen* svarer Børnene i det Sprog, hvori de faar Religionsundervisning. En stor Del af Sognets Beboere, ca. 25 Familier, slutter sig til Frimenigheden i Bovlund.

Brøns. I 1889 indførtes der 12 tyske Gudstjenester, men de maatte meget snart *ophæves af Mangel paa Tilslutning*. For Tiden holder Præsten enkelte Gange *tysk Altergang* i sit *Hjem* for de tysktalende Familier. *Børnegudstjeneste* og *Katekisation* afholdes paa Dansk.

Sogn	Tysk Gudstjeneste indført	Af hvilken Grund	Antallet af tyske Gudstjenester i		
			1890	1897	1913
Fol	1902	Præsten støttede det af nogle indvandrede Tyskere og Hjemmetyskere stillede Andrgd.			15
Gram	1900 forøget 1901 og 1906				16
Hjerting					
Hvidding					
Hvidding Skole	1889	Af Hensyn til Told-, Jernbane- og Postfunktionærer.	15	17	12-15
Hygum	1890 og 1900	Af Hensyn til Grænseopsynsmd. og senere til tyske Indvandrede.	2		12

Fol. Besøget ved de danske Gudstjenester har undertiden været saa ringe, at Gudstjenesterne ikke er bleven afholdt; Ved sidste Rigsdagsvalg gjorde Præsten sig politisk bemærket paa en Maade, saa Kirkebesøget tog kendeligt af. *Katekisationerne* afholdes paa Dansk.

Gram. De tyske Gudstjenester afholdes om Eftermiddagen undtagen Palmesøndag, da den afholdes lige efter den danske Formiddagsgudstjeneste. 1900 indførtes 12 tyske Gudstjenester, der i 1901 forøgedes til 15 med de 3 Eftermiddagsgudstjenester paa Førstehelligdagene. 1906 indførtes desuden tysk Gudstjeneste Palmesøndag efter dansk Formiddagsgudstjeneste med Konfirmation. *Katekisationerne* afholdes paa Dansk.

Kirke- ældste		Menig- hedsrepr.		Deltagelsen i Gudstj.		Antal Fami- lier i Sognet, der ikke for- staar Dansk
dsk.	tsk.	dsk.	tsk.	den danske	den tyske	
alle	0	alle	0	5—20	5—10	2—3
alle	0	—	—	ca. 150 Højtidsdage 6—700	20—25 Højtidsdage 30—40	15
3	1	—	—	15—50		7
4	0	12	0	40—50	?	14
alle	0	alle	0	ca. 150	ca. 20	31 deraf 9 Told- embedsmd.

Hjerting. *Katekisationerne* afholdes paa Dansk.

Hvidding. I Hvidding Skole afholdes der maanedlige tyske Gudstjenester for de tysktalende Embedsmænd, uden at det berører Gudstjenesterne i Hvidding Kirke. *Katekisationer* og *Børnegudstjenester* foregaar her paa Dansk.

Hygum. I Begyndelsen af 90-erne afholdtes 2 Gange aarligt tysk Altergang af Hensyn til Toldembedsmændene. I 1900 stillede nogle indvandrede Tyskere Andragende om tyske Gudstjenester, og Præsten indførte saa 12, som afholdes om Eftermiddagen. *Børnegudstjeneste* afholdes paa Dansk.

Sogn	Tysk Guds- tjeneste indført	Af hvilken Grund	Antallet af tyske Gudstjenester i		
			1890	1897	1913
Højrup	1886	Af Hensyn til 2 tyske Embedsmd.	12	12	12
Lintrup	1898 forøget 1901	Paa Foranledning af en indvandret tysk Gaardejer.			12
Nustrup	1894 forøget efter 1897 og 1913	Paa Foranledning af nogle indvand. Tyskere.		2—3	18
Rejsby					
Roager	1896	Efter Andragende af et Par Indvan- drede og Told- funktionærer.		4	4
Rødding	1889 forøget i 90-erne og i 1905	Efter Andragende af tysksindede Me- nighedsmedlem- mer; Den tyske Forenings Folk har været virksomme for Forøgelsen.	9	12	30

Højrup. Oprindelig holdtes de tyske Gudstjenester i A r n u m S k o l e. Senere indførte Præsten af egen Magtfuldkommenhed 12 Gudstjenester i Kirken, i Begyndelsen som Eftermiddagsgudstjenester. Senere forandredes Halvdelen til *Formiddagsguds-*tjenester. *Katekisationerne* afholdes baade paa Dansk og Tysk.

Lintrup. I 1898 indførtes 5 tyske Gudstjenester, paa de 3 Andenhelligdage samt én Gang Foraar og Efteraar. I 1901 forøgedes Tallet paa de tyske Gudstjenester til 12.

Nustrup. Der indførtes først 2—3 Gange om Aaret tysk Altergang, senere ogsaa fuldstændige tyske Gudstjenester, som dog maatte *ophæves af Man-*

Kirke- ældste		Menig- hedsrepr.		Deltagelsen i Gudstj.		Antal Fami- lier i Sognet, der ikke for- staar Dansk
dsk.	tsk.	dsk.	tsk.	den danske	den tyske	
4	0	11	1	ca. 25	ca. 10	enkelte
4	0	12	0	ca. 35	ca. 25	15, deraf 6 Told- funkt.
4	0	12	0	9 %	jævn god	10—12
4	0	—	—	nogenlunde		1
4	0	12	0	15—30	10—20	4
4	0	12	0	ca. 180	ca. 50	ca. 18

gel paa Tilslutning. Senere indførtes tysk Gudstjeneste en Gang maanedlig; det ændredes igen til hver 4. Søndag om Eftermiddagen samt de 3 Andenhelligdage. Ved et Præsteskifte i 1913 anordnedes der 5 *Formiddagsgudstjenester*, og de tyske Gudstjenesters Antal forøgedes til 18. *Katekisationerne* afholdes paa Dansk.

Rejsby. Der afholdes *Børnegudstjenester* paa Dansk.

Roager. De tyske Gudstjenester afholdes om Eftermiddagen, den ene Langfredag med *Konfirmation* og Altergang. *Børnegudstjenester* afholdes paa Dansk.

Rødding. De i 1889 indførte 9 tyske Gudstjenester forøgedes senere til 12. Det havde til Følge, at der

Sogn	Tysk Guds- tjeneste indført	Af hvilken Grund	Antallet af tyske Gudstjenester i		
			1890	1897	1913
Skrave	1904, forøget sidst 1907	Efter Andragende af nogle af Den tyske Forenings Tilh. i Sognet.			9—12
Skrydstrup	1905	Præsten, Pastor Schmidt, har været virksom for Indførelsen.			12
Skærbæk	1889, forøget 1897 og 1900	Indført egenmæg- tigt af Pastor Jakobsen.	12	15	15

bortfaldt 3 danske Gudstjenester i Rødding og 3 i Annekset Skrave. Efter Annekssognets Udskillelse bibeholdtes den vekslende Formiddags- og Eftermiddagstjeneste, saa de tyske Gudstjenester siden da ikke har hindret de danske. Den sidste Forøgelse, da der indførtes tysk Gudstjeneste hver anden Søndag, fandt Sted omkring Aaret 1905. I de tyske Gudstjenester deltager undertiden Tyskere fra Nabolosognene. Børnegudstjenester afholdes baade paa Dansk og Tysk.

Skrave. Da Andragendet om tyske Gudstjenester havde meget faa Underskrifter, *nægtede Præsten at anbefale det*, men anmodedes vistnok af de højere Myndigheder om at holde nogle tyske Gudstjenester om Aaret, naar han opfordredes dertil. Antallet af de tyske Gudstjenester, der afholdes Formiddag eller Eftermiddag, eftersom den danske Gudstjeneste falder, er steget jævnt, men har forøvrigt varieret fra Aar til Aar. De forøgedes i 1907 med 2. *Børnegudstjenester* afholdes paa

Kirke- ældste		Menig- hedsrepr.		Deltagelsen i Gudstj.		Antal Fami- lier i Sognet, der ikke for- staar Dansk
dsk.	tsk.	dsk.	tsk.	den danske	den tyske	
4	0	12	0	ca. 80	1 ^c —20	3
4	0	11	1	10 - 12	3—10	6—8
alle	0	alle	0	100—120	35—40	12

Dansk, ligeledes *Katekisationer*, hvor Børn fra tysktalende Hjem dog svarer paa Tysk.

Skrydstrup. Deltagelsen i de danske Gudstjenester er meget daarlig, saa de undertiden har maattet helt falde bort; derimod trives i Sognet et rigt Liv i Indre Missions Retning, og der afholdes godt besøgte Missionsmøder. Deltagelsen i de tyske Gudstjenester, der afholdes om Eftermiddagen, er om muligt endnu daarligere, skønt der fra tysk Side rettes ivrige Opfordringer til tysk Tyende om at deltage for at øge Tallet.

Skærbæk. Efter at Pastor *Jakobsen* i 1889 *egenmægtigt* havde indført 12 tyske Gudstjenester, der dog *ofte ikke blev afholdt* af Mangel paa Tilhørere, anordnede Konsistoriet i 1890 4 tyske Gudstjenester aarligt. 1897 indførtes 15 tyske Gudstjenester ialt. Omkring 1900 forøgedes de til 2 Gange maanedlig samt de 3 Andenhelligdage, men omkring 1905 *indskrænkedes* de, og den nugældende Ordning indførtes: 1 Gang maanedlig og de 3 An-

Sogn	Tysk Gudstjeneste indført	Af hvilken Grund	Antallet af tyske Gudstjenester i		
			1890	1897	1913
Spandet	I Slutningen af 90-erne	Af Hensyn til Toldpersonalet.			13
Tirslund	Omkring 1907	Efter Opfordring af tyske Menighedsmedlemmer.			1
Toftlund	1888, forøget 1892 og 1909		12	15	29
Vodder	1899	Præsten har af egen Magtfuldmægtighed indf. dem.			15
Østerlindet	1906	En Domæneforpagter var særlig virksom for Indførelsen.			5

denhelligdage. De tyske Gudstjenester, der afholdes om *Formiddagen*, har haft til Følge, at de danske de paagældende Dage afholdes om Eftermiddagen. Der afholdes nu *Børnegudstjeneste* paa Dansk.

Spandet. Embedet forvaltes af Præsten i Roager. De tyske Gudstjenester, der afholdes om Eftermiddagen, finder Sted en Gang om Maaneden og tillige Langfredag. *Børnegudstjenester* og *Katekisationer* afholdes paa Dansk.

Tirslund. Der afholdes skiftevis i Bevtoft og Tirslund 2 Gange aarligt tysk *Altergang* om Eftermiddagen. *Katekisationen* afholdes paa Dansk.

Toftlund. Deltagelsen i de tyske Gudstjenester var i Begyndelsen saa ringe, at *de maatte bortfalde*. 1892 forøgedes deres Antal til 15 og i 1909, da Pastor Weber forflyttedes dertil, til 27.

Kirke- ældste		Menig- hedsrepr.		Deltagelsen i Gudstj.		Antal Fami- lier i Sognet, der ikke for- staar Dansk
dsk.	tsk.	dsk.	tsk.	den danske	den tyske	
4	0	12	0	ca. 30	5—6	6
alle	0	alle	0	daarlig	ca. 10	2—3
4	0	12	0	daarlig	daarlig	En Del Embedsmd.
4	0	12	0	20—30	ca. 20	15
alle	0	alle	0	70	25	6

Vodder. Pastor *Schmidt* indførte de tyske Gudstjenester med en Henvisning til, at naar de afholdtes om Eftermiddagen, gik det ikke ud over de danske Gudstjenester; de besøges forøvrigt ogsaa af Tyskere fra Nabosognene. Der findes i Sognet en Del Medlemmer af Frimenigheden.

Østerlindet. De tyske Gudstjenester afholdes de 3 Andenhelligdage, desuden tysk Konfirmation og Høstprædiken. Der afholdes danske *Børnegudstjenester* og *Katekisationer*, men de Børn, som kun har tysk Religionsundervisning, svarer paa de danske Spørgsmaal paa Tysk.

Tørninglen Provsti omfatter 24 Sogne. I 4 af dem afholdes ikke tysk Gudstjeneste, nemlig i: Branderup, Brøns, Hjerting og Rejsby (I Hvidding afholdes de tyske Gudstjenester i Skolen.)

Aabenraa

Sogn	Tysk Guds- tjeneste indført	Af hvilken Grund	Antallet af tyske Gudstjenester i		
			1890	1897	1913
Aabenraa	1864	Efter Civilkommis- Anordning.	hver Søndag		
Adsbøl					
Graasten Kapel	1864	Efter Civilkommis- Anordning.	30	30	30
Bedsted	1894 forøget 1911	Af Hensyn til en af Den tyske For- enings Tilhængere iværksat Petition.		5	12
Bjolderup	1890 forøget 1910	Af Hensyn til Jernbanepers.	7	4	15
Egvad					

Aabenraa. Der afholdes dansk Gudstjeneste hver Søndag, men til ubelejlige Tider, om Sommeren Kl. 7½ om Morgenen og om Vinteren Kl. 5 Efterm. I 1888 indsendtes et af 8 tyske Menighedsmedlemmer underskrevet Andragende om at faa den danske Gudstjeneste afskaffet, men Provst *Gøttig* vilde ikke anbefale Andragendet, der saa faldt bort og ikke senere er gentaget og næppe vil blive det af Frygt for, at det i saa Tilfælde vilde have en tilsvarende Tilgang til Frimenigheden til Følge.

Adsbøl. I Adsbøl Kirke afholdes der kun dansk Gudstjeneste. De tyske Gudstjenester afholdes i Slotskapellet i Graasten hver anden Søndag. De andre Søn- og Helligdage er der dansk Gudstje-

Provsti.

Kirke- ældste		Menig- hedsrepr.		Deltagelsen i Gudstj.		Antal Fami- lier i Sognet, der ikke for- staar Dansk
dsk.	tsk.	dsk.	tsk.	den danske	den tyske	
0	alle	0	alle	god	god	ca. 20 %
2	2	6	6	20—35		
				35	ca. 50	mange
2	2	8	4	150—180	20—30	4
4	0	12	0	ca. 150	ca. 40	?
4	0	12	0	over 100		ingen

nete. *Katekisationerne* afholdes her baade paa Dansk og Tysk.

Bedsted. Af de 12 tyske Gudstjenester, som nu afholdes, er de 5 obligatoriske. De 7 frivillige indførtes i 1911 af den daværende Præst. De afholdes om Eftermiddagen.

Bjolderup. De først indførte 7 tyske Gudstjenester *indskrænkedes* efter nogle Aars Forløb til 4, men forøgedes i 1910 til 15. De 6 tyske Gudstjenester afholdes om *Formiddagen*, 3 Førstehelligdage og 3 Søndage, de 9 øvrige om Eftermiddagen. Naar de danske Gudstjenester af Hensyn til de tyske afholdes om Eftermiddagen, er Deltagernes Antal altid lille i Forhold til de andre Gudstjenester.

Egvad. Ved *Katekisationer* og *Børnegudstjenester* kan Børnene svare paa Tysk eller Dansk. 13*

Sogn	Tysk Gudstjeneste indført	Af hvilken Grund	Antallet af tyske Gudstjenester i		
			18·0	1897	1913
Ensted					
Felsted	1895 forøget 1906			4	6
Hellevad	1894	Af Hensyn til en af Den tyske For- ening iværksat Petition.		2	3
Hjortkær	1890 forøget 1893 og 1911	Efter Andragende af tysksindede Menighedsmedl.	2	5	15
Holebøl	1880 forøget 1893 og 1908	Af Hensyn til et Par Indvandrede. Forøgelsen skete paa Præstens og Den tyske For- enings Tilhæn- gøres Foranledn.	6	15	27

Ensted. *Katekisationerne* afholdes med blandet Sprog.

Felsted. I 1906 blev Antallet af de tyske Gudstjenester forøget til 6. De 3 Andenhelligdage er der tysk *Formiddags-* og dansk Eftermiddagsgudstjeneste. Fra 1913 afholdes tysk *Konfirmation* Søndagen før Palmesøndag; hidtil ellers blandet. *Katekisationerne* foregaar paa begge Sprog.

Hellevad. Ved Indførelsen af tyske Gudstjenester var baade Præst, Lærer og andre af Den tyske For-
enings Tilhængere virksomme. Den tredje tyske Gudstjeneste afholdes paa Kejserens Fødselsdag. *Børnegudstjenester* afholdes paa Dansk; ved *Katekisationerne* svarer Børnene i begge Sprog.

Hjortkær. Deltagelsen i de tyske Gudstjenester, der afholdes om *Formiddagen*, har undertiden været

Kirke- ældste		Menig- hedsrepr.		Deltagelsen i Gudstj.		Antal Fami- lier i Sognet, der ikke for- staar Dansk
dsk.	tsk.	dsk.	tsk.	den danske	den tyske	
4	0	12	0	ca. 50		4—5
alle	0	alle	0	god	ringe	ingen
4	0	12	0	100—120	indtil 50	1
4	0	12	0	ca. 5 %	daarlig	?
4	0	12	0	ca. 80	2—50	25—30

saa ringe, at de har maattet *bortfalde*. I 1893 forøgedes deres Antal fra 2 til 5, og i 1911 til 15. De danske Gudstjenester henlægges til Morgenen eller Eftermiddagen henholdsvis om Sommeren eller Vinteren.

Holebøl. Da de 6 første tyske Gudstjenester indførtes, *bortfaldt de danske* paa Andenhelligdagene. I 1893, da Sognet var uden Præst, forøgedes Antallet af tyske Gudstjenester fra 6 til 15. I 1908 forøgedes det fra 1 til 2 maanedlige Formiddagsgudstjenester paa Foranledning af Præsten, Pastor *Vogel*, og til Trods for en Indsigelse derimod underskrevet af $\frac{2}{3}$ af Sognets Beboere. Pastor *Vogel* søgte ogsaa at faa tyske Børnegudstjenester i Gang, men opgav det. Deltagelsen i de tyske Guds-

Sogn	Tysk Gudstjeneste indført	Af hvilken Grund	Antallet af tyske Gudstjenester i		
			1890	1897	1913
Kliplev	1878 forøget 1897	Paa Foranledning af tyske Menighedsmedlemmer.	5	5	12
Kværs	1889 forøget 1906 og 1913	Af Hensyn til Sognets tyske Herregaardsfolk.	4	5	12
Løjt	1902	Som Følge af en Petition, iværksat af Tilh. af Den tyske Forening.			15
Ringnæs	1882 forøget 1889	Efter Ansøgning af tyske Menighedsmedlemmer.	16	15	1-16

tjenester har undertiden været saa ringe, at de har maattet *bortfalde*. *Konfirmationsoverhøringen* foregik den Gang paa Tysk, ogsaa for de Børn, som konfirmeres paa Dansk. I 1913 forøgedes Tallet paa de Børn, som ønskede dansk Konfirmationsundervisning, til Halvdelen.

Kliplev. Af et gammelt Dokument fra 1840 ses det, at der dengang afholdtes tysk Gudstjeneste hver 3. Søndag, vistnok indført paa Foranledning af den daværende tyske Ejer af Søgaard, Güntzel. Fra 1850 afholdtes tysk Gudstjeneste et Par Gange om Aaret. 1878 indførtes 5 og i 1897 12 tyske Gudstjenester. De afholdes om *Formiddagen*. *Katekisationer* og *Børnegudstjenester* afholdes baade i dansk og tysk Sprog. Der findes i Sognet herved en Snes, mest indvandrede Rentegaardsejere.

Kværs. I 1906 indførtes der tysk *Konfirmation* særskilt, hvorved Tallet paa de tyske Gudstjenester

Kirke- ældste		Menig- hedsrepr.		Deltagelsen i Gudstj.		Antal Fami- lier i Sognet, der ikke for- staar Dansk
dsk.	tsk.	dsk.	tsk.	den danske	den tyske	
4	0	8	4	ca. 150	ca. 70	ca. 10
3	1	9	3	ca. 90	15—60	8—10
6	0	11	7	2—300	80—90	3
alle	0	alle	0	30—60	7—15	15

øgedes fra 4 til 5. I 1913 forhøjedes Tallet atter efter Konsistoriets Anordning til 12, uden at Kirkeforstanderskabet vidste noget derom. De tyske Gudstjenester afholdes om *Formiddagen*, de danske paa disse Dage Morgen eller Eftermiddag.

Løjt. Da Petitionen om Indførelsen af tyske Gudstjenester gik rundt, blev der endog sat Underskrift under for Børn, der endnu laa i Vuggen. De tyske Gudstjenester afholdes om *Formiddagen*, og de danske om Eftermiddagen, og disse er derfor mindre godt besøgte. *Børnegudstjenesterne* afholdes baade paa Dansk og Tysk.

Ringnæs. Der indførtes i 1882 5 tyske Gudstjenester, 1889 øgedes Tallet til 15—16 *Formiddagsgudstjenester*, medens der afholdtes dansk om Eftermiddagen. Den ene tyske Gudstjeneste afholdes ved tysk *Konfirmation*.

Sogn	Tysk Gudstjeneste indført	Af hvilken Grund	Antallet af tyske Gudstjenester i		
			1890	1897	1913
Ris	1879 forøget 1883, 1900 og 1911	For Forøgelsen har Den tyske Forenings Tilhængere agiteret stærkt.	12	12	31
Uge	1888 forøget 1908	Paa Præstens Foranledning af Hensyn til tyske Grusarbejdere.	15	15	30
Varnæs	før 1897			1—2	
ØsterLøgum	1896 forøget 1905			1—2	6

Ris. Der indførtes i 1879 5 tyske Gudstjenester, der omkring 1883 forøgedes til 12; 5 *danske Gudstjenester bortfaldt* dengang. Omkring 1900 forøgedes de tyske Gudstjenesters Antal til 15, senere igen til hver 3. Søndag. I 1911 indførtes efter den bortflyttende Præsts og Kirkeforstanderskabets Anbefaling ialt 31 tyske *Formiddagsgudstjenester*. Den tyske Forenings Tilhængere havde sat Andragendet i Gang, og Konsistoriet godkendte trods en med 309 Underskrifter forsynet dansk Petition Ordningen, hvorefter der nu prædikes Tysk hver anden Søn- og Helligdag. Antallet af danske Gudstjenester er formindsket i tilsvarende Forhold. Af de tysktalende Familier er største Dele Embedsmænd. Diakonisserne fra Rødekro afholder undertiden *Børnegudstjeneste* paa Tysk.

Uge. I 1908 forøgedes Antallet af tyske Gudstjenester til det dobbelte, hver anden Søn- og Helligdag. De tyske Gudstjenester afholdes om *Formiddagen*. *Børnegudstjenester* og *Katekisationer* afholdes

Kirke- ældste		Menig- hedsrepr.		Deltagelsen i Gudstj.		Antal Fami- lier i Sognet, der ikke for- staar Dansk
dsk.	tsk.	dsk.	tsk.	den danske	den tyske	
0	alle	0	alle	ca. 225	ca. 175	40—50
0	alle	3	9	30—50	10 20	2
4	0	12	0	ca. 100		1
alle	0	alle	0	ca. 100	3—10	ca. 10

paa Tysk. Blandt Arbejderne ved Grusgraven findes maaske et Par Familier, der ikke forstaar Dansk, men de ses næsten aldrig i Kirken.

Varnæs. I 90-erne forsøgte Præsten paa egen Haand at faa tyske Gudstjenester indført, men maatte *opgive* det af *Mangel paa Deltagere*. Paa Konfirmationssøndagen foregaar selve *Konfirmations-handlingen* baade paa Tysk og Dansk.

Øster Løgum. I Begyndelsen afholdt Præsten frivilligt 1—2 Gange aarligt tysk Altergang. 1905 indførtes 6 tyske Eftermiddagsgudstjenester. *Katekisationen* foregaar i begge Sprog.

Aabenraa Provsti omfatter 18 Sogne. I 3 af disse afholdes ikke tysk Gudstjeneste, nemlig i: Egvad, Ensted og Varnæs. [I Adshøl Sogn afholdes kun tyske Gudstjenester i Slotskapellet i Graasten.]

Sønderborg

Sogn	Tysk Guds- tjeneste indført	Af hvilken Grund	Antallet af tyske Gudstjenester i		
			1890	1897	1913
Asserballe					
Augusten- borg	1864	Efter Anordning af Civilkommis.	alle undt. 4	alle undt. 4	alle undt. 4
Broager	1864 forøget 1889	Efter Civilkommis. Anordning.	„nog- le“	15	16
Egernsund	1909	Efter Indvielsen af et nyt Kapel.			30

Asserballe. For nogle Aar siden indførte Præsten uopfordret tyske Gudstjenester om Eftermiddagen paa Andenhelligdagene samt en tysk Høstprædiken; Besøget blev dog stadig mindre, og tilsidst *ophørte* de. Der afholdes *Børnegudstjeneste* paa Dansk. Ved *Katekisationerne* adspørges de Børn, som kun har tysk Religionsundervisning, paa Tysk.

Augustenborg. Foruden de af Civilkommisærerne anordnede 4 danske Gudstjenester om Aaret afholdtes i Begyndelsen en Del flere om Eftermiddagen, og endnu afholdes enkelte Gange frivillige danske Gudstjenester, f. Eks. Andenhelligdagene om Eftermiddagen. Til Trods for, at der fra dansk Side ved meget talrigt underskrevne Andragender og ved Synodebeslutninger er søgt om at faa flere danske Gudstjenester, har Konsistoriet hidtil nægtet det. *Katekisationer* og *Børneguds-*

Provsti.

Kirke- ældste		Menig- hedsrepr.		Deltagelsen i Gudstj.		Antal Fami- lier i Sognet, der ikke for- staar Dansk
dsk.	tsk.	dsk.	tsk.	den danske	den tyske	
alle	0	alle	0	ca. 50		1
0	alle	0	alle	30—50	over 100	29
alle	0	alle	0	daarlig, fra 20 til flere	fra 5 til flere	Mange Embedsmd., Sæsonarb.
				?	?	

tjenester afholdes paa Tysk. Eleverne paa Kvindeseminariet øger i høj Grad Tallet paa Deltagerne i de tyske Gudstjenester.

Broager. 1804 indførtes 4 tyske Gudstjenester og 1848 to til. Fra 1853—64 afholdtes 4 tyske Gudstjenester aarlig. 1864 anordnede Civilkommisærerne »nogle«, og 1889 indførtes efter Ansøgning af 53 Menighedsmedlemmer — Sognet har ca. 6000 Indbyggere — 15 tyske Gudstjenester aarligt. For Tiden afholdes tysk Gudstjeneste 1 Søndag om Maaneden undt. i December, samt Andenhelligdagene, Nytaarsdag og Langfredag, alle undtagen den sidste *Formiddagsgudstjeneste*. 1895 indførtes *Børnegudstjenester* paa Dansk, men den tyske Religionsundervisning har gjort *Katekisationsproget* blandet. I 1909 byggedes et Kapel i Eger sund, hvor der hveranden Søndag afholdes skiftevis dansk og tysk Gudstjeneste.

Sogn	Tysk Gudstjeneste indført	Af hvilken Grund	Antallet af tyske Gudstjenester i		
			1890	1897	1913
Dybbøl	?	Af Hensyn til den tyske Konfirm.			1 (?)
Egen	1905	Paa Foranledning af Tilhængere af Den tyske Forening.			6.
Hagenbjerg	For nogle Aar siden	Af Hensyn til indvandrede Arbejdsfolk.			1—2
Hørup	1907	Af Hensyn til Arbejderne ved Torpedostationen i Høruphav.			
Kajnæs					
Ketting	1892	Paa Foranledning især af Præsten og Degn Bager i Ketting.	4	4	4

Dybbøl. En Gang imellem kræves der tysk Konfirmation, og samtidig afholdes saa tysk Gudstjeneste; men det sker langtfra hvert Aar. *Katekisationerne* foregaar paa Dansk. Som Følge af Anlægget af Stock & Kolbes Værft ved Sundet, er der flyttet nogle tysktalende Familier til Sognet.

Egen. *Børnegudstjenester* og *Katekisationer* afholdes paa Dansk. De tyske Gudstjenester afholdes om Eftermiddagen. I en Del af de som tysktalende anførte Familier er den ene af Ægtefællerne fra Nordslesvig.

Hagenbjerg. Der afholdes 1—2 Gange om Aaret tysk Eftermiddagsgudstjeneste med Altergang. De 4—5

Kirke- ældste		M-nig- hedsrepr.		Deltagelsen i Gudstj.		Antal Fami- lier i Sognet, der ikke for- staar Dansk
dsk.	tsk.	dsk.	tsk.	den danske	den tyske	
alle	0	alle	0	meget god	meget maadelig	En Del Værftarb.
4	0	12	0	ca. 200	ca. 15	6—11
alle	0	alle	0	ca. 80	7—10	ingen
4	0	12	0	80—100		10
alle	0	alle	0	ca. 65		2
4	0	12	0	50—80	2—20	enkelte

indvandrede Familier har alle lært at tale Dansk.
Katekisationen foregaar paa Dansk.

Hørup. I 1907 indførtes af Hensyn til Torpedosta-
tionen i Høruphav og paa Foranledning af en der-
værende Ingeniør og Tilhængere af *Den tyske*
Forening 6 tyske Gudstjenester aarligt, men i Ja-
nuar 1909 *ophævedes de af Mangel paa Deltagelse.*
Børnegudstjeneste og *Katekisation* afholdes paa
Dansk.

Kajnæs. *Børnegudstjeneste* og *Katekisation* afholdes
paa Dansk.

Ketting. Den bekendte Degn *Bager* i Ketting og Præ-
sten har været virksom ved Indførelsen af tyske

Sogn	Tysk Gudstjeneste indført	Af hvilken Grund	Antallet af tyske Gudstjenester i		
			1890	1897	1913
Lysabild	1893	Vistnok paa Foranledning af Præsten.	4	4	4
Nordborg	1864 forøget 1896	Efter Anordning af Civilkommis. Dr. Hahn, Herredsfoged Klinker o. a. foranledigede Forøgelsen.	6	15	15-17
Notmark	1912	Efter Opfordring af tyske Menighedsmedlemmer.			1
Nybøl	1913	I Anledning af Konfirmationen.			1
Oksbøl	1907	Efter Andragende af 5 Indvandrede.			4

Gudstjenester. Disse afholdes om Eftermiddagen Paaskedag, 5 S. e. Trin., Mikkelsdag og Juledag. Der afholdes *Børnegudstjenester* paa Dansk; *Katekisationen* foregaar paa begge Sprog.

Lysabild. Pastor *Vogel* sen. var i sin Tid vistnok virksom for Indførelsen af de tyske Gudstjenester. De afholdes om Eftermiddagen den første Søndag i hvert Fjerdingaar. Tysk Konfirmation med Altergang afholdes i Reglen Søndagen før Palmesøndag om Formiddagen. *Børnegudstjenester* afholdes paa Dansk. Ved *Katekisationerne* svarer Børn med udelukkende tysk Religionsundervisning paa Tysk.

Nordborg. Borgmester *Klinker*, Dr. *Hahn*, og maaske Præsten var særlig virksomme for Forøgelsen af de tyske Gudstjenester i 1896, der afholdes om Formiddagen efter den danske. Foruden de 15 tyske Gudstjenester afholdes et Par Gange om

Kirke- ældste		Menig- hedsrepr		Deltagelsen i Gudstj.		Antal Fami- lier i Sognet, der ikke for- staar Dansk
dsk.	tsk.	dsk.	tsk.	den danske	den tyske	
4	0	12	0	ca. 100	ca. 10	4—5
alle	0	11	4	daarlig	ret god	9—11
alle	0	alle	0	ca. 100	daarlig	2
alle	0	alle	0 (1 ?)	40—60	?	Nogle Sæsonarb.
4	0	12	0	ca. 80	0—30	1

Aaret tysk *Altergang*. *Børnegudstjenester* og *Katekisationer* foregaar paa Dansk.

Notmark. Den tyske Gudstjeneste er *ikke officielt* indført, men afholdes frivilligt af Præsten efter Opfordring af et Par Embedsmænd og en tysk Gaardejer. *Børnegudstjeneste* og *Katekisation* afholdes paa Dansk.

Nybøl. Den første tyske Gudstjeneste afholdtes i 1913 i Anledning af den tyske *Konfirmation*. Tidligere er et Forsøg paa at faa tysk Gudstjeneste indført mislykket. Ved *Overhøringen* adspørges Børn med udelukkende tysk Religionsundervisning paa Tysk.

Oksbøl. Besøget ved de tyske Gudstjenester har været i Aftagende; *undertiden er de ikke afholdt, da der ingen var mødt*. De afholdes om Formiddagen lige efter dansk Gudstjeneste, de 3 Andenhelligdage samt Bededag.

Sogn	Tysk Gudstjeneste indført	Af hvilken Grund	Antallet af tyske Gudstjenester i		
			1890	1897	1913
Sottrup					
Svenstrup					
Sønderborg	1864	Efter Anordning af Civilkommis.	hver Søndag		
Tandslet	1913				1
Ulkebøl	1890	Efter Ansøgning af tysksindede Menighedsmedl.	4	4	4
Ullerup	1890	Efter Ansøgning af tysksindede Menighedsmedl.	4	4	4

Sottrup. Der afholdes *Børnegudstjenester og Katekisation* paa Dansk, men Børnene med udelukkende tysk Religionsundervisning svarer paa Tysk. Efter Splittelsen i Indre Mission er Kirkebesøget aftaget kendeligt; Præsten Pastor *Bertelsen* er en af Lederne indenfor »Det gamle Budskabs«Mission.

Svenstrup. *Katekisationerne* afholdes paa Dansk.

Sønderborg. Der afholdes danske Gudstjenester hver Søndag i Hovedkirken og hveranden Søndag i Hospitalet; de afholdes enten om Morgenen Kl. 8 eller om Eftermiddagen Kl. 5; desuden er der 4 danske Bibellæsninger om Maanedens. Paa Grund af Marinestationens Henlæggelse til Byen er nu næppe Halvdelen af Befolkningen dansktalende.

Tandslet. I 1913 lod Præsten saa vidt vides efter eget Initiativ afholde tysk Altergang en Søndag Eftermiddag. Man mente heri at se det første Skridt til Indførelsen af regelmæssig tysk Gudstjeneste. *Katekisationerne* foregaar baade paa Tysk og Dansk.

Kirke- ældste		Menig- hedsrepr.		Deltagelsen i Gudstj.		Antal Fami- lier i Sognet, der ikke for- staar Dansk
dsk.	tsk.	dsk.	tsk.	den danske	den tyske	
alle	0	alle	0	130—300		3—4
alle	"	alle	0			1
0	4	1	11	meget god	meget god	Halvdelen
4	0	alle	0	30—40	ca. 15	² Embedsmd.
4	0	12	0	ca. 60	sjælden meré end 20	20)
alle	0	alle	0	ca. 140	15—30	ingen

Ulkebøl. De tyske Gudstjenester afholdes paa de kirkelige Højtiders Festdage samt Høstprædikensøndagen om Eftermiddagen. *Katekisationen* afholdes paa Dansk, men Børn med udelukkende tysk Religionsundervisning svarer paa Tysk. Efter Marinestationens Anlæg er der tilflyttet en Del tyske Familier til Sognet. Ca. 20 af Sognets Familier slutter sig til Frimenighedsgudstjenesterne paa »Kolosseum« i Sønderborg.

Ullerup. De tyske Gudstjenester, der afholdes om Formiddagen efter den danske 2. Jule- og Paaskedag samt de sidste Søndage i Juni og September, indførtes imod Præstens, Kirkeforstanderskabets og Synodeudvalgets Vilje af Hensyn til 2 tyske Lærere. *Katekisationen* afholdes paa Dansk, men nogle faa Børn, som har udelukkende tysk Religionsundervisning, svarer paa Tysk.

Sønderborg Provsti omfatter 20 Sogne. I 5 af disse afholdes der ikke tysk Gudstjeneste, nemlig i: Asserballe, Hørup, Kajnæs, Sottrup og Svenstrup.

Tønder Nørre

Sogn	Tysk Guds- tjeneste indført	Af hvilken Grund	Antallet af tyske Gudstjenester i		
			1890	1897	1913
Abild	1888 forøget 1895 og 97	Af Hensyn til et Par indvandrede Familier.	„nog- le“	15	30
Ballum					
Brede	1889	Af Hensyn til Jernbanepers.	12	15	12
Burkal	1886 forøget 1893 og 1911	Af Hensyn til ind- vandrede Embeds- mænd, Forøgelsen skyldes Den tyske Forenings Tilh.	4	15	21

Abild. I Begyndelsen afholdtes »nogle« Gange aarligt tyske Gudstjenester efter Præstens Forgodtbefindende. 1895 indførtes officielt 6 og i 1897 15 aarlige tyske Gudstjenester. De afholdes om Formiddagen, og *den danske Gudstjeneste bortfalder* den Søndag. De tyske Gudstjenester har undertiden været saa *daarligt besøgt, at de bortfalddt*. Tyskerne er i den Anledning bleven mindet om, at den ringe Delta-gelse maaske kunde føre til en Formindskelse af de tyske Gudstjenesters Antal. *Børnegudstjenester* og *Katekisationer* afholdes paa Tysk.

I Efteraaret 1913 meddeltes, at Konsistoriet havde anordnet, at for Fremtiden skulde der prædikes Tysk hveranden Søndag.

Ballum. *Børnegudstjenester* og *Katekisationer* afholdes paa Dansk. Efter Splittelsen i Indre Mission er Kirkebesøget taget noget af, da Præsten hører til »de tolv«.

Provsti.

Kirke- ældste		Menig- hedsrepr.		Deltagelsen i Gudstj.		Antal Fami- lier i Sognet, der ikke for- staar Dansk
dsk.	tsk.	dsk.	tsk.	den danske	den tyske	
0	4	0	12	50—200	10—70	4
alle	0	alle	0	125—150		2
alle	0	alle	0	ca 180	30—40	7—8
0	alle	0	alle	god	daarlig	ca. 10

Brede. Efter Vestbanens Aabning i 1887 stillede Stationsforstanderen Andragende om Indførelse af tyske Gudstjenester. 1889 indførtes saa 12, som i 1892 forøgedes til 15, men som senere *reduceredes* til 12 igen. De afholdes om *Formiddagen*. *Børnegudstjeneste* og *Katekisation* afholdes paa Dansk.

Burkal. Den sidste Forøgelse af de tyske Gudstjenesters Antal skete efter Sigende, fordi det i Bladene var blevet paataalt, at et Børnekor havde sunget tyske Julesalmer ved den danske Juledagsgudstjeneste. Kirkeforstanderskabet stillede Andragendet, ellers, hed det sig, vilde Den tyske Forenings stedlige Afdeling have stillet Andragende om tysk Gudstjeneste hveranden Søndag. Deltagelsen i de tyske Gudstjenester er ringe; man kan paa Kirkebesøget se, om der afholdes dansk eller tysk Gudstjeneste. De tyske Gudstjenester afholdes om Formiddagen, 17 alm. Søndage, de 3 An-

Sogn	Tysk Guds- tjeneste indført	Af hvilken Grund	Antallet af tyske Gudstjenester i		
			1890	1897	1913
Bylderup	1890 forøget 1901	Paa Foranledning af enkelte Hjem- metyskere.	2	2	12
Daler	1910	Paa Foranledning af enkelte Tyskere.			12
Døstrup					
Emmerlev	1909	Efter Andragende af en Tysker.			6
Hjerpsted					

denhelligdage og en Onsdag i Fasten; de *danske Gudstjenester bortfalder de Dage*. *Katekisationen* foregaar paa Tysk.

Bylderup. Der afholdtes før 1890 tysk Altergang 2 Gange aarligt, 1890 indførtes de officielt og forøgedes i 1901 til 12 almindelige *Formiddagsgudstjenester*. Heri deltager ogsaa Tyskere fra Bylderup-Bov i Burkal Sogn.

Daler. Den daværende Præst og Lærer og Den tyske Forenings Tilhængere var særlig virksomme for Indførelsen.

Døstrup. *Katekisationerne* afholdes paa Dansk. Ved Konfirmationsoverhøringen adspørges og svarer Børn med udelukkende tysk Religionsundervisning paa Tysk. Der er foretaget enkelte Konfirmationshandlinger paa Tysk.

Kirke- ældste		Menig- hedsrepr.		Deltagelsen i Gudstj.		Antal Fami- lier i Sognet, der ikke for- staar Dansk
dsk.	tsk.	dsk.	tsk.	den danske	den tyske	
1	3	0	alle	jævn god	ret god	4—5
4	0	—	—	ca. 30	ca. 20	2
4	0	12	0	ca. 60		1
4	0	—	—	25—175	indtil 70	1
alle	0	alle	0			ingen

Emmerlev. Efter Sigende stilledes først flere Gange Andragende til Præsten om tyske Gudstjenester af en mindre velanset og lidet kirkeligsinde Tysker i Sognet. Senere foranledigedes en større tysk Gaardejer til at underskrive. Da Andragendet forelagdes Kirkeforstanderskabet, stemte Præsten alene for det. De tyske Gudstjenester afholdes om *Formiddagen*, og Tyskerne sørger for at faa deres Tjenestefolk hen, ligesom der er rettet Opfordring til Børn med tysk Religionsundervisning om at besøge de tyske Gudstjenester. Ved *Katekisationen* bruges begge Sprog. I Forsamlingshuset i Emmerlev afholdes maanedlige Frimenighedsgudstjenester.

Hjerpsted. *Katekisationerne* afholdes paa Dansk.

Sogn	Tysk Gudstjeneste indført	Af hvilken Grund	Antallet af tyske Gudstjenester i		
			1890	1897	1913
Hostrup	1888, forøget i 90-erne og 1910	Paa Foranledning af enkelte Tyskere.	6	6	32
Højer	1864 forøget, 1884 og 1898	Paa Civilkommis. Anordning.	12	30	40
Højst	1888 forøget 1895 og 1911	Paa Foranledning af Præsten og senere af Den tyske Forenings Tilh.	2	6	15
Løgumkloster	1864	Efter Anordning af Civilkommis.	15	15	15
Mjolden					

Hostrup. De 6 først indførte Gudstjenester afholdes om Eftermiddagen; 1892 ændredes de til Formiddagsgudstjenester og senere forøgedes deres Antal, i 1910 til 1., 3. og 5. Søndag samt de 3 Andenhelligdage og Nytaarsdag. *De danske Gudstjenester er bleven formindskede med Halvdelen.* Præsten, Lærerne og Den tyske Forenings Tilhængere har været virksomme ved Indførelsen og Forøgelsen af de tyske Gudstjenester. *Børnegudstjenester* og *Katekisationer* afholdes i blandedt Sprog. Kirkebesøget har i den sidste Tid været i Nedgang; Præsten hører til »de tolv«. I Forsamlingshuset afholdes maanedlige Frimenighedsgudstjenester.

Højer. 1864 anordnede Civilkommisærerne 1 Gang maanedlig, 1884 indførtes 2 og 1898 3 maanedlige tyske Gudstjenester. De afholdes om *Formiddagen*. Ved Forøgelserne har baade Præst og Læ-

Kirke- ældste		Menig- hedsrepr.		Deltagelsen i Gudstj.		Antal Fami- lier i Sognet, der ikke for- staar Dansk
dsk.	tsk.	dsk.	tsk.	den danske	den tyske	
0	4	0	12	30—60	30—60	10
0	alle	0	alle	ca. 50	over 50	enkelte
1 (?)	3	4	8	120	30—40	ingen
0	alle	0	alle	50—60	indtil 50	5—6
alle	0	alle	0	20—30		ingen

rere været virksomme. *Det tilsvarende Antal danske Gudstjenester er bortfalden. Børnegudstjeneste* afholdes ligesom *Katekisationerne* paa Tysk.

Højst. Fra 1888 til 1895 afholdt Præsten 2 Gange om Aaret tysk Altergang efter den danske Gudstjeneste. 1895 indførtes officielt 6 tyske Gudstjenester om Formiddagen, og 1911 15. *De danske Gudstjenesters Antal er formindsket med 15.* Forøgelsen er begge Gange foranlediget af Amtsforstanderen, vistnok under Paavirkning af *Den tyske Forening. Konfirmationsoverhøringen* sker paa Tysk.

Løgumkloster. De tyske Gudstjenester afholdes 1. Sønd. i hver Maaned samt Andenhelligdagene. *Børnegudstjenester* og *Katekisation* afholdes paa Tysk.

Mjolden. *Katekisationerne* afholdes paa Dansk.

Sogn	Tysk Gudstjeneste indført	Af hvilken Grund	Antallet af tyske Gudstjenester i		
			1890	1897	1913
Møgeltønder	1912	Som Følge af tysk Konfirmation.			1
Nørre Løgum	1898	Paa Foranledning af det tysksindede Kirkeforstanderskab.		1	15.
Randerup					
Ravsted	1876 forøget 1894 og 1901	Forøgelsen er sket efter Tilskyndelse af Den tyske Forening.	2	12	15
Rømø	1898 forøget 1909	Især paa Dr. Hahns Foranledning af Hensyn til Badegæsterne paa „Lakolk“.			ca. 15

Møgeltønder. Den tyske Konfirmationsgudstjeneste afholdes om Eftermiddagen.

Nørre Løgum. Allerede før 1898 afholdtes *Konfirmationen* paa Tysk, da der kun faaes tysk Religionsundervisning i Sognets Skoler. At de officielle 15 tyske Gudstjenester, der afholdes om *Formiddagen*, indførtes, skyldes vistnok Den tyske Forenings Indflydelse. Siden deres Indførelse er *Deltagelsen i de danske Gudstjenester aftaget* i høj Grad. *Katekisationen* afholdes paa Tysk.

Randerup. *Katekisationen* foregaar paa Dansk.

Ravsted. Der afholdtes indtil 1894 en tysk Gudstjeneste om Foraaret og en om Efteraaret. 1894 indførtes 12 og 1901 15 tyske Gudstjenester paa Foranledning af Tyskere, der staar *Den tyske Forening* nær, men som til Dels selv næppe forstod en

Kirke- ældste		Menig- hedsrepr.		Deltagelsen i Gudstj.		Antal Fami- lier i Sognet, der ikke for- staar Dansk
dsk.	tsk.	dsk.	tsk.	den danske	den tyske	
4	0	—	—	ca. 50	?	3
0	4	0	12	40—50	10—15	2—3
3	1	—	—	10—12		ingen
1	3	0	alle	god	mindre god	5
4	0	9	3	ca. 150	10—20	5

tyisk Prædiken. De tyske Gudstjenester afholdes alle om *Formiddagen*, og har haft en tilsvarende *Formindskelse af de danske til Følge*. *Katekisationen* afholdes paa Tysk.

Rømø. I 1898 indførtes tysk Gudstjeneste 1 Gang om Maaneden, men i Vintermaanederne blev de i Reglen *ikke afholdt af Mangel paa Deltagelse*. I 1909 blev Vintergudstjenesterne derfor ophævet og i Stedet for indførtes af Hensyn til Badegæsterne paa »Lakolk« tysk Gudstjeneste hver anden Søndag plus Førstehelligdagene. De afholdes om Formiddagen efter den danske Gudstjeneste; paa Førstehelligdagene om Eftermiddagen. Dr. *Hahn*, der i Reglen er Badegæst paa »Lakolk«, har været virksom for Indførelsen. *Børnegudstjeneste* og *Katekisation* afholdes paa Dansk.

Sogn	Tysk Guds- tjeneste indført	Af hvilken Grund	Antallet af tyske Gudstjenester i		
			1890	1897	1913
Skast					
Tinglev	1883 forøget 1899	Af Hensyn til Jernbanepers.	6	6	15
Tønder Tønder Landsogn	1864	Efter Anordning af Civilkommis.	hver Søndag		
Udbjerg	1864 forøget 1899	Efter Civilkommis. Anordning.	alle ÷ 15	alle ÷ 15	alle
Visby					

Skast. *Børnegudstjenester og Katekisationer* afholdes paa Dansk.

Tinglev. De tyske Gudstjenester indførtes mod Præstens Ønske. 1899 indførtes maanedlige Søndags-Gudstjenester plus de 3 Andenhelligdage. De afholdes om *Formiddagen*, og *de danske Gudstjenester bortfalder de Dage*. Kort efter Nytaar 1913 forlød det i et tysk Blad, at Præsten havde »besluttet sig til« i Fremtiden at afholde ligesaa mange tyske som danske Gudstjenester. Hen paa Sommeren iværksattes — delvis af Folk, der aldrig sætter deres Fod i Kirken — et Andragende om flere tyske Gudstjenester, men endog et af Kirkeforstanderskabets tyske Medlemmer nægtede sin Underskrift. Detagelsen i de tyske Gudstjenester øges stærkt paa Grund af Fortyskningshøjskolens Nærhed, ellers er Deltagernes Antal undertiden kun omkring ved en Snæs.

Kirke- ældste		Menig- hedsrepr		Deltagelsen i Gudstj.		Antal Fami- lier i Sognet, der ikke for- staar Dansk
dsk.	tsk.	dsk.	tsk.	den danske	den tyske	
alle	0	alle	0	god		ingen
1	3	4	8	ca. 200	ca. 120	14, deraf 10 Embedsmd.
0	alle	0	alle	50—100	50—100 (ved Efter- middagsgtj)	—
0	1	1	2	30—50		ingen
0	alle	0	alle	—		?
alle	0	alle	0	jævn god		3

Tønder. Efter Civilkommissærernes Anordning skulde der afholdes tysk Hovedgudstjeneste og dansk Eftermiddagsgudstjeneste hver Søndag. Senere indskrænkedes de danske Gudstjenester til hveranden Søndag og fra 1905 til 1 Gang maanedlig plus Førstehelligdagene.

I B e d e h u s e t, Tønder Landsogn, afholdes kun dansk Gudstjeneste, hveranden Søndag og Førstehelligdagene. Kirkekollegiet er fælles med Tønder Bysogn.

Udbjerg. De 15 danske Gudstjenester, som bibeholdtes efter 1864, *bortfaldt* alle i 1889 ved et Præsteskifte. Afstemningen om deres Bortfalden, der vedtoges imod 5 Stemmer, var forøvrigt ikke bleven rigtig bekendtgjort, især for dem, som vidstes at være stemt for de danske Gudstjenesters Bibeholdelse.

Visby. *Katekisationen* foregaar paa Dansk. Ved Konfirmationsoverhøringen adspørges Børn med ude-

lukkende tysk Religionsundervisning paa Tysk. I Forsamlingshusets Kirkesal afholdes Frimenighedsgudstjenester.

Tønder Nørre Provsti omfatter 30 Sogne, der af 6 tyske eller frisiske: Aventoft, Kejtum, Morsum, Nykirke, Rodenæs, Vesterland. I 7 af de 24 øvrige Sogne afholdes der ikke tysk Gudstjeneste, nemlig i Ballum, Døstrup, Hjerpsted, Mjolden, Randerup, Skast og Visby.

Kommer vi til de 2 sidste Provstier med dansk-talende Sogne, vil det for Oversigten være det retteste ikke mere at spørge om, i hvilket Antal og hvornaar de tyske Gudstjenester er indført, men *naar de danske er fortrængt.*

Tønder Sønder Provsti.

Sogn	De danske Gudstjenester			Antal Familier i Sognet, der ikke forstaar Dansk
	1897	1913	afskaffet	
Braderup	12	ingen	1911	Alle forstaar for det meste Dansk
Ladelund	ingen	ingen	1896	5—10 %
Medelby	12	ingen	1901	25
Sdr. Løgum	ingen	ingen	1884	20 %

Braderup. Fra 1864 til 1911 afholdes dansk Gudstjeneste 1 Gang om Maanednen. Ved et Præsteskifte i 1911 *bortfaldt* de danske Gudstjenester helt; der meldte sig ingen Ansøgere, der kunde Dansk.

Ladelund. Fra 1864—96 afholdtes dansk Gudstjeneste en Gang maanedlig. Ved et Præsteskifte i 1896 indgav en tysk Klike en Petition om helt at ophæve de danske Gudstjenester, men det *tysksindede* Kirkekollegium afslog Petitionen med 8 mod 5 Stemmer. Som Følge af de tyske Blades Ramaskrig herom iværksatte den tyske Klike straks en ny Petition, og ved den nye Afstemning i Kirkekollegiet mødte 4 af Medlemmerne ikke, 4 fjernede sig før Afstemningen og 7 stemte imod, hvorefter Konsistoriet afskaffede de danske Gudstjenester.

Medelby. Indtil 1901 afholdtes der dansk Gudstjeneste den 1. Søndag hver Maaned. Ved et Præsteskifte benyttede Kirkeforstanderskabet Lejligheden til at faa den helt *afskaffet*. Som Grund angaves, at det var meget *lettere at faa en Præst*, naar Kirkesproget var rent Tysk.

Sønder Løgum. I 1884 satte de store tyske Grundejere trods Smaakaarsfolkernes Protest igennem, at de danske Gudstjenester helt afskaffedes.

Flensborg Provsti.

Sogn	De danske Guds- tjenester			Deltagelsen i Gudstj.		Antal Familier i Sognet, der ikke forstaar Dansk
	1897	1913	indskr. el. afsk.	dansk	tysk	
Flensborg	60	30	1900			
Bov	30	15	i 90- erne	50-100	10—30	20 %
Hanved	ingen	ingen	1893			ca. 50 %

Flensborg. Der afholdes officiel dansk Gudstjeneste hver anden Søndag i den »Danske Kirke«. Indtil 1900 afholdtes dansk Gudstjeneste hver Søndag, men de indskrænkedes saa til det halve trods gentagne Henvendelser — den sidste underskreven af 2000 Personer — til Konsistoriet. Der afholdes en Del frivillige danske Gudstjenester af »Kirkeligt Samfund for Flensborg og Omegn«, (i 1912 8).

Bov. Indtil op i 90erne afholdtes dansk Gudstjeneste hver anden Søn- og Helligdag. Efter Andragende af tysksindede Menighedsmedlemmer indskrænkedes de saa til 1. Søndag i Maaneden og de 3 Andenhelligdage om Formiddagen. Besøget ved de danske Gudstjenester har altid været betydeligt bedre end ved de tyske.

Hanved. Civilkommisærerne anordnede i 1864, at Kirkesproget skulde være ublandet Tysk i det langt overvejende danske Sogn, hvor der i 1867 afgaves 75 % danske Stemmer. En Ansøgning underskreven af ca. 100 Familiefædre om Genindførelse af delvis dansk Kirkesprog blev afslaaet. Dog tillodes det at afholde dansk *Altergang* 2 Gange aarligt ved en i øvrigt tysk Gudstjeneste, ligesom Daab, Brudevielser og Begravelser efter Ønske forrettedes paa Dansk. 1893 overtog Pastor *Lindemann*, der ikke kunde Dansk, Embedet. Dermed fortrængtes det danske Sprog fuldstændigt fra Kirken. Præsten ansøgte Konsistoriet om Dispensation for en Tid, for at han i København kunde lære det danske Sprog, saa Forholdene kunde blive som

hidtil, men Konsistoriet afslog det. Endnu er ca. $\frac{1}{3}$ af Kirkekollegiet dansk.

*

Af de 112 Sogne i de 5 nordligste Provstier afholdes der i Øjeblikket *baade dansk og tysk Gudstjeneste i 86*, og desuden i 2 i Flensborg Amt, medens *Kirkesproget er rent dansk i kun 26 Sogne*.

Kronologisk Oversigt over de tyske Gudstjenesters Indførelse.

I det følgende skal gives en *kronologisk Oversigt* over de tyske Gudstjenesters Fremtrængen i de nordslesvigske Kirker. Her anføres under ét baade de tyske Gudstjenester, som Konsistoriet anordnede, og de, som Præsterne frivilligt indførte. At *Sognets Navn* er sat *kursiv* betyder, at her indføres tysk Gudstjeneste første Gang.

1876	<i>Skodborg</i>	12	Gange	aa	rligt.
	<i>Ravsted</i>	2	»	»	
1878	<i>Klipleve</i>	5	»	»	
1879	<i>Ris</i>	5	»	»	
1880	<i>Holebøl</i>	6	»	»	
1882	<i>Ringencæs</i>	16	»	»	
1883	<i>Ris</i>	12	»	»	
1884	<i>Højer</i>	30	»	»	
	Sønder Løgum	alle	danske	Gudstj.	bortfaldt.
1885	<i>Hammelev</i>	7	Gange	aa	rligt.
1886	<i>Højrup</i>	12	»	»	
	<i>Burkal</i>	4	»	»	
1887	<i>Gl. Haderslev</i>	15	»	»	
1888	<i>Sommersted</i>	12	»	«	

	<i>Toftlund</i>	12	Gange	aarligt.
	<i>Uge</i>	15	»	»
	<i>Abild</i>	»nogle«	»	»
	<i>Hostrup</i>	6	»	»
	<i>Højst</i>	2	»	»
	<i>Tinglev</i>	6	»	»
1889	<i>Brøns</i>	12	»	»
	<i>Hvidding</i>	15	»	»
	<i>Rødding</i>	9	»	»
	<i>Skærbæk</i>	12	»	»
	<i>Ringens</i>	16	»	»
	<i>Kværns</i>	4	»	»
	<i>Broager</i>	15	»	»
	<i>Brede</i>	12	»	»
	<i>Udbjerg</i>	alle danske Gudstjenester bortfaldt.		
	<i>Jægerup</i>	1—2	Gange	aarligt (før 1890)
	<i>Hygum</i>	1—2	»	»
1890	<i>Oksenvad</i>	2	»	»
	<i>Skærbæk</i>	4	»	»
	<i>Bjolderup</i>	7	»	»
	<i>Hjortkær</i>	2	»	»
	<i>Ulkebøl</i>	4	»	»
	<i>Ullerup</i>	4	»	»
	<i>Bylderup</i>	2	»	»
1891	<i>Halk</i>	2	»	»
	<i>Øsby</i>	12	»	»
1892	<i>Toftlund</i>	15	»	»
	<i>Ketting</i>	4	»	»
	<i>Brede</i>	15	»	»
1893	<i>Frørup</i>	9	»	»
	<i>Stepping</i>	6	»	»
	<i>Holebøl</i>	15	»	»
	<i>Hjortkær</i>	6	»	»
	<i>Lysabild</i>	4	»	»
	<i>Burkal</i>	15	»	»
	<i>Hanved</i>	alle danske Gudstjenester bortfaldt.		

1894	<i>Nustrup</i>	2—3	Gange	aa	rligt.			
	<i>Bedsted</i>	6	»	»				
	<i>Hellevad</i>	2	»	»				
	Ravsted	12	»	»				
	Jægerup	12	»	»				
1895	<i>Hjerndrup</i>	4	»	»				
	<i>Jels</i>	6	»	»				
	<i>Felsted</i>	4	»	»				
	Abild	6	»	»				
	Højst	6	»	»				
1896	<i>Vilstrup</i>	15	»	»				
	<i>Roager</i>	4	»	»				
	<i>Ø.-Løgum</i>	1—2	»	»				
	Nordborg	15	»	»				
	Ladelund	alle danske Gudstj. bortfaldt.						
	<i>Aller</i>	2—3	Gange	aa	rligt. (før 1897).			
	<i>Bjerning</i>	1	»	»	»	»		
	Rødding	12	»	»	»	»		
	Bjolderup	4	»	»	»	»		
	<i>Varnæs</i>	1—2	»	»	»	»		
1897	<i>Vedsted</i>	12	»	»				
	<i>Øsby</i>	12	»	»				
	Skærbæk	15	»	»				
	Kliplev	12	»	»				
	Abild	15	»	»				
1898	<i>Hoptrup</i>	15	»	»				
	<i>Lintrup</i>	5	»	»				
	Højer	40	»	»				
	<i>Nr. Løgum</i>	15	»	»				
	<i>Rømø</i>	12	»	»				
	<i>Tyrstrup</i>	1—2	»	»	(efter 1897)			
	<i>Fjelstrup</i>	2	»	»	»	»		
	Skodborg	18	»	»	»	»		
	Øsby	1—2	»	»	»	»		
	Nustrup	16	»	»	»	»		
	<i>Spandet</i>	13	»	»	»	»		

	<i>Hagenbjerg</i>	1—2	Gange	aarligt	(efter 1897)
	Brede	12	»	»	»
	Bov	Halvdelen	af	dsk. Gudst. oph.	»
1899	Halk	12	Gange	aarligt.	
	Vodder	15	»	»	
	Tinglev	15	»	»	
1900	<i>Aastrup</i>	2—3	»	»	
	Oksenvad	15	»	»	
	<i>Gram</i>	12	»	»	
	<i>Hygum</i>	12	»	»	
	Skærbæk	27	»	»	
	Ris	15	»	»	
	Flensborg	Halvdelen	af	de danske Gudstj. oph.	
1901	Gram	15	Gange	aarligt.	
	Lintrup	12	»	»	
	Bylderup	12	»	»	
	Ravsted	15	»	»	
	Medelby	alle	danske	Gudstj. ophævet.	
1902	<i>Fol</i>	15	Gange	aarligt.	
	<i>Løjt</i>	15	»	»	
	Jægerup	15	»	»	
1903	<i>Arrild</i>	15	»	»	
1904	<i>Skrave</i>	6	»	»	
1905	Øsby	15	»	»	
	Rødning	30	»	»	
	<i>Skrydstrup</i>	12	»	»	
	Skærbæk	15	»	»	
	Øster Løgum	6	»	»	
	<i>Egen</i>	6	»	»	
	Tønder	Halvdelen	af	de danske Gudstj. oph.	
1906	Gram	16	Gange	aarligt.	
	<i>Østerlindet</i>	5	»	»	
	Felsted	6	»	»	
	Kværs	5	»	»	
1907	<i>Agerskov</i>	2	»	»	
	Skrave	12	»	»	
	<i>Bevtoft</i>	2	»	»	

	<i>Tirslund</i>	1	Gange	aaarlígt.
	<i>Hørup</i>	6	»	»
	<i>Oksbøl</i>	4	»	»
1908	Holebøl	27	»	»
	Uge	30	»	»
1909	<i>Starup</i>	6	»	»
	Toftlund	29	»	»
	<i>Egernsund</i>	30	»	»
	<i>Emmerlev</i>	6	»	»
	Rømø	15	»	»
1910	<i>Grarup</i>	6	»	»
	Bjolderup	15	»	»
	<i>Daler</i>	12	»	»
	Hostrup	32	»	»
1911	Stepping	12	»	»
	Bedsted	12	»	»
	Hjortkær	15	»	»
	Ris	32	»	»
	Burkal	21	»	»
	Højst	15	»	»
	Braderup	alle danske Gudstj. ophævet.		
1912	<i>Notmark</i>	1	Gange	aaarlígt.
	<i>Møgeltønder</i>	1	»	»
1913	Abild	30	»	»
	Jels	27	»	»
	Kværs	12	»	»
	Nustrup	18	»	»
	<i>Nybøl</i>	1	»	»
	<i>Tandslet</i>	1	»	»

Hvor de tyske Gudstjenester er indført.

Af ovenstaaende kronologiske Oversigt fremgaar klart, hvor energisk Indførelsen af tyske Gudstjenester er dreven, siden den sidste Statistik blev optaget i 1897. Sammenligner vi Tallene helt fra før 1864 til nu, faar vi følgende:

	Dansk Gudstj.		Udeluk. dsk. Gudstj.	
Indtil 1864	102	Sogne	108	Sogne
Efter 1864	121	»	102	»
1890	117	»	69	»
1897	115	»	53	»
1913	113	»	26	»

De 113 Sogne, hvor der nu afholdes dansk Gudstjeneste, omfatter alle Sogne i Haderslev (26), Tørringlen (24), Aabenraa (18) og Sønderborg (20) Provstier, 23 Sogne i Tønder Nørre Provsti samt Flensborg By og Bov Sogn i Flensborg Provsti.

Medens de *danske Gudstjenester* ifølge Civilkommisærernes Anordning fortrængtes fra 41 Sogne, blev de i den følgende Tid kun *fortrængt* i forholdsvis faa — indtil 1890 i 4 [Humptrup, Karlum, Sdr. Lægum og Udbjerg], fra 1891—97 i 2 [Hanved og Ladelund] og 1897—1913 i 2 [Medelby og Braderup] — hvad der vel havde sin Grund i, at Civilkommisærerne overhovedet var gaaet saa vidt, som det paa nogen Vis kunde tilraades. Derimod er *Indførelsen af tyske Gudstjenester* i Sogne med rent dansk Kirkesprog gaaet frem med Kæmpeskridt: Ifølge Civilkommisærernes Anordning i 6, fra 1864—90 i 33, fra 1890—97 i 16 og fra 1897—1913 i 27.

Og Oversigten viser endvidere, at disse nye tyske Gudstjenester i rent danske Sogne siden 1897 *fortrinsvis* er indført i de mest udprægede danske Egne. Provstivis ses Tilbagegangen i Antallet af rent danske Sogne i efterfølgende Opstilling:

Sogne med udelukkende danske Gudstjenester

			i 1897		i 1913
Haderslev Provsti	(26 Sogne)		10 Sogne		7 Sogne
Tørninglen	» (24 »)		17 »		4 »
Aabenraa	» (18 »)		3 »		3 »
Sønderborg	» (20 »)		12 »		5 »
Tønder Nr.	» (24 »)		11 »		7 »
	(112 »)		53 »		26 »

I *Haderslev* Provsti er der siden 1897 *indført* tyske Gudstjenester i følgende 7 Sogne med rent dansk Kirkesprog: Aastrup, Fjelstrup, Grarup, Hoptrup, Starup, Tyrstup og Øsby, medens de af Mangel paa Deltagelse er *ophævet* i følgende 4: Aller, Bjerning, Hammelev og Hjerndrup. *Udelukkende dansk Gudstjeneste* afholdes nu i 7:

Aller
Bjerning
Hammelev
Bjerndrup
Maugstrup
Moltrup
Vonsbæk

I *Tørninglen* Provsti i følgende 13 Sogne: Ager-skov, Arrild, Bevtoft, Fol, Gram, Hygum, Lintrup, Skrave, Skrydstrup, Spandet, Tirslund, Vodder og Østerlindet. *Udelukkende dansk Gudstjeneste* afholdes i følgende 4:

Branderup
Brøns
Hjerting
Rejsby

I *Aabenraa* Provsti i 1 Sogn: Løjt, medens de er *ophævet* i 1 Tilfælde: Varnæs. *Udelukkende dansk Gudstjeneste* afholdes i 3:

Egvad
Ensted
Varnæs

I *Sønderborg* Provsti i 7 Sogne: Dybbøl, Egen, Hagenbjerg, Notmark, Nybøl, Oksbøl og Tandslet. *Udelukkende dansk Gudstjeneste* afholdes nu i 5:

Asserballe
Hørup
Kajnæs
Sottrup
Svenstrup

I *Tønder Nr.* Provsti i 4 Sogne: Daler, Emmerlev, Møgeltønder og Rømø. *Udelukkende dansk Gudstjeneste* afholdes nu i 7:

Ballum
Døstrup
Hjerpsted
Mjolden
Randerup
Skast
Visby

I hele Nordslesvig er tyske Gudstjenester siden 1897 indført i 32 Sogne med rent dansk Kirkesprog, — eller ca. 28% af alle nordslesvigske Sogne — medens de samtidig helt er ophævet i 5 Sogne.

Det maa her bemærkes, at de tyske Gudstjenester for en Del Sognes Vedkommende har faaet Indpas ved den tyske Konfirmation, hvad der altsaa staar i Forbindelse med den tyske Religionsundervisnings fremtrængende Eneherredømme i Skolen — en Omstændighed, der yderligere bør henlede Forældres Opmærksomhed paa dette vigtige Punkt.

Man vil se, at de 26 Sogne, hvor der endnu findes udelukkende dansk Gudstjeneste, er fordelt hovedsage-

lig over Als, den nordlige Del af Haderslev Provsti bortset fra Grænsesognene, samt Vesteregnet ned til Visby Sogn.

Antallet af de nyindførte tyske Gudstjenester.

Medens Kirkemyndighederne før 1897 gik ret varsomt frem med Hensyn til Antallet af de nye tyske Gudstjenester i de forskellige Sogne, har de ganske naturligt i Tidens Løb vovet sig til at øge Tallet. Selv om der findes en Del Sogne, hvor Kirkens Fortyskning kunde føre til Frafald fra Kirken og eventuelt ogsaa til en forøget Tilslutning til de danske Frimenigheder, — saaledes som det virkelig ogsaa har været Tilfældet — har man nu tilsyneladende sat slige Hensyn til Side, og det viser sig, at »det foreløbige Maal«: ca. 15 Gudstjenester om Aaret, er naaet i ikke færre end 43 Sogne. Der afholdes aarlig i Øjeblikket

	1—11 tsk. Gudstj.	12—20 tsk. Gudstj.	ca. Halvd. tsk. Gudstj.
i Haderslev Provsti i 6 Sogne		i 11 Sogne	i 2 Sogne
i Tørninglen » i 5 »		i 13 »	i 2 »
i Aabenraa » i 3 »		i 8 »	i 4 »
i Sønderborg » i 11 »		i 1 »	i 3 »
i Tønder N. » i 2 »		i 10 »	i 5 »
	ialt i 27	» ialt i 43	» ialt i 16 »

I 9 Sogne indskrænker Tallet paa de tyske Gudstjenester sig til 1—2, enten Konfirmations- eller Altergangssøndage.

Gennemsnitsantallet af tyske Gudstjenester i hvert af de *Landsogne*, hvor de overhovedet afholdes, er for de 5 Provstier henholdsvis 11, 14, 15, 7 og 16.

Det fremgaar endvidere af den kronologiske Oversigt, at Kirkemyndighederne tidligere gik ret forsigtig

frem med Hensyn til Antallet af de nyindførte tyske Gudstjenester i *Sogne med hidtil rent dansk Kirkesprog*. Dette Forhold har imidlertid forandret sig meget paafaldende, siden den sidste Statistik blev optaget i 1897. Der indførtes fra 1891—97 tyske Gudstjenester i 18 Sogne med rent dansk Kirkesprog, heri tillige medregnet de Sogne, hvor der *tidligere* har været afholdt tyske Gudstjenester, men hvor de saa igen er bortfaldet —. Fra 1898—1913 indførtes derimod tyske Gudstjenester i ikke færre end i 31 Sogne med rent dansk Kirkesprog. Men medens der fra 1891—97 indførtes fra 1—11 tyske Gudstjenester i 15 og fra 12—15 kun i 3 af disse Sogne, indførtes der fra 1898—1913 1—11 tyske Gudstjenester i 18 og 12—15 i ikke færre end 13 Sogne. Aarstallet 1898 danner her et ret skarpt Skel i denne Henseende, idet der allerede fra 1898 — 1905 indførtes 12—15 tyske Gudstjenester i 12 af de nævnte 13 Sogne med rent dansk Kirkesprog! Dette Forhold staar tydeligvis i Forbindelse med *Køllerpolitikken* og dens Virkninger — et Vidnesbyrd mere om de tyske Gudstjenesters politiske Baggrund.

At Antallet af de tyske Gudstjenester, hvor de forefandtes i Forvejen, er blevet *forøget* i tilsvarende Grad, vil ligeledes umiddelbart fremgaa af Oversigten, saaledes f. Eks. i Halk til 12, Oksenvad til 15, Ravsted til 15, Rødding til 30, Holebøl til 27, Toftlund til 29, Høstrup til 32, Bedsted til 12, Ris til 32, Jels til 27 osv.

Deltagelsen i de tyske Gudstjenester.

Den stadig tiltagende forøgede Indførelse af tyske Gudstjenester er som allerede nævnt ikke sket, fordi

Kirkebesøget ved disse Gudstjenester opmuntrede dertil; tværtimod er det Præsternes stadig tilbagevendende Klage, at de tyske Menighedsmedlemmer ikke støtter de tyske Gudstjenester ved at deltage i dem. Dette Forhold har dog ikke hindret Kirkemyndighederne i at gaa frem med Stormskridt i det Tempo, de engang har slaaet ind paa. De i den omstaaende Statistik angivne Tal over Deltagelsen i de tyske Gudstjenester taler deres tydelige Sprog i saa Henseende. Ganske vist kan disse Tal som nævnt ikke gøre Krav paa *absolut* Rigtighed. Men selv i de Tilfælde, hvor de ikke stammer fra Kirkebetjentens eller selve Præstens Oplysninger, vil de dog til en vis Grad være paalidelige, da de hviler paa et samvittighedsfuldt Skøn. Som det vil ses, er det tyske Kirkebesøg i enkelte Tilfælde ikke betegnet ved Tal, men ved Udtryk som, »ringe«, »tarvelig«, »jævn god« osv.

Udtager vi af Statistikken Tallene for Kirkebesøget i de Landsogne, hvor de er nogenlunde bestemt angivne, faar vi følgende Tal for *Gennemsnitsbesøget ved de danske og tyske Gudstjenester i*

	danske Gudstj.	tyske Gudstj.
Haderslev Provsti	100	22
Tørninglen »	78	20
Aabenraa »	120	47
Sønderborg »	92	13
Tønder Nr. »	105	42
Gennemsnitlig 99		29

Disse Tal har selvfølgelig ikke absolut, men kun *sammenlignelsesvis* Gyldighed for Kirkebesøget i Provstiet, da alle Sogne ikke er medtaget. Og det viser sig da, at naar *de danske Gudstjenester i Landsognene i Nordslesvig gennemsnitligt er besøgt af ca. 100 Personer, er de tyske Gudstjenester kun besøgt af 30!*

De absolute Tal for Deltagelsen i de tyske Gudstjenester i de Sogne, hvor Tallet overhovedet er givet, ser ifølge Statistikken saaledes ud:

I 11 Sogne angives Deltagernes Antal til	1—10
» 14 » » » »	10—15
» 8 » » » »	15—20
» 9 » » » »	20—30
» 12 » » » »	30—50
» 12 » » » »	over 50

I 9 Sogne betegnes Deltagelsen med Udtryk som »sparsom«, »ringe«, »tarvelig«, »daarlig« osv., i 4 Sogne som »jævn god«, »temmelig god«, »god« osv., og det viser sig, karakteristisk nok, at de Sogne, hvor Deltagelsen i de tyske Gudstjenester er mindst, findes for største Delen i Tørninglen og Sønderborg og delvis i Haderslev Provstier og *det hovedsagelig i Sogne, hvor der afholdes indtil 15 tyske Gudstjenester aarligt!*

Deltagelsen har i mange Tilfælde været saa ringe, at tyske Gudstjenester slet ikke har kunnet afholdes, hvad der i en hel Række Tilfælde har ført til, at de helt er bleven *ophævede* igen. Af Statistikken fremgaar det, at *i ikke færre end en Snes Tilfælde* har de tyske Gudstjenester maattet ophæves igen, fordi der ingen Deltagere mødte. Et enkelt af disse Tilfælde fra de senere Aar fortjener en nærmere Omtale end de har kunnet faa i de til hvert Sogn knyttede korte Notitser i Statistikken.

I *Hørup* paa Als indførtes i 1907 6 aarlige tyske Gudstjenester. Det skete under Henvisning til den nyanlagte Torpedostation ved Høruphav, og særlig virksom for Indførelsen var en Ingeniør *Linke* ved Torpedostationen, som tillige var Formand for *Den*

tyske Forenings stedlige Afdeling, og han bistodes energisk i sine Bestræbelser af Kommuneforstanderen. Der stillede Andragende om 16 tyske Gudstjenester, men Konsistoriet bevilgede dog kun 6. Men det viste sig snart, at Bevæggrunden havde været af ren politisk Art og næppe stod i Forbindelse med nogen kirkelig Trang. Besøget ved de tyske Gudstjenester var mere end smaat. Og Nytaarsdag 1909 kunde Præsten, Pastor *Beuck*, meddele, at ikke en eneste af Tyskerne, end ikke blandt de 48 Personer, som havde underskrevet Andragendet, havde søgt Herrens Bord. Ofte havde kun Degnen og Bælgetræderen, der i Forvejen havde overværet den danske Gudstjeneste, været de eneste, som var mødt ved de tyske Gudstjenester foruden Præsten; undertiden var der mødt 2—3 Personer til. Under disse Forhold fandt Præsten sig forstaaeligt nok foranlediget til at rette en Henstilling til Konsistoriet, og dette maatte — tænkeligt nok med tungt Hjerte — beslutte sig til officielt at ophæve de 6 Gudstjenester, »for at værne om Kirkens og dens Tjeneres Ære«, som et tysk Kirkeblad senere skrev.

Som Følge heraf rejste der sig i Fortyskningspressen og i de store tyske Blade, som forsynedes med Korrespondancer fra plumrede Kilder i Nordslesvig, et Ramaskrig imod Konsistoriet, der ellers ikke var vant til Angreb fra det Hold. Det beskyldtes for »en beklagelig Imødekommen« overfor Danskerne, skønt der selvfølgelig ikke fra Danskernes, men derimod fra Præstens Side var gjort noget for at ændre den forhaandenværende Ordning. Pastor *Beuck* forsvarede sig i »Reichsbote« med at give en udførlig Fremstilling

af Forholdene, og Pastor *Fischer* i *Højrup* ved Arnum bistod ham ved en Artikel, som han sendte til »Tägliche Rundschau«, der havde »beklaget« Konsistoriets Imødekommenhed« overfor Danskerne. Bladet fandt sig karakteristisk nok foranlediget til at lade Artiklen gaa i Papirkurven, hvorfor Pastor *Fischer* sendte Artiklen til »Schleswig-Holsteinisches Kirchen- u. Schulblatt«. I Artiklen, der træffende karakteriserer de kirkelige Forhold i Nordslesvig, hedder det:

»I mange af de mere end 80 Sogne i Nordslesvig, med dansk Kirkesprog er det *hovedsagelig som Følge af ren politisk Agitation*, at man har forlangt tyske Gudstjenester og faaet dem bevilliget af Konsistoriet. For at forebygge *denne uværdige Trafik* indførte jeg kort efter min Embedstiltrædelse i Aaret 1896 efter egen Tilskyndelse 15 tyske Gudstjenester, men fandt mig efter faa Aars Forløb nødsaget til at *nedsætte Tallet til 6, fordi der ofte ikke var noget som helst Besøg*. Hvor der holdes tyske Gudstjenester efter Konsistoriets Anordning, *klager mange Præster bittert over, at de tysktalende Familier ikketager Del i dem*. Konsistoriet tillader kun Nedsættelsen af Antallet af tyske Gudstjenester, naar der leveres uigendriveligt Bevis for, at der ikke er Trang til det bestaaende Antal.«

Dette Bevis havde Pastor *Beuck* jo kunnet præstere uden store Vanskeligheder. Det iøvrigt ellers fortrykningsvenlige Kirkeblad tilføjer, at Pastor *Fischer* her *lægger Fingeren paa et ømt Sted hos den nordslesvigske Tyskhed*.«

Biskop *Kaftan* skrev i September 1909 følgende skarpe Dom over Affæren fra Hørup og Kirkens politiske Fortyskning i Nordslesvig:

»Uden Tvivl er der *blevet syndet ved Fremkaldelsen af tyske Gudstjenester i Nordslesvig. Politikere, der ikke var religiøst interesserede, har grebet ind med urene Hænder.* At bede om tyske Gudstjenester uden at have til Hensigt at ville besøge dem, er *en hyklerisk Færd, som nedværdiger Kirken og pletter vort tyske Skjold.* Forhaabentligt har den i og for sig sørgelige Sag i Hørup den gode Følge, at *denne hykleriske Færd* faar en Ende.«

At disse Ord ikke blot har Ærinde til Hørup, men til mange andre Sogne, hvor Den tyske Forenings Tilhængere har lagt sig i Selen for at faa Kirkesproget fortysket, vil enhver, der kender noget til de kirkelige Forhold i Nordslesvig, let se. Ikke alle Tyskere har været saa ærlige som en Amtsforstander i Aabenraa Kreds, der for kort Tid siden paa Anmodningen om at være med til at arbejde for flere tyske Gudstjenester i Sognet erklærede, at det var ham besværligt nok at komme til tysk Gudstjeneste en Gang om Maaneden. Ligeledes udtalte en Jernbanearbejder i Tinglev, da han blev spurgt, hvorfor han havde skrevet under paa det Andragende, der i Sommeren 1913 sattes i Værk for at faa flere tyske Gudstjenester: »Jeg er jo Jernbanearbejder, og for Resten kan det være mig det samme, hvad der bliver prædiked, da jeg aldrig gaar i Kirke alligevel«!

Medens man skulde have troet, at Den tyske Forening vilde have lagt sig Biskop Kaftans alvorlige Ord

paa Hjerte, vovede man endog paa en Generalforsamling i Foreningen i Tinglev den 8. Februar 1913 at rippe op i den uhyggelige Hørupaffære. Det var især Amtsforsander *P. Kjer*, Sønderborg, og Formanden Dr. *Hahn*, som vovede at beskylde — Pastor *Beuck* for at bære Skylden for de tyske Gudstjenesters Skæbne i Hørup! Han skulde have henlagt Tidspunktet for Gudstjenesterne til et meget ubelejligt Tidspunkt og ikke have forstaaet at drage Tyskerne til. At afsløre de to Herrers intetsigende Paastande faldt ikke Pastor *Beuck* — der oven i Købet frivilligt havde afholdt tyske Gudstjenester, der imidlertid ogsaa var yderst daarligt besøgt, før de officielle indførtes i 1907 — vanskeligt.

En Udtalelse om Deltagelsen i tyske Gudstjenester, som *Sognepræsten*, Pastor *Andersen*, Holebøl, fremkom med i Kirkebladet for Holebøl Sogn i September 1913, fortjener i denne Forbindelse ogsaa at anføres:

»Jeg maa meget beklage, at de tyske Gudstjenester besøges saa daarligt. Den første tyske Gudstjeneste om Maaneden besøges næsten kun af unge Folk, i den sidste Tid har der i Gennemsnit været omkring 30. Men den anden tyske Gudstjeneste har nu flere Gange maattet *bortfalde*, da der var mødt ingen eller kun en eller to, én Søndag var der 4 og én 8 voksne Personer. Man kan kun slutte et deraf, og det er, *at der ikke maa være Trang til saa mange tyske Gudstjenester*. Og naar Besøget vedbliver at være saa daarligt, saa vil uden Tvivl den ene blive afskaffet til Ef-

teraaret. Det er jo en ganske forgæves Ting at ansætte Gudstjenester, naar Besøget udebliver, og saa gives der kun én Vej, og det er at slutte.«

— —

Den tyske Forenings Bestræbelser for Kirkens Fortyskning spores saa at sige overalt i Nordslesvig. Ikke blot har enkelte af dens fremtrædende Personer virket energisk i denne Henseende — f. Eks. Dr. Hahn i Nordborg og paa Rømø, Pastor Jacobsen, Skærbæk osv. — men naar der er blevet iværksat Petitioner om nye eller om flere tyske Gudstjenester, end der i Forvejen fandtes, kan Oprindelsen ifølge de fra Sognet givne Oplysninger i 20—30 Tilfælde føres tilbage til Den tyske Forenings Tilhængere. Og man kan gaa ud fra, at det samme er Tilfældet mange Steder, selv hvor der officielt ikke foreligger Kendskab hertil.

Kirkeforstanderskaberne og Kirkekollegierne.

I de allerfleste Tilfælde, hvor Kirkeforstanderskaberne og Kirkekollegierne overhovedet er bleven spurgt, naar det drejede sig om Indførelsen af tyske Gudstjenester, har de ganske naturligt sat sig imod — ganske vist som oftest til ingen Nytte. I det langt overvejende Antal af Sognene er nemlig Kirkeforstanderskabernes og Kirkekollegiernes læge Medlemmer enten udelukkende Danske eller de Danske er i overvejende Flertal. I Reglen bestaar Kirkeforstanderskabet af Præsten og 4 Lægmænd, Kirkeældste, og Kirkekollegiet af Kirkeforstanderskabet tilligemed et Antal Menighedsrepræsentanter, mindst 3 Gange saa mange som Antallet af Kirkeældste, i Reglen altsaa 12.

Ifølge den omstaaende Statistik findes følgende Antal danske henholdsvis tyske Lægmand i *Kirkeforstanderskaberne* i Sognene i de 5 nordligste Provstier i Nordslesvig:

	Alle danske	1 tysk Lægmand.	2 tyske Lægmand.	3 tyske Lægmand.	Alle tyske
Haderslev Provsti	22	1	1	1	1
Tørninglen »	23	1	—	—	—
Aabenraa »	12	1	2	—	3
Sønderborg »	18	—	—	—	2
Tønder Nr. »	12	—	—	4	8
Ialt	87	3	3	5	14

Blandt *Menighedsrepræsentanterne* har Tyskerne erobret flere Pladser, hvad der er en Følge dels af Valgmaaden — de Kirkeældste vælges af Kirkekollegiet, medens Menighedsrepræsentanterne vælges af Menigheden — og dels af deres 3 Gange større Antal. Sammensætningen af *Kirkekollegierne* i de 5 Provstier er følgende:

	rent dansk	dansk Flertal	tysk Flertal	rent tysk
i Haderslev Provsti*) i 16 Sgn.	5	1	1	1
i Tørninglen » **) i 19 »	2	—	—	—
i Aabenraa » i 10 »	4	2	2	2
i Sønderborg » i 17 »	1	1	1	1
i Tønder Nr. » ***) i 7 »	1	5	7	7
Ialt	69	13	9	11

Størsteparten af Sognene med rent eller overvejende tysk Kirkekollegium findes ganske naturligt i Byerne og saa i Nærheden af Sproggrænsen: Abild, Burkal, Hostrup, Højer, Løgumkloster, Nørre Løgum og Udbjerg, Haderslev, Aabenraa, Ris, Augustenborg—

*) I 3 Sogne findes ingen Menighedsrepræsentanter.

**) I 3 Sogne findes ingen Menighedsrepræsentanter.

***) I 4 Sogne findes ingen Menighedsrepræsentanter

Gl. Haderslev, Adsbøl, [8 tyske og 8 danske] Uge, Sønderborg, Tønder, Højst, Tinglev, Bylderup, Ravsted. I de 14 Sogne er det tyske Element i Kirkekollegiet derimod kun svagt repræsenteret. Efterfølgende Tavle er i denne Henseende oplysende.

		Tyske Medl. af Kirkekollegiet							
		1—4		5—8		9—12		over 12	
	Pr.	i	4 Sgn.	1 Sgn.	— Sgn.	2 Sgn.			
i Haderslev	»	i	3	»	—	»	—	»	—
i Tørninglen	»	i	2	»	3	»	—	»	3
i Aabenraa	»	i	1	»	—	»	—	»	2
i Sønderborg	»	i	1	»	—	»	2	»	10
i Tønder Nr.	»	i	1	»	—	»	2	»	10
Ialt		i	11	»	4	»	2	»	17

I mange af de Sogne, hvor der findes enkelte Tyskere i Kirkeforstanderskabet eller blandt Menighedsrepræsentanterne, er der dog ikke Tvivl om, at Danskerne ved kommende Valg meget let vil kunne sætte alle deres Kandidater igennem, saaledes som vi f. Eks. i Toftlund og Sønder Vilstrup i de senere Aar har set, at Danskerne ved at vække Deltagelse for Valget har besat de kirkelige Æresposter med deres Meningsfæller.

I den sidste Menneskealder er der dog ikke sket større Forandringer i Sammensætningen af Lægmandselementet i Kirkeforstanderskaber og Kirkekollegier. Ifølge Rigsdagsmand H. P. Hanssens Statistik fra 1890 var Sammensætningen dengang følgende over hele Nordslesvig:

Kirkeforstanderskaberne:

	Rent dansk	1—2 tsk. Lægsm.	3 tyske Lægsm.	Rent tysk
i 1890 :	86	13	7	6
men i 1913 :	87	6	5	14

En tilsvarende Udvikling spores indenfor Lægmandselementet i

Kirkekollegierne:

	Rent dansk	Dansk Flertal	Tysk Flertal	Rent tysk
i 1890 : 62*)		25	11	4
i 1913 : 69*)		13	9	11

Det ses her, at Udviklingen gaar i Retning af mere usammensatte kirkelige Organer, enten rent danske eller rent tyske. De Sogne, hvor Tyskerne har vundet Flertallet i de senere Aar, ligger alle paa et enkelt Tilfælde nær i *Nærheden af Sproggrænsen*. Ligesom de sidste Valg til Rigs- og Landdag har vidnet om det voksende danske Vælgertal, vil dette sikkert i Fremtiden ogsaa give sig til Kende ved de kirkelige Valg.

Bortfaldne danske Gudstjenester.

Medens de kirkelige Myndigheder, og da først og fremmest Konsistoriet og dets Formand *Dr. Müller*, laaner villigt Øre til alle de Krav, der fra tysk Side — som foran paavist ofte af politiske Hensyn — stilles om Indførelsen af tyske Gudstjenester, nytter det intet, naar der fra dansk Side bedes om en rimelig Forøgelse af danske Gudstjenester, hvor disse er trængt uforsvarligt langt tilbage. Det viser *Augustenborg-Affæren*.

I Augustenborg afholdes siden 1864 kun 4 officielle danske Gudstjenester. At dette Antal i Virkeligheden ikke paa langt nær svarer til den kirkelige Trang, fremgaar dels af den officielle tyske Befolk-

*) Heri ikke medregnet de 10 Sogne, hvor der ikke vælges Menighedsrepræsentanter.

ningsstatistik, ifølge hvilken ca. 40 % af Befolkningen er Danske — ikke blot dansktalende, kun 74 af Menighedens 194 Familier er tysktalende — og dels af den Omstændighed, at Præsterne i Augustenborg dog har fundet det fornødent at afholde et Par frivillige danske Gudstjenester og Bibellæsninger. I 1909 indsendte saa danske Menighedsmedlemmer et Andragende til Konsistoriet om at faa Antallet af de danske Gudstjenester forøget til 12. I halvandet Aar overvejede Konsistoriet Sagen. Saa kom Svaret ind imod Jul 1910, og Konsistoriets Julegave til den danske Menighed var et Afslag.

Der opstod kort efter Rygter om, at dette Afslag ikke skyldtes Konsistoriet alene, men at Hertug *Ernst Günther*, der er Kirkepatron i Augustenborg, og den tyske Kejserinde ogsaa var Skyld deri. Kejserinden vilde ikke have, fortaltes der, at der skulde indføres nye danske Gudstjenester i hendes Slægtsby, hvor der altid siden Reformationen er blevet prædikeret paa Tysk. Hvorvidt Kejserinden virkelig har spillet en Rolle ved Afgørelsen, er selvfølgelig ikke officielt konstateret; derimod herskede der ikke Tvivl om, at Hertugen havde haft en Finger med i Spillet.

Senere blev Spørgsmaalet draget frem paa Provstisynoden i Sønderborg i 1911, og et af Pastor *Mathiesen*, Guderup, stillet Andragende, hvori Afslaget beklagedes og Bønnen om de 12 danske Gudstjenester fornyedes, blev vedtaget med stort Flertal. Men indtil nu har Konsistoriet end ikke værdiget Andragendet et Svar!

Medens det saaledes synes at være Kirkemyndighedernes bestemte Vilje ikke at ville tillade Genindførelsen af danske Gudstjenester, har de vist sig villige nok til at ophæve dem. Som allerede nævnt kan Pastor Clausens Udtalelse paa Synodemødet i Sønderborg, at der siden 64 kun i et enkelt Tilfælde er ophævet danske Gudstjenester, ikke opretholdes. Baade er de rent forsvundet af en hel Række Sogne, og deres Antal er i andre Sogne indskrænket, tildels meget betydeligt, som Følge af de tyske Gudstjenesters Fremtrængen.

Siden 1864 er de *danske Gudstjenester helt fortrængt* i følgende 8 Sogne:

I *Humstrup* og *Karlum*, hvor det danske Sprog efter Civilkommissærernes Anordning endnu beholdt en underordnet Plads, faldt de danske Gudstjenester bort allerede efter nogle Aars Forløb.

I *Sdr. Lørum* fik Storbønderne trods Smaakaarsfolkernes Protest i 1884 sat igennem, at de danske Gudstjenester blev helt ophævet.

I *Udbjerg* afholdtes indtil 1889 15 danske Gudstjenester. Ved et Præsteskifte blev der fra tysk Side agiteret for helt at ophæve de danske Gudstjenester med den Begrundelse, at det saa var lettere at faa en Præst. Da Sagen skulde til Afstemning i Kirken, var det ikke blevet rigtigt bekendtgjort — især for dem, som kunde antages at ville stemme imod! Og der viste sig da kun at være et Mindretal paa 5, som ønskede Bibeholdelsen af de danske Gudstjenester.

I *Hanved* blev Kirkesproget rent tysk ifølge Civilkommissærernes Anordning. Et Andragende om Genindførelse af delvis dansk Gudstjeneste, underskre-

vet af ca. 100 Familiefædre, hvoraf mange bevislig ikke forstod Tysk, blev afslaaet, men det tillodes dog, at Daab, Altergang, Bryllup og Begravelse efter Ønske kunde forrettes paa Dansk. Men i 1893 ophævedes denne Ordning ved et Præsteskifte, og det tillodes ikke Præsten at gennemgaa et Kursus for at lære det danske Sprog, for at den hidtidige Ordning kunde oprettholdes.

I *Ladelund* ophævedes i 1896 12 danske Gudstjenester, efter at Kirkekollegiet i Forvejen havde afslaaet Petitionen herom. Ved en gentagen Afstemning blev der fra tysk Side udøvet et Tryk paa nogle af Kirkekollegiets Medlemmer med det forønskede Resultat.

I *Medelby* benyttedes i 1901 ligesom andre Steder et Præsteskifte til at faa de 12 danske Gudstjenester ophævet. Som Begrundelse anførtes ogsaa her, at det var lettere at faa en Præst, som ikke behøvede at kunne Dansk.

I *Braderup* var det samme Tilfældet i 1911 ved Pastor Petersens Forflyttelse til Maugstrup.

I disse Sogne har den tyske Gudstjeneste altsaa *fuldstændig fortrængt* den danske. Men i en hel Række Tilfælde har den desuden *formindsket* de danske Gudstjenesters Antal tildels meget betydeligt. Og det viser sig, at det især er i *Tønder Nr. Provsti*, at de danske Parallelgudstjenester er falden bort paa de »tyske Søndage«. Og man maa tillige huske paa, at mange Steder har de tyske Gudstjenester haft til Følge, at de danske er bleven henlagt til om Eftermiddagen eller som i Byerne til om Morgenen; og det har, som det kunde ventes, resulteret i et ringere Kirkebesøg.

En direkte *Formindskelse af de danske Gudstjenesters Antal* har ifølge de indhentede Oplysninger fundet Sted i følgende Tilfælde:

I *Gl. Haderslev* bortfaldt en Tid lang 15 danske Gudstjenester aarlig; senere afholdtes de om Eftermiddagen.

I *Rødning* og *Skrave* bortfaldt i hvert Sogn 3 danske Gudstjenester, saalænge Skrave Sogn var Anneks til Rødning.

I *Oksenvad* bortfaldt i Førstningen de danske Gudstjenester, da de tyske indførtes.

Da de tyske Gudstjenester indførtes i *Holebøl*, bortfaldt de danske paa Andenhelligdagene.

I *Ris* bortfaldt allerede fra Begyndelsen af 80erne 5 danske Gudstjenester, og jo flere tyske Gudstjenester der i Aarenes Løb indførtes, des flere danske bortfaldt der. I 1911 naaede man saa vidt, at omtrent *Halvdelen af de oprindelige danske Gudstjenester var falden bort*. Indtil da var der prædikeret tysk hver 3. Søndag i Maaenen, Nytaarsdag, Skærtorsdag og de 3 Andenhelligdage, hvad der svarede nogenlunde til Forholdet mellem Sognets dansk- og tysktalende Beboere: ifølge den sidste officielle Statistik 1835 mod 449, eller 75,5 % mod 24,5 %. Men saa meddeltes der pludseligt i Efteraaret 1911, at der nu ifølge Konsistoriets Anordning skulde prædikes tysk hver anden Søndag. Det tyske Kirkeforstanderskab havde indsendt Andragendet, og Kirkekollegiet — hvis Medlemmer for største Delen er Den tyske Forenings tro Tilhængere — havde støttet det enstemmigt, ligesom ogsaa den kort efter afgaaende Præst, Pastor *Juhl*, havde givet Andragendet sin Tilslut-

ning. Fra de dansktalende Beboeres Side skete der nu først en Henvendelse til Provsten, og da den var for- gæves, iværksattes en Petition til Konsistoriet, hvori man bad om, at Ordningen maatte forblive som hidtil. Petitionen var underskrevet af 309 *bosiddende voksne* Menighedsmedlemmer. Men Konsistoriet tog intet Hensyn til det dansktalende Flertals Ønsker, men vo- vede endog at paastaa, at den nye Ordning svarede til »Flertallets Ønsker blandt Befolkningen«, og paabe- raabte sig — Kirkeforstanderskabets og Kirkekol- legiets Ønsker, medens det jo aldrig tager Hensyn til disse Organers Ønsker i denne Henseende, naar de er dansksindede.

I *Abild* Sogn bortfaldt, da der afholdtes 15 tyske Gudstjenester, ligesaa mange danske; nu afholdes som nævnt 30 tyske Gudstjenester.

I *Burkal* Sogn bortfalder de danske Gudstjenester de 21 Søn- og Helligdage.

I *Hostrup* har de tyske Gudstjenester fortrængt 32 danske.

I *Højer* indførtes 1864 1 maanedlig tysk Gudstje- neste, hvor den danske saa bortfaldt. Senere blev Guds- tjenesternes Antal fordelt ligelig mellem de 2 Sprog, og fra 1898 afholdes kun mellem $\frac{1}{3}$ og $\frac{1}{4}$ af Gudstjene- sterne paa Dansk.

I *Højst* er der bortfaldet 15 danske Gudstjenester.

I *Ravsted* har Indførelsen af 15 tyske Gudstjene- ster haft en tilsvarende Formindskelse af de danske til Følge.

I *Tinglev* er det samme Antal danske Gudstjene- ster fortrængt, og der arbejdes for Tiden fra tysk Side

paa at faa Antallet af Gudstjenesterne delt lige mellem de to Sprog.*)

I *Tønder* er de danske Gudstjenesters Antal stadig trængt tilbage. Efter Krigen blev de to Sprog ligeberettigede i Kirken. Senere indskrænkedes de danske Gudstjenester til hveranden Søndag og i 1905 til 1 Søndag i Maaneden samt Førstehelligdagene.

I den »danske Kirke« i *Flensborg* afholdtes indtil 1900 officielt dansk Gudstjeneste hver Søndag, men fra da af formindskedes deres Antal med det halve til Trods for gentagne Ansøgninger, den ene forsynet med ca. 2000 Underskrifter, om at bibeholde den gamle Ordning.

I *Bov* er de danske Gudstjenesters Antal først blevet formindsket med det halve; de afholdtes efter Krigen heranden Søn- og Helligdag, nu derimod kun i Gang maanedlig.

— —

Forudsat at de Oplysninger, som er indhentede fra de forskellige Sogne, er fuldstændige med Hensyn til Besvarelsen af Spørgsmaalet om de bortfaldne danske Gudstjenester, bliver det samlede Resultat, at siden Krigens Afslutning i 1864 er det danske Sprog helt fortrængt som Kirkesprog i 8 Sogne, og desuden er for Øjeblikket henimod 250 danske Gudstjenester om Aaret bortfaldet i 11 Sogne.

*) Henimod Jul 1913 meddeltes det, at Konsistoriet var gaaet ind paa Den tyske Forenings Tilhængeres Ønske om at faa indført det dobbelte Antal tyske Gudstjenester i Tinglev. Der afholdes nu tysk Gudstjeneste 1. og 3. Søndag i Maaneden, 1. Juledag, Nytaarsdag, Skærtorsdag, 2. Paaskedag, 2. Pinsedag om Formiddagen, samt Langfredag og preussisk Bededag om Eftermiddagen. (Jvf. S. 218.)

Pastor Clausens Paastand paa Synodemødet i Sønderborg manglede ikke saa ganske lidt i at være rigtig.

* *
*

Det danske Modersmaal i de sønderjydske Kirker har haft haarde Kaar at døje under Fremmedherredømmet. Stadig stærkere har det tyske Sprog trængt sig paa. Der kan især skelnes mellem 3 stærke Angreb mod det danske Kirkesprog. Det første foretoges allerede før Krigens Afslutning gennem *Civilkommissærernes* Anordning, hvorved det tyske Sprog trængtes frem i det sprogblandede Omraade og de sydligste af de rent dansktalende Sogne. Indtil Slutningen af 70erne skete der faa Forandringer; men saa i 80erne begyndte Bestræbelserne for at drive det danske Modersmaal ud af Kirkerne tydeligere at gøre sig gældende, og efter *Sprogreskriptets Udstedelse* i 1888 faar Kirkens Fortyskning fuld Vind i Sejlene til et fornyet Angreb, der i Virkeligheden kun flovede lidt af i første Halvdel af 90erne, men som, da *Køllerpolitikens* Storm gik hen over Landet, fik ny Styrke. Og selv efter Køllerpolitikens Ophør er Bestræbelserne bleven fortsat med næsten uformindsket Energi. Og det er det karakteristiske ved det sidste Angreb, at det især synes rettet imod de Sogne i de nordlige Provstier, hvor det hidtil var rent dansk Kirkesprog. Formaalet er tydeligt nok at faa tyske Gudstjenester indført i *alle* Sogne i Nordslesvig. Er Fortyskningen naaet saa vidt, da vil det falde saa meget lettere at efterkomme de Ansøgninger, der altid kan tilvejebringes »föör tillfället«.

naar det gælder om at *faa de danske Gudstjenester fjernet* til Fordel for de tyske.

At Modersmaalets Fordrivelse fra de nordslesvigske Kirker svarer til mange Tyskeres Ønsker, ogsaa indenfor Kirkestyrelsen, er der ikke Tvivl om. Omstaaende Statistik viser det tydeligt nok. Men derfor maa den nordslesvigske Befolkning ogsaa være klar over dette for det kirkelige Livs Udvikling saa skæbnesvangre Spørgsmaal og af al sin Evne søge at værne Modersmaalets Ret. Det kan tænkes, at de kirkelige Myndigheder af Frygt for et almindeligt Brud vil søge at fortyske Kirken saa *ubemærket* og derfor saa langsomt, som det af Hensyn hertil er muligt. Men derfor bliver Bestræbelserne ikke mindre farlige og skæbnesvangre. Og der er al Anledning til allerede nu at overveje, hvad der maaske i Fremtiden vil blive nødvendigt at gøre. En af de Ting, som i Øjeblikket ligger nærmest for, er blandt de kirkelig interesserede Menighedsmedlemmer at vække Opmærksomheden for de kirkelige Valg.

Det er i Virkeligheden ubegribeligt, at der blandt Præsterne i Nordslesvig, hvem dog ganske utvivlsomt det kirkelige Livs Udvikling ligger varmt paa Hjerte, findes saa ringe Forstaaelse for den Fare, som Kirkens Fortyskning rummer for deres Gerning. Vel føler de sig nok paa faa Undtagelser nær som Tyskhedens Repræsentanter, og maaske de til en vis Grad har kunnet glæde sig over det tyske Sprogs Fremtrængen paa det danskes Bekostning. Det er jo ogsaa vitterligt, at i adskillige Tilfælde har Præsten redebon og med god Vilje støttet Fortyskningsbestræbelserne. Men mon de aldrig

er kommen til at tænke paa, hvordan de kirkelige Forhold i Nordslesvig og Forholdet mellem dem og deres Menighed *kunde have været*, om de havde kendt deres Besøgelsestid og mindre tænkt paa Tyskhedens Fremme i »Nordgrænselandet« end paa Udviklingen af et rigt og inderligt Menighedsliv? Det havde da været deres Pligt at sætte alle andre Hensyn til Side og have gjort Kirkens øverste Styrelse opmærksom paa det skæbnesvangre Fejlgreb, der ligger i at styre Kirkens Anliggender ud fra national-politiske Bevæggrunde.

Et saadant Fejlgreb vil og maa hævne sig før eller senere. Naar først Kirkerne staar tomme, er det kirke ligt set kun en ringe Trøst, at det er lutter tyske Gudstjenester, som afholdes. Thi den Stund ligger fjern i en uoverskuelig Fremtid og vil efter den hidtidige Udvikling at dømme aldrig naas, da tyske Gudstjenester Aaret rundt skal kunne skaffe fyldte Kirker i Nordslesvig.

At den danske Befolkning efter Evne har søgt at værne Modersmaalets og dermed Kirkens Ret, har maaske bevæget en eller anden Præst til at tro, at der laa politiske Motiver bag. Men kun ved en meget overfladisk Betragtning vil en alvorlig Mand kunne fornægte de kirkelige og religiøse Bevæggrunde, som Befolkningen i sit Forsvar for Modersmaalets Brug i Kirken har ladet sig lede af.

Den mere forstaaende Opfattelse af de nationale Forhold i Nordslesvig, som har kunnet iagttages i de senere Aars »Fredsforeningsbevægelser«, skulde man have troet ogsaa ville have gjort sig gældende paa dette Omraade. Foreløbig synes der dog ikke at turde

ventes nogen direkte Hjælp fra den Kant. Man kan saaledes ikke undgaa at lægge Mærke til, at de to Sogne, hvor »Fredsforeningen«s mest fremragende Førere, Pastor *Schmidt*, Vodder, og Pastor *Vogel*, tidligere i Holebøl, er eller har været Præster, har de tyske Gudstjenester virkelig gjort ret gode Fremskridt i *Antal*.

Men det maa haabes, at baade Præsterne og Menighedsmedlemmerne — de danske saa vel som de tyske — og endelig ogsaa de Styrende i Kirkens Anliggender, maa blive klar over, at det er et religiøst utilstedeligt Misbrug at ville benytte Kirken til at afnationalisere en Befolkning.

Af Præsteindberetninger fra Ribe Stift i 18. Aarh.

Ved H. Weitemeyer.

II.

5. N.-Rangstrup Herred. (Forsættelse).

Agerskov Sogn. Indberetningen, fra 1766, er skrevet af Otto Riese.

Af Præstelisten: *Erich Kark* Herr (∅ : Karkherr, Præst) tho Agerskou, har levet, som de gamle Breve udviser, formodentlig . . . [makuleret]*). Om *Petrus Mathiæ* (der ifl. Rhode og Wiberg var een og samme Person som Eftermanden *Terkil Madsen*). siger Præsten, at han slutter af Omstændighederne, at han var en myndig Mand. Der gaar Sagn af, at en Munk skal have boet her i Nittriskjær, en enlig halv Gaard her i Sognet . . . Mærkeligt, at allerede 1528 var den lutherske Religion her indført**). — *Jonas Pedersen Snell*, kaldet 1622, . . . var g. m. Trine, uden Tvivl fra Haderslev og døde i (makuleret), hvor hun havde mange Venner og en Søster, som havde Borgmester Hans Eggertsen i Christiania. Jonas Snell

*) Jensen, Stat. (p. 1514) nævner Erik, Sognepr. til Agerskou Kirke 1508.

**) Se J. Abildgaards Optegn, i Sønderj. Aarb. 1906 p. 117, og Rhode, Haderslev Amt p. 478.

blev taget ud af Kirken af Fjenden, da han uddelte Kalken, og ført til Lygumkloster, hvor han døde (1659), men siden her tilbageført og begravet ved Alteret. — *Johan Snell*, kaldet 1660, var g. m. Margrethe Lange fra Haderslev; kom til Kaldet, da Sognet var i en ringe Tilstand efter Krigen; døde i Sprinkel (en Sygdom), saa sin Successor [Foss] i et Syn og talte siden med ham, før han endnu tænkte paa at søge om Kaldet, om at nære Godhed for hans Børn etc. — I *Christian Ottesen Rieses* Tid (1696 til 1734) blev Ligvagt og Fastelavns Løben afskaffet, saa og fire Steder, som laa øde siden Fjendetiden, opbygte, Sognet blev folkerigere, Husene forbedrede ved Brandmur. — *Otto Christiansen Riese* er g. m. Cathrine Hedevig Lorentzen, Datter af Raadmand Adolph L. fra Pelworm. I hans Tid har man i Sognet faaet Skolevæsenet noget forbedret, Bibler og andre Bøger er indførte osv. (se ndfr.) . . . Gaardene er stegne til en høj Pris; de halve Gaarde, som for 50 Aar siden blev solgte for 300 Slettedlr., er 1765 gaaede til 2050 Sldr. »Om det findes Umagen værd at melde,« siger O. Riese om sig selv, »da har han efter Biskop Brorsons og Rektor Falsters Tilskyndelse oversat Gothelts 400 Andagter i dansk Sprog med nogle Anmærkninger. Biskop Brorson gjorde en Fortale dertil, men da det, efter at Bogfører Korte i Flensborg havde annammet samme, blev os alle først bekendt, at allerede 200 cum privilegio var trøkte, ligger Arbejdet endnu hos ham. En liden Levnedsbeskrivelse om Hark Olufs besønderlige Fata i Tørkiet har han over for en Snes Aar siden ladet trække i København, som er i

Leipzig oversat i det tyske, saavel som af Etatsraad Reinhold i Slesvig, hvor han har set den færdig, men døde [o: Friedr. Ad. Reinhold, d. 1749] imidlertid. Samme har han og ladet oplægge i Slesvig 1762. En Cøntrovers ang. det Copernicanske og Tychoniske System i Octav«*).

Kirke n siges at hedde St. Dionysii Kirke, har Ord for at være næsten i alle Maader den realeste og bedste paa 6 à 8 Mil trindt omkring undtagen Brøns Kirke, som har et og andet forud**). Er nu for et Aar siden efter Anordningen takseret for 6000 Slettedlr. Den er anlagt 26 à 28 Grader for meget til Vesten, eller ligger lidet for silde efter Middagslinien, ihvorvel Fejlen kun bestaar i Vaabenhusets Tilbygning. Dens Alder vides ligesaa lidet som de allerflestes; af Træværkets gode Tilstand i Taarnet tænkes nok, at den ej er af de allerældste, muligen plus minus 100 Aar gl. Den er velbyggt mest af Kva-dersten, tækket overalt med Bly, har et smukt firkan-tet Taarn med Fløj af 61 Al., har to Klokker, en ganske god med den Inskription: Peder Nissen Karckiswaren in Galsted, Paul Maczen to Aggerskow Karckiswaren 1574. Got mi Michel Dibler; den mindste har taget nogen Skade. Et Kapel, hvorudi Skriftestolen og Kirkens Klæder, et dito til Kalke Run. Legata er nogle Jorder overalt i Sognet belig-gende, som ikkun bringer lidet ind. Har to gode Hvælvinger i den østerste Del, som er smukt malet i

*) Jeg har medtaget dette som Supplement til Otto Rieses Biografi, om hvem se Biogr. Lex. og Rhode, Hader-lev Amt p. 482.

***) Se Haupt (I p. 392).

den vaade Kalk 1632. En lav Hvælving under Taarnet. Alteret er vel repareret og med Historier malet; Inskrp.: Erasmus Heidtmann Archidiaconus Prowst tho Godes Ehren disse taffel setten laaten 1597; Snedkerarbejdet maadeligt. Kalk og Disk af Sølv, vel forgyldt, med Inskr.: Denne Kalk og Disk med hosliggende Alterklæde har kgl. Mays. velbestalter Landkommissarius udi Jylland over Wendelbo og Wiborg Stifter velædle Hr. Jens Wisberg foræret til A. Kirke 1680, som var kommen fra Baulund. Funten . . . er en hængende Engel, som for en Snes Aar siden [jeg?] har ladet komme fra København; findes og den forrige Sten. Prædikestolen ret smuk; Inskr. paa Himlen: Jens Christensen, Hans Bundsen Kirkeværger 1647. En Tavle med Præsternes Navne efter Reformationen og et meget godt Skilderi, som skal være et Slags Kopi af det renommerede i Strasborg, som for nogle Aar [jeg?] har købt for billig Pris. Længden af Kirken iadentil er 69 Al., den største Bredde $13\frac{1}{2}$ lybsk Al., i Koret $11\frac{1}{2}$, i Taarnet 8. Ett smukt Pulpitur under Taarnet paa 4 Piller er bygget 1727. Kirken er for 50 Aar inden og uden meget forbedret. — Et lidet Værts- hus ligger halvt paa Kirkens og halvt paa Præstegaardens Grund, og Kirken nyder deraf 1 Rd.

Indkomsterne er meget ulige for Tiendernes Skyld, ligesom Kornet er i Pris, 200 à 300 Mk.; dens Kapital er for nærv. Tid 40 Rd.

Kongetienden ejer Kongen; kommer alle 6 Aar paa Auktion, staar nu for plus minus 40 Rd. aarlig og har været for 60 à 70 Aar i ringe Pris, nu har Sognet Forpagtningen.

Præstegaarden har meget nært staaet paa samme Sted før Reformationen; Successor køber Gaarden efter Taksation, Bygningen er ej af de ringeste; skal ligge dertil 3 Ottinger, men Grunden findes ej større som til 2 Ottinger; dog ligger som en Donation $\frac{1}{2}$ Ott. Jord dertil aparte, kaldes *Kiergaard*. Et Hus er bygget for 30 Aar siden i Præstens Toft. En Eng paa 8 à 10 Læs Hø skal være kommen fra Præstegaarden.

Personernes Antal over 12 Aar er 780 à 790. — Der findes i det mindste $\frac{1}{8}$ Seele mere end for 60 à 70 Aar siden. Folks Kundskab er bedre som før de Aaringer, især siden Forordningen er indført de confirmandis. For 30 Aars Tid var smukke Opvækkelser i Sognet, saa at der syntes mere Alvorlighed blandt Folk som før, ligesom nu kendes en mærkelig Forandring; Banden og Sværen, Kortspil, Slagsmaal, Krogang, Julestuer, Ligvagt, Fastelavnsløben næsten er forsvunden eller mægtig formindsket. For en 20 Aar siden kom her undertiden en grov Separatist *Jens Brok* fra Jylland til Sognet, som nær havde forvildet nogle. Men da han i Tønder for Retten ej kunde blive skilt fra sin Kone, fandt han det for godt at løbe bort med en Pige af Sønder-Lygum, hvorved hans Kredit faldt, og har jeg siden intet hørt til ham*).

*) Om denne stridbare Mand Jens Christensen Broch se Kirkeh. Saml. 5. R. III p. 306 flg. og 756 flg. Riese siger, at det var „for en 20 Aar siden“, at han var i Sønderjylland maaske der skulde have staaet „for 30 Aar siden“, thi i 1736 besøgte Broch disse Egne. I Kirkeh. Saml. (anf. St. p. 777) staar, at hans første Kone vistnok var død. og at han siden har giftet sig med en tysk Kvinde.

Det var i de Tider, at den *hernhutiske* Secte blev bekendt her i Sognet, hvortil en temmelig Del forfaldt. Ved hvad Lejlighed kan ej egentlig siges. En Del var af de bedste og redeligste Gemytter, som uden Tvivl havde en god Hensigt, men vel ej just kunde gøre Forskel, nogle var derhos egensindige, andre lærte Talemaaderne uden videre, atter andre brugte dette Navn for derunder at skjule deres Hykleri, som udbrød i grove Ekscesser. Som denne nye Lære gav et temmeligt Opsyn i disse Egne, og da Sagen dengang stod som in crisi, resolverede jeg med min elskværdige Nabopræst *R. Möniche* [Mønnike], som da var i Bedstede, og med Pastor *Otto Riese* af Lygumkloster at gøre en Rejse til *Pilgeruhe* og *Oldesloh*, egentlig for at erkynde os om dem alting. Vi taledes og paa dette sidste Sted en og anden Separatist, derefter adskillige i Hamborg og Altona, som vi fandt besynderlig godgørende, og de, som vi saa, af Skarpsindighed, tænker nogle af dem var Gichtelianer, de var sindede tværtimod Hernhuterne, thi de lagde sig meget efter Videnskaber, saavidt vi kunde forstaa, for desbedre at kunne tjene deres Næste, thi den anden Tavle (?) syntes dem saa vigtig som den første. Vi talte og *Stötterup**) og hans Kammerat, hvis Navn husker ej; de bar Skæg ligesom Jens Brok, var fluks grovere som de forrige, skal ej heller sige, om de stod i noget Venskab eller hævde Omgang med dem. — I Sognet findes Husene forbedrede, Meubler formerede, Klædedragten bekoste-

*) Om Brødrene Stöttrup se Biogr. Lex. og en interessant og lunt affattet Artikel af Arkivar Saxild i Saml. til j. Hist. 3. R. VI.

ligere, Gaardene meget dyrere . . . som for 40 Aar siden og derefter, men da nu i nogle Aar ved Ekstras-katten hvert Aar er gaaet henimod 500 Rd. i rede Penge af Sognet, tænker vel, at Prisen mægtig turde falde.

Agerskau, efter vor Dialekt *Auerskau*, uden Tvivl, da her i Sognet har overalt vokset megen Skov, som de Gamle for 60 Aar siden har fortalt mig, og mange Steder endnu i Sognet, kan Navnet af e. g. *Gammelskou*, *Biørnskou*, *Nedskou* (forte *Nødskou*), *Stenskou-bjerg*, vil *Agerskou* sige saa meget som *Overskou*.

. . . *Rangstrupgaarde* 3 Gaarde . . . *Biørskou* et Værtshus . . . *Sindet* en liden Gaard, *Faarehus* do., *Aagaard* do., *Langelund* 2 Gaarde . . . I alt i Sognet ?? Plove.

I *Gammelskou* har Mads Simonsen boet, som meget kontribuerede dertil, at Nicolaus Helvaderus kom fra Hellevad, idet han af Helvaderus er bleven skjældet; Breve derom har været i Behold i mine yngre Aar. I *Nittriskier* skal Munke have haft deres Sæde. I *Galsted* er vores store Klokke støbt. I *Langelund* har boet en renommeret Herredsfoged Nis Langelund, som ses af gamle Breve. Sønden ved Baulund har været megen Udørk og smaa Skov. Formodentlig fra *Medolden* har gaaet en Vig derind af Havet; Engenes Navn vidner derom, i Haunen i Rørene et lidet Anker (er af gamle Mænd sagt mig) der at være fundet i *Sort-Enge*. I *Geestrup* har for 150 Aar siden været en renommeret Kvinde kaldet *Geestrup Gud*.

I Østen og Nør Siden af Sognet er bedst N æ r i n g af Ageren, i Sønden bedst af Engene; Boghvede og Rug er det meste; af Rugen sættes gemenlig det meste af i Tønder. Ordinær hviler Jorden 5 Aar og er 3 Aar under Sæd. Her fabrikeres Kniplinger i Vester- og Sønderdelen og knyttes Strømper i Østerdelen; i Østerdelen overflødig af Mosejord . . .

Ved *Gottbæk*, som før har lagt til Sognet, fandtes en stor Sten, hvorefter siger nogle, at der var Runebogstaver derpaa, men da jeg for 30 Aar siden undersøgte det, befandt (jeg) ikkun uordentlige Ridser derpaa, men ej en eneste Bogstav, men en liden Mil Ø. derfor staar den renommerede Sten, hvorefter Danckwerts Cronneche.

Mellem Mellerup og Wellerup findes adskillige Høje, 8 a 9 i Tallet, i en af dem nogle løse brændte Menneskeben, saa der maa have staaet et stort Slag i ældgamle Tider; de kaldes *Skin-* eller *Skienberg Høje*. Nogle flere Høje ved andre Byer, hvoraf jeg har bekommet nogle Urnas, hvoraf en, som var af considerabel Størrelse, er kommen til Dresden, nogle flere har min Ven og Velynder Dr. Johan Christian Fabricius*) faaet, saa og nogle smaa Ting, som deri er fundne, selv har (jeg) endnu nogle, alle af en Blanding af Messing og Kobber som Corintisk Ærts, et eneste af Jærn som Enden af et Spyd. Saa er mig og kommet nogle brudte Stykker af et Sværd til Hænde, men af Malm nogle Stykker, har prøvet at afdrive med Bly, men intet fixum deri fundet.

*) Det er Fysikus Johan Christian Fabricius i Tønder. Otto Riese beskæftigede sig meget med mekaniske og fysiske Arbejder og havde store Samlinger.

Et Par 100 Skridt fra Agerskau findes *Balders-* eller *Bolders Høj*, hvoraf for ungefer 150 Aar siden et smukt Sværd er opløjet, som skal være kommet til Amtmanden i Haderslev; samme Høj er ganske lav, og gaar en Ager derover; men det er dog betænkeligt, at Bolderslev ikkun er to smaa Mile herfra; saa synes mig og at have læst noget om en Bolder, som er begravet i Sønderjylland.

De fattige nyder 4 à 24 Sk. i Ugen. — Skolehuse er oprettede 4 à 5 i min Tid, men gode Skolemestre fattes. Bønderne selv lejer for godt Køb, 8 à 12 Sk. Vinteren over, da de og faar Kosten, hvorover Skolevæsenet undtagen her i Byen og i Baulund er ikkun i maadelig Stand uagtet min Omhyggelighed, men ej hvert Aar gider ligget i Strid derom.

Branderup Sogn. Der er to Indberetninger, den første er udateret, den anden dat. 3. Febr. 1768, begge af Ditlev Outzen.

Af Præstelisten: *Thomas Pedersen* nævnes i et Tingsvidne af 1618 om, at 10 Fag af Præstegaarden har tilhørt, før den afbrændte, Sognet og er skænkede Præsten; om ham er ellers intet bekendt, thi ved Efterspørgsel i Sognet ved ingen her af ham at sige, saa at Navnet endog for de ældste er ubekendt. — Hans succederede en, hvis Navn de gamle siger at have hørt nævne, men ved intet andet om ham, end at han kaldtes *Hans Terkelsen*. — *Michael Wulffdal* (fra 1629, d. 1667), hvis Epitafium er det eneste, som findes i Kirken . . . En af hans Sønner Christian forpagtede den kgl. Brandrup Mølle, og af hans Familie er endnu Pensionærinden paa Møllen, hvis Stammenavn er

Wulff . . . Om ham fortælles her i Sognet den Historie, da hans Datter var død, og han var flyttet fra Præstegaarden ned paa Møllen til sin Søn, saa giftede Hr. Søren Hütter [Wulffdals Eftermand] sig med et Fruentimmer Kiesten Christensdatter af Brøns, maaske hun var Præstens Datter, thi Præsten af Brøns forrettede Brudevielsen, som sl. Hr. Mikkel vilde have forrettet som Provst. Derfor, da alting udi Kirken var af Præsten fra Brøns forrettet, og han sad paa sine Knæ for Alteret, listede denne gamle Provst Hr. Mikkel op til Alteret, bukkede sig for ham og sagde:

God Dag, god Dag, Hr. Gileat!
 Jeg stryger Pengne i min Hat
 Og gaar ad Døren i saa brat,
 God Nat, god Nat, Hr. Gileat!

Da han nu gik med Offeret i Hatten ned ad Kirkegulvet, knurrede han og sagde noget ved sig selv, som Ingen forstod; kom han ned til sin Søn, som sagde til ham: »Fatter, hvi gjorde I det og knurrede endda?« »Min Søn«, svarede han, »naar Katten faar Musen, saa knurrer han«*).

*) Denne Historie har Wiberg anført omtrent Ord til andet efter Outzens Manuskript. Blot har han overset (eller bevidst udeladt) det lille Ord „maaske“ ved Bemærkningen om, at Kirsten Christensdatter var en Datter af Præsten i Brøns. Thi det kan hun ikke være. Paa den Tid var der ingen Præst i Brøns, der hed Christen. Det kan nemlig ikke passe paa Christen Billum, (under hvem vel Wiberg har en Henviisning til S. Hütter i Branderup), da han døde 1627, medens Hütter først er født 1633 og hans første Kone døde 1663 og hans anden Kone, den her omtalte Kirsten, 1665. Er det Præsten i Brøns, der har viet dem, maa det være Ægidius Langesen Wellejus. Men hvorfor kalder Wulfdal ham for Gileat?

Søren Lauridsen Hütter . . . Alle Hr. Sørens Børn, da Kaldet er lidet, Børnene er mange, Moderen [her menes hans 4. Hustru Mette Adolphsdatter Less] ikke synderlig, er slet opdragne, førte derfor og, som enhver ved endnu at tale om, et vidtløftigt, ryggesløst Levned, en Datter Margrethe (f. 1686) undtagen, som blev Krokone i Rapsted og, saavidt jeg ved, lever endnu i en høj Alderdom i god Velstand; de andre havde en slet Skæbne i Verden*). Søren døde 18. Jan. 1712, 78 Aar og 11 Maaneder (Wiberg har: 1715). I den anden Indberetning har Præsten tilføjet: Efter at jeg havde erfaret, at Søren Hütters Datter levede endnu i Rapsted Kro, rejste jeg til hende for at faa nærmere Underretning om Hr. Søren's Genealogi, men det var forgæves, thi Datteren vidste intet om Faderens Forældre at sige, uden at hendes Farfader havde været Bager i Ribe og lod sig kalde Hans Lorentzen Pikmann . . .

*) Vedlagt er en efter Kirkebogen affattet Liste over alle Hütters 14 Børn (ligesom over Eftermandens, Nicolaj Freuchens Børn). Blandt disse nævnes en Datter Mette Marie, født 20. Novbr. 1675, om hvem de Gamle fortæller, at hun i Jylland blev trolovet med en Præst paa sin (o: hans) Sygeseng og døde (o: Præsten) straks efter Trolovelsen, kom saa her til Branderup igen, blev, da hun vilde have haft Hr. Nicolai Freuchen til Ægte, omsider urolig i Hovedet, sad en Tidlang paa N.-Rangstrup Herredsting, fordi hun havde truet Præstegaarden med en Ulykke, da Sognemændene holdt Vagt ved hende, hvor hun og endelig døde. En anden Datter Anke Marie, f. 17. Juli 1688, blev Krokone i Arnlund, en liden By i Wested, og døde for nogle Aar siden i Armod. En Søn Severin, f. 28. Decbr. 1680, giftede sig med en Pige i Branderup og boede nogle Aar her paa en Bondegaard, maatte omsider forlade den for Gæld og døde i Nustrup i stor Armod, og hans Søn har været her hos mig at betle-

Om Præsterne i Brandrup haves og den Efterretning af gammel Sigende, at de i de ældre Tider, fordi Kaldet var saa lidet, har været Tingskrivere tillige paa N.-Rangstrup Herreds Ting. Her siges ogsaa af Bønderne, at Halvdelen af Gestrup og noget af Baulund Byer, som hører til Agerskov Sogn, skal i ældre Tid have lagt her til Sognet, men jeg kan ikke finde noget derom . . .

Kirken, paa en Bakke i Præstens Løkke, er kun liden, af Kvadersten, tækket med Bly paa den søndre Side, men paa den nørre med røde Teglsten, har og et firkantet med Bly tækket Spids-Spir. Dens Alder vides ikke, da der ej findes Aarstal nogen Steder paa den; i Taarnet en liden Hvælving, men ellers Loft overalt. Har ingen anden Indkomst end sin Tiende, ikke heller noget at holde vedlige uden sig selv. Kalk og Disk er af Tin . . . Funten af graa Kampesten udhuggen, men sprukken, at den ej kan holde Vand; bruges derfor et Messingfad, hvorudi Degnen, hver Gang der er Barsedaab, hælder Vand, som tages af den Kirkebakken forbiflydende Bæk. Alteret og Altertavlen er ganske slette; midt paa Altertavlen staar et Alter malet, hvorovenpaa staar Christus paa Korset; ved den venstre eller søndre Side af Korset er malet en Patelle med en Oblat paa, ved den nørre Side af Korset en Kalk, og tæt ved Alteret er malet en Funt, over hvilken den Helligaand i en Dues Lignelse; i Funten nedfalder Vandet, i Kalken Blodet af Jesu aabne Side . . . Altertavlen har en Laage paa hver Side, at den kan lukkes til, i disse staar de 12 Apostle, 6 i hver, hugne ud af en Billedhugger . . .; neden under

Altertavlen staar: 1630, renoveret 1718*). Neden under paa Prædikestolen staar: Hans Outzen og 1725. Klokken er ganske liden, og findes ingen Inskription paa den; i Kanterne derom er den beskadiget og Stykker afslagne, som siges at være gjort af en gal afsindig Karl, der en Nat mod Dagningen gik op i Taarnet og med en Hammer gav sig til at banke Stykker af den om Kanten; i Begyndelsen mentes af dem, som hørte det, at det var Spøgelse, men da det blev Dag, vovede nogle sig op at se sig for og fik da dette afsindige Menneske ned fra den. — I det nørre Hjørne neden for Koret et Epitalium, opsat sl. Hr. Michael Wulfdall til Ihukommelse af sin (!) yngste Søn, som, da han kom hjem efter sin Faders Død og havde lært at male, forfærdigede det, som var det sidste Arbejde, maaske og det første, han gjorde, thi da han havde det færdigt og gik hjem, blev han syg paa Vejen og døde straks derefter. Nu er det noget forfaldent. Under Inskriptionen staar: Gud til Ære, Kirken til Zirat og sine sl. Forældre til Eftertænkning haver Hans M. Wulf denne Gravskrift ladet opsætte og selv stafferet 1669.

Kirken giver til Præsten 4 Mk. i Penge, og en Bonde i Brandrup af noget Kirkeland 10 Skpr. Rug til Præsten for Vin og Brød (dette Land eller disse Agre har Bonden usigelig dyrt, thi de ligger paa eet Sted, han kan ikkun dyrke dem i 4 Aar, da de saa ligger igen 4, og giver han ligesaa vel de Aar, de hviler).

K o n g e t i e n d e n tager Bønderne selv paa Licitationen og har haft den i mange Aar for 22 Rd.

*) Se Haupt I p. 399.

Præstegaardens Bygninger var, da jeg 1759 kom her, ved mine Formænds Efterladenhed i at holde dem vedlige, saa forfaldne, at de var færdige til at falde sammen, hvorfor jeg, da Reparation var umulig, nødtes til at nedtage Salshuset og paany opbygge det, hvorved jeg ej alene tabte Købesummen efter Vurderingen, men endog kom straks i saadan Gæld, som jeg ved dette lille Sogns ringe Indkomster ej ser at kunne faa nogen Tid afbetalt, især da Ladehusene nu og trænger til stor Reparation. — Præstegaardens Avling er 3 Ottinger, den ringeste paa Ager og Eng i hele Byen; hertil kan avles nogle og 30 Læs Hø, saas en 9 à 10 Tdr. Rug, 3 til 4 Tdr. Boghvede, saa at Usus fructus deraf kan ikke beregnes højere end 20 Rd. Af Kaldet har jeg udgivet 20 Rd. aarlig Enkepension til sl. Provst Freuchens Enke, saalænge hun levede. Præstegaarden løses af Successor efter villige Mænds Vurdering; før den afbrændte, hørte 10 Fag Sognet til, som hos følgende Tingsvidne udviser. . .

Om Præsterne her findes ingen Efterretninger; maaske de opbrændte med Præstegaarden ungefer 1666, hvilket jeg slutter af Kirkebogen, som begynder med 1667 af Søren Hütter, som efter Bøndernes Sigende ej var hjemme, men førte en Brudgom i Ager-skow Sogn den Dag, Præstegaarden brændte. — Senere hedder det: Ungefer 1666 brændte den Part af Branderup By, som af Indbyggerne kaldes *Nørrebyen*, tillige med Præstegaarden, hvilket kom deraf, at en beskænket Rytter red igennem Byen og skød

en Pistol af ind paa et privat Hus, da Propningen straks tændte og satte Huset i Brand.*)

Ø. for Kirken er en liden Skov, bestaaende af en 60 smaa Ege- og Elletræer.

Sognet bestaar af to Byer *Brandrup* og *Rurup*, en til Rurup hørende Gaard, *Mandbjerg* kaldet, to halve Gaarde *Reffslund* og en kgl. Pensionærmølle. Dets Plovtakst er $11\frac{13}{72}$ Plov, og af en Plov fra Bolderslev, som blev lagt paa N.-Rangstrup Hrd., fik Brandrup Sogn 1 Mk. 11 Sk. paa sig, saa nu Sognet staaer for $11\frac{53}{144}$ Plov — eller og Sognet bestaar af 20 Gaarde eller 80 Ottinger, hvorpaa findes 32 Beboere.

Brandrup By bestaar af 38 Ottinger, hvorpaa findes nu 15 Beboere. Navnet har sin Oprindelse af *Brøndrup*, som Byen siges at kaldes i de ældste Jørdebøger, af den Aarsag at Byens Mark og Byen selv er fuld af Vandvæld, da jeg har fundet dem endog paa høje Steder; jeg har for et Par Aar siden i min Have 8 Trin fra Huset med en saare liden Bekostning faaet et Vandspring, hvoraf Vand udløber gennem en lille Jærnpibe Nat og Dag ligesom i Flensborg, hvilket Vand er saa klart som Krystal, da derimod Vandet i Præstegaardens Brønd er ikke saa klart og godt og ikke nogensinde kunde bruges til The-Vand; mine Formænd hentede derfor al deres The-Vand hos et Vandspring langt oppe i Byen**). Mange smaa Bække

*) I Sønderj. Aarb. 1895 (p. 179) fortælles det anderledes. Der er det en Polak, som under Polakkerens Ophold 1658 —59 skød Præstegaarden i Brand.

**) Se Søren Abildgaard, i Sønderj. Aarb. 1906, p. 116.

har derfor ogsaa Oprindelse paa Brandrup Mark. Al et Væld N. for Kirken har en liden Bæk sin Oprindelse, som løber Ø. om Bakken, hvorpaa Kirken ligger, gennem Præstens Løkker og Bøndernes Løkker til Møllen og har ikke noget Navn; V. og N. for Byen er et Væld, hvor en Bæk begynder, som kaldes *Overbæk*, som løber mod S. og falder i den fra Møllen kommende liden Møllestrøm; noget mere til Vester er et andet Væld, hvor en liden Bæk har sin Oprindelse, som kaldes *Holm-Bæk*. N. for Byen i Markskellet mellem Brandrup og Rurup har en liden Bæk sin Begyndelse, som her paa Marken kaldes *Frieskier-Bæk*, som, naar den kommer ud paa Roost Mark i Arrild Sogn, kaldes *Skovdam Bæk*; disse to falder i Vesterhavet, ligesom Møllestrømmen i N.-Lygum Aa, som gaar forbi ved Closter Mølle igennem ved Bredebro til Vesterhavet.

Rurup bestaar af 38 Ottinger (Mandbjerg indberegnet), hvorpaa nu findes 15 Beboere; maaske har Navnet sin Oprindelse af at »rydde op«, da Rurup saavel som Brandrup Mark har været i gammel Tid begroet med megen og stor Skov, saa at efter gammel Sigende de Rurupper kunde gaa til Kirke, uden at Solen nogen Tid kunde skinne paa dem, saa tyk var Skoven, endskønt der nu ikke findes store Træer, men alene her og der nogle Buske Krat og Ryer, som Bønderne kalder dem. Der er intet at melde om Byen, uden at den 1719 paa St. Knuds Dag under Prædikenen mestendels afbrændte af nogle Aske, som var udbaarne i Gaarden med Ild udi.

Noget lidet Ø. for Rurup ligger en liden Skov, bestaaende af Ege-, Bøge- og Elletræer, som tilhører Kongen; Skovfogden, som forhen boede i Rurup, flyttede 1719, da Byen var brændt, om til Mandbjerg Skov og bygte der, og kaldes nu *Mandbjerg Gaard*; den Mark, som hører til Gaarden og Skoven, og kaldes Mandbjerg Mark, har af gammel Tid, som endnu tydelig ses, været indkastet med Vold og Grøft runden om, hvorfor der menes, der har boet en liden Herremand eller Selvejer derpaa; jeg har ingen Rudera kunnet finde ved Skoven eller noget Sted paa den Mark af nogen stor Bygning; Bønderne siger vel, der har en Frue ejet Mandbjerg og ladet den Mark indkaste, men der findes aldeles ingen Breve, Efterretning og Dokumenter derom eller noget Kendetegn dertil.

Dernæst hører til Sognet *Reffslund*, bestaaende af 4 Ottinger, hvorpaa er to Beboere; Navnet skal maaske bemærke Ræve-Lund, da jeg ikke langt fra Husene har fundet nogle smaa Høje fulde af Rævehuller og Grave, som maaske i gammel Tid har været begroet med Buske og Krat. — Endelig hører til Sognet en liden kgl. Pensionærmølle, *Brandrup Mølle*, som er ikkun eet Kaad-Sted. Møllestrømmen har sin Oprindelse noget Ø. for Agerskow, løber forbi Præstegaarden herom til Møllen, og da Strømmen er kun liden, har Møllen kun een Kværn, som gaar for nedfaldende Vand, hvilken Strøm og gør Skellet mellem Agerskow og Brandrup Sogne mod Sønder.

Boghvede og Rug er de Korn, som mest saas her i Sognet, hvoraf de kan sælge noget, som de i Almindelighed sender til Tønder. Byg og Havre kan de saa saa meget, som de behøver i Husholdningen. . .

Bønderne drager Følle og Kalve, som de gør skikkelige Penge af til deres Skatter og Udgifter, thi hver har her en temmelig stor Husholdning, kan ikke sælge meget Korn og kan følgelig ej deraf betale deres Udgifter; naar derfor Opdrætten slaar fejl, forarmes han, hvorfor Kvægsygdommen har sat en og anden temmelig tilbage. Landet saas i 3 Aar; først saas Boghvede, derefter 2 Kærve Rug, og saa hviler det i 5 Aar. Skov findes ikke uden den liden Mandbjerg Skov, hvorudi i mangfoldige Aar ikke er udvist et eneste Træ til Bønderne. Moser er her slet ingen af, men de har skiftet Heden mellem sig ligesaa nøje, som det var Engbund, hvilken de sparsomt bruger til at grave deres Brændsel paa; men vil de brænde Sten, maa de leje Tørv dertil i Agerskow eller Beftoft Sogne. . . . I næsten alle Huse gøres der Kniplinger, som Pigebørnene lærer fra deres Ungdom af.

Personernes Antal over 12 Aar er 290 til 300. — De Fattiges Antal er 6 til 8, som opholdes af de Penge, som falder i Kirkepungen, og naar de ikke tilstrækker, ligger Sognemændene sammen til dem og forsørger saa rigelig Sognets Fattige, at jeg ikke ved, at nogen her af Sognet er gaaet om at tigge.

Her i Sognet er ikke nogen Degnebolig, mindre noget Skolehus, men Rurup lejer selv om Vinteren en Skoleholder til deres Børn, siden en Krøbling, *Laue Michelsen*, er død, som var født i Rurup og var en ypperlig Skoleholder her i Byen i 40 Aar, som havde et stort Tilløb fra andre Sogne, da hans Lige i Regning og Skriven ikke fandtes her omkring. Degnen holder Skole i Brandrup om Vinteren.

De præjsiske Landdagsvalg i Nordslesvig 1867—1913.

Af Nikolaj Andersen.

Materialet til de efterfølgende statistiske Opstillinger er ikke blot hentet fra flere forskellige Oplagssteder, men ogsaa, og væsentlig, fremskaffet saa at sige ved talrige vidtspredte Skovhugster.

Da jeg kort efter Fremkomsten af min Rigsdagsvalgs-Statistik i sidste Aargang af »Sønderjydske Aarbøger« var bleven anmodet om ogsaa at levere en udførligere Oversigt over de præjsiske Landdagsvalg i Nordslesvig siden 1867, tog jeg i første Række min Tilflugt til vore hjemlige danske Redaktions-Kontorer, der da ogsaa beredvillig stillede de vedkommende Aargange af deres Aviser til min Raadighed. Her fandt jeg Hovedresultaterne fra samtlige Valg saa vel som en Del specielle Resultater især fra de senere Valgaar. Men det viste sig snart overalt, at jo længere der søgtes tilbage i Tiden, des mindre interesserede Bladene sig for specielle Tal i tilstrækkeligt Omfang. Desuden fandtes der at foreligge ikke blot enkelte aabenbare Unøjagtigheder og vildledende Uoverstemmelser mellem Bladenes Angivelser, men for tidligere Valgaars Vedkommende ogsaa, og navnlig, en særdeles

følelig Mangel paa nøjagtige Oplysninger om Valgdistrikternes Afgrænsninger. Jeg kom derfor hurtig til Erkendelse af, at jeg for at naa Maalet var nødsaget til at slaa ind paa andre og mindre banede Veje.

Efter en Del forgæves Ulejlighed lykkedes det mig omsider at faa fat paa samtlige Kresblade fra Haderslev, Aabenraa og Sønderborg Amter, der alle gaar tilbage til Efteraaret 1871. Her fandt jeg for ethvert af Landdagsvalgene siden 1873 ikke blot en nøjagtig Angivelse af Valgkresenes Inddeling i Urvalgdistrikter under Tilføjelse baade af Kommunernes og Distrikternes Indbyggerantal, men ogsaa en fuldstændig Fortegnelse over de i de enkelte baade Distrikter og Valgklasser kaarede Vaglmænd. Da jeg kun havde Kresbladene til Laans og saaledes selvfølgelig ikke kunde røre dem med Pen eller Blyant, tog jeg i en Fart en nøjagtig Afskrift af de tilsammen paa det nærmeste 20,000 Sted- og Personnavne — foruden en stor Mængde Tal — som jeg baade ved selve de statistiske Opstillinger og navnlig ved Tilvejebringelsen af det endnu manglende Materiale nødvendigvis vilde faa Brug for; thi da de officielle Fortegnelser kun angiver Valgmændenes Navne, Stillinger og Bopæle, men selvfølgelig ikke deres politiske Sindelag, stod der endnu, som det ses, et betydeligt Indsamlings-Arbejde tilbage.

For saa endelig ogsaa til fuldkommen Vished at faa konstateret, hvem af de i Aarenes Løb i de to omhandlede Valgkrese valgte 5775 Valgmænd der har været dansk- og hvem der har været tysksindede, henvendte jeg mig, og da næsten udelukkende mundtlig, til et stort Antal særlig stedkendte, ældre, politisk in-

teresserede og aldeles paalidelige Mænd fra de allerforskelligste Egne af de tre i Betragtning kommende Amter. Og paa denne Maade lykkedes det mig da ogsaa i Løbet af et Par Maaneders Tid, virkelig »peu à peu i smaa Partier«, at faa indhentet den store og væsentlige Rest af de til det lovede Arbejde nødvendige Oplysninger.

Som man ser, har Vejen jo hverken været lige eller kort og ej heller just altid saa let fremkommelig. Men til Gengæld har Arbejdet ved Indsamlingen af Stoffet været baade fornøjeligt i sin Art og tilfredsstillende i sit Udfald; thi jeg har en fuldtud betryggende Følelse af, at det saaledes fremskaffede statistiske Materiale er lige saa fast og paalideligt, som det afgjort er fyldigt og formaalstjenligt.

Ved et heldigt Træf er jeg ogsaa kommen i Besiddelse af Navnene paa samtlige Valgmænd fra første Valgkres i Aarene 1867 og 1870, saa min Liste fra Haderslev Amt er aldeles fuldstændig. Forsøg paa ogsaa at tilvejebringe Navnene paa de to Aars Valgmænd fra Aabenraa og Sønderborg Amter har derimod hidindtil været forgæves.

Hvorvidt en paatænkt Indsamling af tilsvarende Materiale fra Tønder Nørreamt vil lykkes, skal Fremtiden vise.

Betragtningen af de vundne Resultater deler sig naturligt i to Hovedafsnit nemlig:

1. De til hvert Valg foretagne Inddelinger af Valgkresene i Valgdistrikter og af Vælgerne i Valgklasser, eller altsaa Myndighedernes Arbejde, og

2. Selve Valgene, og da baade Valgmandsvalgene og de egentlige Landdagsvalg, eller altsaa Befolkningens Virksomhed.

Første Bovedøjsnit. Inddelingerne.

Medlemmerne af det prøjsiske Deputeretkammer bestaar udelukkende af Repræsentanter, der er valgte af Statsborgerne. Deres Antal er fastsat til 433. Valgene af de Deputerede er i Modsætning til de tyske Rigsdagsvalg ikke direkte, men middelbare, idet der først af de aktivt Valgberettigede i en Valgkres, de saakaldte Urvælgere, vælges et vist Antal Valgmænd, hvorefter saa disse vælger den Deputerede.

Valgkresene er fastsatte ved Lov. Hertugdømmet Slesvig er inddelt i 7 Valgkres, der hver vælger 1 Deputeret, nemlig:

1. Valgkres: Haderslev Amt,
2. » Aabenraa og Sønderborg Amter,
3. » Flensborg By og Amt,
4. » Tønder Amt,
5. » Husum og Ejdersted Amter samt
Byen Frederiksstad,

6. » Slesvig Amt med Undtagelse af Frederiksstad,
7. » Egernførde Amt.

Valgkresene inddeles ved hvert Valg i *Valgdistrikter*, saakaldte »Urwahlbezirke«, hvoraf ingen maa omfatte færre end 750 eller flere end 1749 Indbyggere, regnet efter den sidste almindelige Folketælling. Inddelingen foretages i Almindelighed af Landraaderne, kun i Kommuner, der har flere end 1749 Indbyggere, af de kommunale Forvaltningsmyndigheder. En Kommune med færre end 1750 Indbyggere maa ikke deles, men derimod nok, selvfølgelig under Varetagelse af Bestemmelsen om Indbyggerantallets Højmaal, i sin Helhed lægges sammen med én eller flere Nabokommuner til et Valgdistrikt. Dette skal dog i ethvert Tilfælde udgøre et saa sammenhængende og afrundet Hele som muligt. I ethvert Valgdistrikt skal der altid vælges 1 Valgmand for hver 250 Indbyggere.

Urvælgerne i ethvert Valgdistrikt inddeles i Forhold til de dem paahvilende Stats-, Kommune-, Kres- og Provins- Skatter i 3 Afdelinger eller *Valgklasser*, nemlig højstbeskattede, mindrebeskattede og lavestbeskattede, saaledes at der paa hver Afdeling falder en Tredjedel af det samlede Skattebeløb, der udredes af samtlige Urvælgere i Distriktet. Hver af de 3 Afdelinger vælger en Tredjedel af de Valgmænd, der skal vælges i et Urvalgdistrikt; er Antallet af disse ikke deleligt med 3, saa vælges, naar der er et Overskud af 1 Valgmand, denne af anden Klasse; er der et Overskud af 2 Mænd, vælges den ene af første, den anden af tredje Klasse.

Disse forskellige Indelings-Bestemmelser vil maa-
ske bedst kunne sammenfattes i følgende lille Tabel:

Naar Valgdistriktets Indbyggerantal er	vælges der følgende Antal Valgmænd:					
	ialt	i hver af de 3 Kl.				
		I	II	III		
750 — 999	3	1	1	1		
1000 — 1249	4	1	2	1		
1250 — 1499	5	2	1	2		
1500 — 1749	6	2	2	2		

Som det ses, vælges der altid lige mange Valg-
mænd i første og tredje Klasse.

A.

Valgdistrikterne.

a. Inddelingernes Art.

I de nærmestfølgende Tabeller vil jeg søge at give
en skematisk Oversigt over de af de prøjsiske Myndig-
heder siden 1873 foretagne Inddelinger af første og
anden Valgkres i Valgdistrikter.

For imidlertid saa meget som muligt at lette Over-
skueligheden har jeg her, som i Reglen ogsaa senere,
uden for Myndighedernes Inddeling samlet de enkelte
Sogne i følgende større naturlige eller dog topografisk-
historisk begrundede Omraader:

I. Første Valgkres: Haderslev Amt.**A. H a d e s l e v Ø s t e r a m t.**

1. Søndenfjordssognene: Øsby, Grarup, Halk, Starup, Vilstrup og Hoptrup Sogne Tab. I.
2. Nordenfjordssognene: Gl.-Haderslev, Moltrup, Bjerning, Aastrup, Vonsbæk, Fjelstrup, Aller, Tyrstrup med Kristiansfelt, Frørup, Hjerndrup og Stepping Sogne Tab. II.
3. Jærnvejssoognene eller det gamle Gram Herred: Sommersted, Maugstrup, Jægerup, Hammelev, Vedsted, Skrystrup, Nustrup, Oksenvad og Jels Sogne Tab. III.

B. H a d e r s l e v V e s t e r a m t.

1. Røddingegnen eller de gamle Frøs og Kalslunds Herreder: Skodborg, Skrave, Hjerting, Lintrup, Hygum, Fol, Rødding, Gram og Øster-Lindet Sogne Tab. IV.
2. Toflundegnen eller det gamle Nørre-Rangstrup Herred: Bevtoft, Tirslund, Toftlund, Branderup og Agerskov Sogne Tab. V.
3. Vestereggen eller det gamle Hvidding Herred med Enklaver: Arrild, Højrup, Spandet, Vodder, Roager, Hvidding, Rejsby, Brøns og Skærbæk Sogne Tab. VI.

II. Anden Valgkres: Aabenraa og Sønderborg Amter.**A. A a b e n r a a A m t.**

1. Den nordvestlige Del eller det gamle Sønder-Rangstrup Herred med Sognene: Bedsted, Hellevad, Egvad og Øster-Løgum Tab. VII.

2. Den mellemste Del eller det gamle Ris Herred med Sognene: Løjt, Aabenraa Landsogn, Ris, Jordkjær og Bjolderup, Tab. VIII.
3. Den sydøstlige Del eller det gamle Lundtoft Herred med Sognene: Uge, Ensted, Felsted, Varnæs, Adsbøl, Ringenæs, Holebøl, Kværs og Kliplev Tab. IX.

B. Sønderborg Amt.

1. Sundeved eller det gamle Nybøl Herred med Sognene: Broager, Nybøl, Ullerup, Sottrup og Dybbøl, Tab. X.
2. Als Sønderherred med Sognene: Kajnæs, Lysabild, Tandslet, Hørup, Ulkebøl, Augustenborg, Ketting, Adserballe og Notmark . . . Tab. XI.
3. Als Nørreherred med Sognene: Egen, Svenstrup, Havnbjærg, Oksbøl og Nordborg . . . Tab. XII.

Tallene i Tabellerne er her ikke andet end Valgdistrikts-Numre. Et hvilket som helst paapeget Tal angiver simpelt hen det officielle Nummer paa det Valgdistrikt, hvortil den foran Tallet anførte Kommune hørte i det øverst oven over Tallet betegnede Valgaar.

Ved at læse *vertikalt*, d. v. s. ovenfra nedad eller omvendt, vil man altsaa straks kunne se, hvilke Kommuner i et givet Valgaar hørte sammen til et Valgdistrikt. Jeg har gjort mig Umage for at ordne Sognene og Kommunerne saaledes, at de samme Valgdistrikts-Numre kom til at staa umiddelbart under eller dog i nærmeste Nærhed af hverandre; men som Følge af Myndighedernes vekslende valggeometriske Operationer har dette alligevel langt fra altid været muligt.

For at gaa fuldkommen sikkert vil det derfor i ethvert Tilfælde være nødvendigt at læse hele Vertikalrækken under det betragtede Valgaar i den foreliggende Tabel til Ende. Naar derimod et Valgdistrikt lejlighedsvis griber over paa et Naboomraade, der findes fremstillet i en anden Tabel, har jeg altid indflettet de paagældende Kommuner med kursiv Skrift og under Henvisning til vedkommende Tabel. Paa denne Maade behøver man altsaa ved Betragtningen af en enkelt Kommune, et enkelt Sogn eller et enkelt Valgdistrikt aldrig at blade fra den ene Tabel til den anden.

Da Valgdistrikternes Numre er rent vilkaarlige, saa at selv ét og samme, uforandrede Valgdistrikt i to eller flere forskellige Valgaar langt fra altid har selv samme Nummer, er den Lighed eller Forskel, der fremgaar ved at læse *horisontalt*, d. v. s. fra venstre til højre eller omvendt, i Almindelighed uden Betydning. Af Vigtighed er derimod her de horisontale *Linjer*, der er dragne som Grænser mellem de vertikale Talgrupper. Saafremt der ikke har fundet alt for indviklede Omlægninger Sted, vil man i Reglen ved første Blik kunne se, hvilke Forandringer et Valgdistrikt i Aarenes Løb har været underkastet. Der gælder her den Regel: Jo længere Linjer, des færre Omlægninger, og omvendt.

Hvor Forholdene synes noget mere indviklede ved, at de i et Valgaar til samme Valgdistrikt hørende Kommuner ikke alle staar umiddelbart under hverandre, vil det til en nøjere Granskning af Distrikternes Sammensætninger være formaalstjenligt at mærke det ved-

kommende Valgaars forskellige Valgdistrikts-Numre f. Eks. med forskellige Farver.

Iøvrigt vil de efter hver af Tabellene anførte Eksempler forhaabentlig lette interesserede Læsere Vejen over mulige Vanskeligheder.

I. Første Valgkres.

A. Haderslev Østeramt.

1. Søndenfjordssognene.

Tabel I.

Sogn	Kommune	1873	1876	1879	1882	1885	1886	1893	1898	1913	1908	1913
Øsby	Aarø	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Hajstrup	1	1	1	1		1	1	1	1	1	1
	Flovt	1	1	1	2	2	1	1	1	2	2	2
	Øsby*)	1	1	1	2	2	2	2	2	2	2	2
	Kvistrup	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Grarup	Grarup	2	2	2	2	2	3	3	3	3	3	3
Halk	Sod	3	2	2	3	3	3	3	3	2	2	2
	Halk	3	3	3	3	3	3	3	3	2	2	2
	Hejsager	3	3	3	3	3	4	4	3	3	3	3
Starup	Lunding	4	4	4	4	4	3	3	4	3	3	3
	Vandling	4	4	4	4	4	4	4	4	3	3	3
Vilstrup	Kjelstrup	5	5	5	5	5	4	5	5	4	4	4
	N.-Vilstrup	5	5	5	5	5	5	5	5	4	4	4
	S.-Vilstrup	5	5	5	5	5	5	5	5	4	4	4

*) De to Landsbyer Øsby og Hyrup I danner tilsammen en Kommune, hvis officielle Navn indtil midt i Halvfemserne er Hyrup I, men derefter Øsby.

Sogn	Kommune	1873	1876	1879	1882	1885	1888	1893	1898	1903	1908	1913
Hoptrup	Kjestrup	6	6	6	7	7	6	6	6	5	5	5
	Djernæs	7	7	7	6	6	6	6	6	5	5	5
	Sønderballe	7	7	7	6	6	6	6	6	5	5	5
	Hoptrup	7	7	7	6	6	7	7	7	6	6	6
	Kirkeby*)	7	7	7	6	6	7	7				
	Mastrup	6	6	6	7	7	7	7	7	6	6	6
<i>G. Haderslv. Erlev</i>		6	6	—	7	7	—	—	4	—	—	6
(Tabel II)	<i>S. Otting</i>	6	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Vedsted</i>	<i>Ustrup</i>	—	—	—	—	—	—	—	7	6	6	6
(Tabel III)	<i>Høgelund</i>	—	—	—	7	7	—	—	—	—	—	—
	<i>Vejbøl</i>	—	—	—	7	7	—	—	—	—	—	—

Af foranstaaende Tabel fremgaar uden videre bl. a. følgende:

Aarø og Hajstrup Kommuner er ved de tre første Valg lagte sammen med Flovt og Hyrup I (Øsby), ved de to følgende danner de alene et Valgdistrikt, ved de næste tre Valg er de lagte sammen med Flovt, og ved de tre sidste Valg danner de atter alene et Valgdistrikt.

Vilstrup Sogn udgør hele Tiden et eget Valgdistrikt med Undtagelse af, at Kjestrup Kommune i 1888 udskilles og lægges til Vandling og Hejsager.

Hoptrup Sogn deles gennemgaaende i to Valgdistrikter: et sydligt og et nordligt. Det sydlige Valgdistrikt bestaar fra 1873 til 1885 af Sønderballe, Djernæs, Hoptrup og Kirkeby, men fra 1888 til 1913 af Sønderballe, Djernæs og Kjestrup. Det nordlige

*) Kirkeby er mellem 1893 og 1898 blevet indlemmet i Hoptrup.

Distrikt bestaar i 1873 og 1876 af Kjestrup og Mastrup samt Erlev og Sønder-Otting i Gl.-Haderslev Sogn, i 1879 af Kjestrup og Mastrup alene, i 1882 og 1885 af Kjestrup, Mastrup og Erlev samt Høgelund og Vejlbøl i Vested Sogn, i 1888 og 1893 af Hoptrup, Kirkeby og Mastrup, fra 1898 til 1908 af Hoptrup (med det indlemmede Kirkeby) og Mastrup samt Ustrup i Vedsted Sogn og i 1913 endelig af Hoptrup, Mastrup, Erlev og Ustrup.

2. Nordenfjordssognene.

Tabel II.

Sogn	Kommune	1873	1876	1879	1882	1885	1888	1893	1898	1903	1908	1913
<i>Starup</i> (Tabel I)	<i>Lunding</i>	—	—	—	—	—	—	—	4	—	—	—
	<i>Vandling</i>	—	—	—	—	—	—	—	4	—	—	—
<i>Hoptrup</i> (Tabel I)	<i>Kjestrup</i>	6	6	—	7	7	—	—	—	—	—	—
	<i>Mastrup</i>	6	6	—	7	7	—	—	—	—	—	6
	<i>Hoptrup</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6
<i>Vedsted</i> (Tabel III)	<i>Vejlbøl</i>	—	—	—	7	7	—	—	—	—	—	—
	<i>Høgelund</i>	—	—	—	7	7	—	—	—	—	—	—
	<i>Ustrup</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6
Gl. Hadersl.	Erlev	6	6	10	7	7	8	8	4	7	7	6
	S.-Otting*)	6	6	10	8	8	8	8	8	8	8	—
	G. Haderslv.	10	10	10	8	8	8	8	8	7	7	11
	Ejsbøl **)	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Fredsted	12	12	12	20	20	20	20	20	7	7	11
<i>Hammelev</i> (Tabel III)	<i>Hammelev</i>	12	12	12	20	20	20	20	20	—	—	—
	<i>Styding</i>	12	12	12	20	20	20	20	20	—	—	—
	<i>Ladegaard II</i>	12	12	12	—	—	—	—	—	—	—	—

*) Sønder-Otting blev 1910 indlemmet i Haderslev By

**) Ejsbøl blev ved Midten af Halvfjerdserne indlemmet i Gl. Haderslev Kommune.

Sogn	Kommune	1873	1876	1879	1882	1885	1888	1893	1898	1903	1908	1913
<i>Sommersted</i>	<i>Kastvraa</i>	—	—	—	—	—	—	—	14	13	13	11
<i>Maugstrup</i>	<i>Simmersted</i>	—	—	—	—	—	—	—	14	13	13	11
Moltrup	Moltrup	8	8	8	9	9	9	9	14	13	13	11
	Rougstrup*)	8										
	Bramdrup	8	8	8	9	9	9	14	14	13	13	11
Bjerning	Bjerning	8	8	8	14	14	14	14	9	9	9	11
	Errigsted	8	8	8	14	14	14	14	9	8	8	7
Aastrup	Forstdistr. I	8	8	8	9	9	9	9	9	8	8	7
	Ladegaard I	10	10	10	9	9	9	9	9	8	8	7
	Aastrup	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	7
Vonsbæk	Vonsbæk	9	9	9	10	10	10	10	10	10	10	8
	Ørby	9	9	9	10	10	10	10	10	10	10	8
Fjelstrup	Sillerup	13	13	13	10	10	10	10	10	9	9	8
	Fjelstrup	13	13	13	11	11	11	11	11	10	10	8
	Knud	13	13	13	11	11	11	11	11	11	11	9
	Anslet	13	14	14	11	11	11	11	11	11	11	9
Aller	Stubbum	14	14	14	12	12	12	12	12	11	11	9
	Skovhus	14	14	14	12	12	12	12	12	11	11	9
	Aller	14	14	14	12	12	12	12	12	11	11	9
Tyrstrup	Taarning	15	15	16	13	13	13	12	12	14	14	12
	Fauervraa	15	15	16	13	13	13	13	13	12	12	10
	Hvinderup	16	16	16	13	13	13	13	13	12	12	10
	Faustrup**)	16	16	16	13							
	Bøjskov	16	16	16	14	14	14	13	13	12	12	10
	Seggelund	16	16	16	13	13	14	14	14	12	12	10

*) Rougstrup blev midt i Halvfjerdserne indlemmet i Moltrup Kommune.

**) I første Halvdel af Firserne blev Hvinderup og Faustrup forenede til én Kommune: Hvinderup-Faustrup.

Sogn	Kommune	1873	1876	1879	1882	1885	1888	1893	1898	1903	1908	1913
	Kristiansfelt	15	15	15	15	15	15	15	15	14	14	12
	Tyrstrup	16	16	15	15	15	15	15	15	15	15	13
	Skovrup*)	15	15	15	15	15	15	15				
Frørup	Frørup	18	18	18	16	16	16	16	16	15	15	13
Hjerndrup	Hjerndrup	18	18	18	16	16	16	16	16	16	16	14
Stepping	Bjerndrup	18	18	18	17	17	17	17	17	16	16	14
	Kolstrup**)	18										
	Anderup	18	17	17	17	17	17	17	17	16	16	14
	Stepping	17	17	17	17	17	17	17	17	16	16	14
	Højrup I	17	17	17	17	17	17	17	17	17	17	14
<i>Sommersted Lert</i>		—	—	—	—	—	17	17	—	17	17	—
(Tabel III)	<i>Refsø</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	17	17	—
	<i>Sommersted</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	17	17	—

Ved en Betragtning af Tabel II. oplyses vi bl. m. a. om følgende Omlægninger:

Gl.-Haderslev Kommune danner 1873 og 1876 sammen med Ladegaard I (i det sidstnævnte Aar tilige sammen med det imidlertid indlemmede Ejsbøl) et Valgdistrikt, i 1879 lægges Erlev og Sønder-Otting til, i 1882 og 1885 bliver Gl.-Haderslev og Sønder-Otting alene, i 1888 og 1893 kommer Erlev atter til, i 1898 er Gl. Haderslev og Sønder-Otting igen alene, i 1903 og 1908 skilles Sønder-Otting ud, og Erlev og Fredsted lægges til i Stedet, og i 1913 endelig skil-

*) Skovrup blev midt i Halvfemserne indlemmet i Tyrstrup Kommune.

**) Kolstrup blev midt i Halvfjerdsenerne indlemmet i Bjerndrup Kommune.

les Erlev ud, medens Gl. Haderslev og Fredsted lægges sammen med Kastvraa i Sommersted og Simmersted i Maugstrup Sogn samt Moltrup og Bramdrup i Moltrup Sogn og Bjerning i Bjerning Sogn.

Ladegaard I er i de to første Valgaaer lagt sammen med Gl. Haderslev, i 1879 med Gl. Haderslev, Sønder-Otting og Erlev, fra 1882 til 1888 med Aastrup, Forstdistrikt I, Bramdrup og Moltrup, i 1893 med Aastrup, Forstdistrikt I og Moltrup, i 1898 med Aastrup, Forstdistrikt I, Errigsted og Bjerning, i 1903 og 1908 med Forstdistrikt I, Errigsted og Sønder-Otting, og i 1913 endelig med Aastrup, Forstdistrikt I og Errigsted.

Vonsbæk Kommune hører i de første Valgaaer sammen med Aastrup og Ørby, derefter ved fem Valg sammen med Ørby og Sillerup, i 1903 og 1908 med Ørby og Fjelstrup og ved det sidste Valg endelig med Ørby, Sillerup og Fjelstrup.

Aller Sogn danner i 1873 alene, i 1876 og 1879 sammen med Anslet, fra 1882 til 1888 atter alene, i 1893 og 1908 sammen med Taarning og fra 1903 af sammen med Anslet og Knud et Valgdistrikt.

Kristiansfelt er i 1873 og 1876 lagt sammen med Taarning, Faurevraa og Skovrup, fra 1879 til 1898 med Tyrstrup og Skovrup (der imidlertid indlemmes i Tyrstrup), og fra 1903 af med Taarning.

Frørup vælger i 1873 sammen med Hjerndrup, Bjerndrup, Kolstrup og Anderup, i 1876 og 1879 med Hjerndrup og Bjerndrup (samt det imidlertid indlemmede Kolstrup), fra 1882 til 1898 med Hjerndrup alene og fra 1903 af endelig sammen med Tyrstrup.

Stepping Kommune er i 1873 lagt sammen med Højrup I, i 1876 og 1879 med Højrup I og Anderup,

i 1882 og 1885 med Højrup I, Anderup og Bjern-
drup, i 1888 og 1893 kommer Lert Kommune i Som-
mersted Sogn til, i 1898 tages den atter fra, i 1903 og
1908 skilles ogsaa Højrup I ud, medens Hjerndrup læg-
ges til i Stedet, og i 1913 endelig lægges Højrup I at-
ter til.

3. Jærnvæjssognene.

Tabel III.

Sogn	Kommune	1873	1876	1-79	1882	1885	1888	1893	1898	1903	1908	1913
<i>Stepping</i> (Tabel II)	<i>Bjerndrup</i>	—	—	—	—	—	17	17	—	—	—	—
	<i>Anderup</i>	—	—	—	—	—	17	17	—	—	—	—
	<i>Stepping</i>	—	—	—	—	—	17	17	—	—	—	—
	<i>Højrup I</i>	—	—	—	—	—	17	17	—	17	17	—
Sommersted Lert		19	19	19	18	18	17	17	18	17	17	15
	Refsø	19	19	19	18	18	18	18	18	17	17	15
	Sommersted	19	19	19	18	18	18	18	18	17	17	15
	Kastvraa	19	19	19	18	18	18	18	14	13	13	11
Maugstrup	Simmersted	23	23	23	19	19	18	18	14	13	13	11
<i>Moltrup</i>	<i>Bramdrup</i>	—	—	—	—	—	—	—	14	13	13	11
	<i>Moltrup</i>	—	—	—	—	—	—	—	14	13	13	11
<i>Tyrstrup</i>	<i>Seggelund</i>	—	—	—	—	—	—	—	14	—	—	—
<i>Bjerning</i>	<i>Bjerning</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11
<i>Gl. Hadersl.</i> (Tabel II)	<i>Gl. Hadersl.</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11
	<i>Fredsted</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11
Maugstrup	Maugstrup	23	23	23	19	19	19	19	19	18	18	16
Jægerup	Vojens	22	22	22	19	19	19	19	19	19	19	17
	Jægerup	22	22	22	23	23	18	18	18	22	22	20

Sogn	Kommune	1873	1876	1879	1882	1885	1888	1893	1898	1903	1908	1913
<i>Gl. Hadersl. Ejsbøl</i>		12										
(Tabel II)	<i>Fredsted</i>	12	12	12	20	20	20	20	20	—	—	—
Hammelev	Hammelev	12	12	12	20	20	20	20	20	18	18	16
	Styding	12	12	12	20	20	20	20	20	18	18	16
	Ladegaard II	12	12	12	21	21	23	23	23	19	19	17
Vedsted	Arnitlund	11	11	11	21	21	21	21	21	20	20	18
	Ustrup	11	11	11	21	21	21	21	7	6	6	6
<i>Gl. Hadersl. Erlev</i>		—	—	—	7	7	—	—	—	—	—	6
<i>Hoptrup</i>	<i>Mastrup</i>	—	—	—	7	7	—	—	7	6	6	6
(Tabel I)	<i>Kjestrup</i>	—	—	—	7	7	—	—	—	—	—	—
	<i>Hoptrup</i>	—	—	—	—	—	—	—	7	6	6	6
Vedsted	Vejbøl	11	11	11	7	7	21	21	21	20	20	18
	Høgelund	11	11	11	7	7	21	21	21	20	20	18
	Skovby	11	11	11	22	22	22	22	21	20	20	18
	Abkjær	11	11	11	22	22	22	22	21	20	20	18
	O.-Jersdal	11	11	11	22	22	22	22	22	21	21	19
<i>Bevtoft</i>	<i>Strandelhjn.</i>	—	—	—	22	22	22	22	22	21	21	19
(Tabel V)	<i>Bevtoft</i>	—	—	—	22	22	22	22	22	21	21	19
Skrydstrup	Skrydstrup	22	22	22	23	23	23	23	23	22	22	20
Nustrup	Kolsnap	21	21	21	23	23	23	23	23	23	23	21
	Gabøl	21	21	21	24	24	24	24	24	23	23	21
	Skibelund	21	21	21	24	24	24	24	24	23	23	21
	Nustrup	21	21	21	24	24	24	24	24	23	23	21
	Bæk	21	21	21	24	24	26	26	26	25	25	21
Oksenvad	Forstdistr. II	20	20	20	26	26	26	26	26	25	25	23
	Oksenvad	20	20	20	26	26	26	26	26	25	25	23
	Stursbøl*)	20										
	Mølby*)	20	20	20								
	Ørsted	20	20	20	26	26	26	26	26	25	25	23

*) Stursbøl blev midt i Halvfjerdserne og Mølby først i Firserne indlemmet i Oksenvad Kommune.

Sogn	Kommune	1873	1876	1879	1882	1885	1888	1893	1898	1903	1908	1913
		Jels	Jels	39	39	40	27	27	27	27	27	26
	Grønnebæk	39	39	40	27	27	27	27	27	26	26	24

Foranstaaende Tabel fremviser uden videre bl. a. følgende Sammensætninger:

Sommersted Sogn danner indtil 1885 et sammenhængende Valgdistrikt, i 1888 og 1893 skilles Lert ud, og Simmrested i Maugstrup Sogn samt Jægerup i Jægerup Sogn lægges til, i 1898 lægges Lert atter til, medens nu Kastvraa og Simmersted skilles ud, og fra 1903 af skilles ogsaa Jægerup fra, medens Højrup I i Stepping Sogn i 1903 og 1908 lægges til for atter tages fra i 1913.

Hammelev og Styding hører hele Tiden til samme Valgdistrikt, og da i 1873 sammen med Ladegaard II, Fredsted og Ejsbøl, i 1876 og 1879 med Ladegaard II og Fredsted, fra 1882 til 1898 med Fredsted alene og fra 1903 af med Maugstrup.

Skrydstrup er fra 1873 til 1879 lagt sammen med Jægerup og Vojens, i 1882 og 1885 med Jægerup og Kolsnap, fra 1888 til 1898 med Kolsnap og Ladegaard II, og fra 1903 af med Jægerup.

Oksenvad Sogn danner hele Tiden et Valgdistrikt for sig med Undtagelse af, at Bæk i Nustrup Sogn fra 1888 til 1908 lægges til.

Jels Sogn danner hele Tiden et samlet Valgdistrikt.

B. Haderslev Vesteramt.

1. Røddingegnen.

Tabel IV.

Sogn	Kommune	1873	1876	1879	1882	1885	1888	1893	1898	1903	1908	1913
Skodborg	Skodborg	38	38	39	28	28	28	28	28	27	27	25
	Skudstrup*)	38	38	39								
Skrave	Kjøbenhoved	37	37	38	29	29	29	29	29	28	28	26
	Langetved	37	37	38	29	29	29	29	29	28	28	26
Hjerting	Hjerting	36	36	37	31	31	29	29	29	28	28	26
Lintrup	Dover	36	36	37	31	31	31	31	31	30	30	28
	Lintrup	36	36	37	32	32	31	31	31	30	30	28
	Tornum	36	36	37	32	32	31	31	31	30	30	28
	Mejlby	36	36	37	32	32	31	31	32	31	31	29
Hygum	Hjortvad	35	35	36	33	33	32	32	32	31	31	29
	Knorborg**) 35											
	Fæsted	35	35	36	33	33	32	32	32	31	31	29
	Hygum	35	35	36	33	33	32	32	33	32	32	30
Fol	Fol	41	41	42	34	34	33	33	33	32	32	30
Rødding S.	Brændstrup	41	41	42	34	34	33	33	33	32	32	30
Gram	Gram	41	41	42	35	35	34	34	34	33	33	31
	Gramby	42	42	43	35	35	34	34	34	33	33	31
	Endrupskov	42	42	43	35	35	34	34	34	33	33	31
	Forstdistr. IV	—	—	—	—	—	—	—	—	33	33	38
Højrup (Tabel VI)	Højrup II	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	38
	Forstdstr. III	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	38
Tofthund (Tabel V)	Stenderup I	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	33
Gram	Tiset	42	42	43	36	36	35	35	35	34	34	32
	Kastrup	42	42	43	36	36	35	35	35	34	34	32

*) Skudstrup blev omkring ved 1880 indlemmet i Skodborg Kommune.

**) Knorborg blev ved Midten af Halvtjerdserne indlemmet i Hjortvad Kommune.

Sogn	Kommune	1873	1876	1879	1882	1885	1888	1893	1898	1903	1908	1913
		V.-Lindet		41	41	42	25	25	25	25	25	24
Ø.-Lindet	Ø.-Lindet	40	40	41	25	25	25	25	25	24	24	22
	Mojbøl*)	40										
	Stenderup II	40	40	41	25							
Rødning N.	Rødning	34	34	35	30	30	30	30	30	29	29	27

Tabel IV giver umiddelbart Oplysning om følgende Forhold:

Skodborg Sogn danner hele Tiden et afsluttet Valgdistrikt.

Skrave Sogn danner indtil 1885 et eget Valgdistrikt, fra 1888 af lægges Hjerting ind til.

Fra 1873 til 1879 danner Hjerting og Lintrup Sogne tilsammen et Valgdistrikt, i 1882 og 1885 deles de i to, saaledes at Hjerting og Dover danner det ene og Lintrup, Tornum og Mejlbj det andet, fra 1888 af lægges Hjerting til Skrave Sogn, og Dover kommer tilbage til Lintrup; fra 1898 af endelig udskilles Mejlbj og lægges til Hjortvad-Fæsted.

Hygum Sogn danner indtil 1893 et eget Valgdistrikt, men fra 1898 af skiller Hygum Kommune ud, medens Mejlbj i Lintrup Sogn lægges til i Stedet.

Føl og Brændstrup Kommuner er hele Tiden lagte sammen og danner indtil 1879 sammen med Gram og Vester-Lindet, fra 1882 til 1893 alene og fra 1898 til 1913 sammen med Hgyum et Valgdistrikt.

*) Mojbøl blev midt i Halvfjerdserne og Stenderup II i første Halvdel af Firserne indlemmet i Øster-Lindet Kommune.

Gram Sogn med Undtagelse af Gram og Vester-Lindet danner ved de tre første Valg et Valgdistrikt, fra 1882 af deles det i to Distrikter, saaledes at Endrupskov og Gramby tilligemed Gram danner det ene og Tiset og Kastrup udgør det andet; det imellem Valgaarene 1898 og 1903 oprettede Forstgodsdistrikt IV er dog i 1913 henlagt til Højrup Sogns Valgdistrikt.

Vester-Lindet hører ved de tre første Valg til Folbrændstrup-Gram, men fra 1882 af til Øster-Lindet.

Rødning Kommune danner hele Tiden et eget Valgdistrikt.

2. Toftlundegnen.

Tabel V.

Sogn	Kommune	1873	1876	1879	1882	1886	1888	1893	1898	1903	1908	1913
<i>Vedsted</i> (Tabel III)	<i>Skovby</i>	—	—	—	22	22	22	22	—	—	—	—
	<i>Abkjær</i>	—	—	—	22	22	22	22	—	—	—	—
	<i>O.-Jersdal</i>	—	—	—	22	22	22	22	22	21	21	19
Bevtoft	Strandelhj.	26	26	26	22	22	22	22	22	21	21	19
	Bevtoft	26	26	26	22	22	22	22	22	21	21	19
	Hjartbro	26	26	26	37	37	36	36	36	35	35	33
	Hyrup II	26	26	27	37	37	36	36	36	35	35	33
Tirslund	Aabøl	26	26	27	37	37	36	36	36	35	35	33
	Tirslund	26	26	27	37	37	36	36	36	35	35	33
	Gøtterup	33	33	27	37	37	37	37	36	35	35	33
Toftlund	Stenderup I	33	33	34	38	38	37	37	37	35	35	33
<i>Højrup</i> (Tabel VI)	<i>Forstdstr. III</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	33
	<i>Højrup II</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	33
<i>Gram</i> (Tabel IV)	<i>Forstdstr. IV</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	38
Toftlund	Allerup	33	33	34	38	38	37	37	37	36	36	34
	Toftlund	33	33	34	38	38	37	37	37	36	36	34

Sogn	Kommune	1873	1876	1879	1882	1885	1888	1893	1898	1903	1904	1913
		Branderup	Rurup	27	27	28	39	39	38	38	38	37
	Branderup	27	27	28	39	39	38	38	38	37	37	35
Agerskov	Gestrup	27	27	28	39	39	38	38	38	37	37	35
	Bovlund	24	24	24	40	40	39	39	39	38	38	35
	Agerskov	24	24	24	40	40	39	39	39	38	38	36
	Mellerup	24	24	24	40	40	39	39	39	38	38	36
	Rangstrup	24	24	24	40	40	39	39	39	38	38	36
	Galsted*)	24										

Af Tabel V kan man uden videre aflæse følgende:

Strandelhjørn og Bevtøft Kommuner hører ved de to første Valg sammen med Hjartbro, Hyrup II, Aabøl og Tirslund og i 1879 med Hjartbro alene, fra 1882 til 1893 lægges de sammen med Over-Jersdal, Abkjær og Skovby og fra 1898 af med Over-Jersdal alene.

Hyrup II, Aabøl og Tirslund Kommuner hører hele Tiden sammen til ét Valgdistrikt, dog med forskellige Tillæg: 1873 og 1876 er Hjartbro, Bevtøft og Strandelhjørn lagte til, men i 1879 tages de fra, og Gøtterup kommer til i Stedet; i 1882 lægges Hjartbro atter til; i 1888 og 1893 tages Gøtterup Kommune fra, men den lægges atter til i 1898; i 1903 lægges ogsaa Stenderup I til, men den tages atter fra i 1913.

Toftlund Sogn danner for det meste et samlet Valgdistrikt; kun er 1873 og 1876 samt 1888 og 1893 Gøtterup i Tirslund Sogn lagt til, og fra 1903 af Stenderup I taget fra.

*) Galsted blev ved Midten af Halvfjerdserne indlemmet i Rangstrup Kommune.

3. Vesteregnet.

Tabel VI.

Sogn	Kommune	1873	1876	1879	1882	1885	1888	1893	1898	1903	1908	1913
Arrild	Roost	25	25	25	41	41	40	40	40	39	39	37
	Arrild	25	25	25	41	41	40	40	40	39	39	37
	Hønning	25	25	25	41	41	40	40	40	39	39	37
Højrup	Forstdstr. III	29	29	30	42	41	41	41	41	40	40	38
	Højrup II	29	29	30	42	42	41	41	41	40	40	38
<i>Toftlund</i> (Tabel V)	<i>Stenderup I</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	38
<i>Gram</i> (Tabel IV)	<i>Forstdstr. IV</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	38
Spandet	Spandet	29	29	30	42	42	41	41	41	40	40	39
Vodder Ø.	Gaansager	31	31	32	43	43	42	42	42	41	41	39
Roager	Roager	31	31	32	43	43	42	42	42	41	41	39
	Ø.-Aabøllg. *) ³¹											
Vodder V.	Vodder	31	31	32	43	43	42	42	46	45	45	43
	Birkelev**) 31											
Hvidding	Hvidding	30	30	31	44	44	43	43	43	42	42	40
Rejsby	Rejsby	30	30	31	44	44	43	43	43	42	42	40
Brons	Havervad	28	28	29	45	45	44	44	44	43	43	41
	Brøns	28	28	29	45	45	44	44	44	43	43	41
	Astrup	28	28	29	45	45	44	44	44	43	43	41
Skærbæk	Skærbæk	32	32	33	46	46	45	45	45	44	44	42
	Vester-Gasse	32	32	33	46	46	45	45	46	45	45	43
	Øster-Gasse	32	32	33	46	46	45	45	46	45	45	43

*) Øster-Aabølling blev midt i Halvfjerdserne indlemmet i Roager Kommune.

**) Birkelev blev ved samme Tid indlemmet i Vodder Kommune.

Af foranstaaende Tabel fremgaar ved første Øjekast bl. a. følgende:

Arrild Sogn danner hele Tiden et Valgdistrikt; Forstgodsdistrikt III, der i 1885 er lagt ind til, hører dels til Arrild og dels til Højrup Sogn.

Højrup og Spandet Sogne danner hele Tiden indtil 1908 et eget Valgdistrikt; men i 1913 skilles de ad, og Spandet lægges til Gaansager og Roager, medens Højrup Sogn lægges sammen med Stenderup I i Toftlund og Forstgodsdistrikt IV i Gram Sogn.

Vodder Kommune vælger indtil 1893 sammen med Gaansager og Roager, fra 1898 af derimod sammen med Øster- og Vester-Gasse.

Hvidding og Rejsby Sogne danner hele Tiden et samlet Valgdistrikt.

Ligeledes danner Brøns Sogn fra Begyndelsen til Enden et eget Valgdistrikt.

Skærbæk Sogn udgør indtil 1893 et Valgdistrikt; men fra 1898 af danner Skærbæk Kommune alene et Valgdistrikt for sig, medens Vester- og Øster-Gasse lægges sammen med Vodder Kommune.

Ved at kaste et sammenlignende Blik paa saantlige 6 Tabeller for første Valgkres vil man straks kunne se, at Forholdene er mest udviklede i Haderslev Østeramt, og da navnlig i Nordenfjords- og Jærnsvejsognene. For Haderslev Vesteramts Vedkommende har det gamle Hvidding Herred (Vesteregnet) forholdsvis de fleste lange Streger og altsaa de mindst udviklede Forhold at opvise.

II. Anden Valgkres.

A. Aabenraa Amt.

1. Den nordvestlige Del.

Tabel VII.

Sogn	Kommune	1873	1876	1879	1882	1885	1888	1893	1898	1903	1908	1913
		Bedsted	Øster-Terp	8	8	8	8	8	8	8	8	8
	Maarbæk	8	8	8	8	8	8	8	8	8	3	3
	Arndrup*)	8	8	8	8	8	8	8				
	Bedsted	8	8	8	8	8	8	8	8	8	3	3
Hellevad	Hinderup**)	8	8	8	8	8	8	8				
	Ørslev	8	8	8	8	8	8	8	7	7	10	10
	Svejlund***)	8	8	8	8	8	8	8				
	Hellevad	7	7	7	7	7	7	7	7	7	10	10
	Klovtoft	7	7	7	7	7	7	7	8	8	3	3
	Hydevad	7	7	7	7	7	7	7	7	7	3	3
Egvad	Hønkys	7	7	7	7	7	7	7	7	7	10	10
	Øbening	7	7	7	7	7	7	7	7	7	10	10
	N.-Hostrup	7	7	7	7	7	7	7	7	7	10	10
	Horsbyg	7	7	7	7	7	7	7	7	7	10	10
Ø.-Løgum	Rugbjærg	3	3	3	3	3	3	3	3	3	15	15
	N.-Hjarup	3	3	3	3	3	3	3	3	3	15	15
	Hovslund	3	3	3	3	3	3	3	3	3	15	15
	Ø.-Løgum	3	3	3	3	3	3	3	3	3	15	15
	Andholm	3	3	3	3	3	3	3	3	3	5	5
	Gjenner	3	3	3	3	3	3	3	3	3	5	5
Løjt	Bodum	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	5

(Tabel VIII.)

*) Arndrup blev ved Midten af Halvfemserne indlemmet i Bedsted Kommune.

**) Hinderup blev ved samme Tid indlemmet i Ørslev Kommune.

***) Svejlund blev samtidig indlemmet i Klovtoft Kommune.

Tabel VII giver os følgende Billede af Distrikts-Inddelingerne:

De tre Sogne Bedsted, Hellevad og Egvad danner hele Tiden tilsammen to Valgdistrikter, men saaledes, at indtil 1893 af Hellevad Sogn Kommunerne Svej-
lund, Ørslev og Hinderup falder til Bedsted, medens Hellevad, Klovtoft og Hydevad falder til Egvad Sogns Valgdistrikt; i 1898 og 1903 lægges hele Hellevad Sogn med Undtagelse af Klovtoft sammen med Egvad, medens Klovtoft lægges til Bedsted Sogn; ved de to sidste Valg endelig er Hellevad og Ørslev (med det imidlertid indlemmede Hinderup) lagte til Egvad, medens Hydevad og Klovtoft (med det imidlertid indlemmede Svej-
lund) er lagte til Bedsted Sogns Valgdistrikt.

Øster-Løgum Sogn udgør indtil 1903 et Valgdistrikt, men i 1908 og 1913 deles det i to, nemlig: 1, Rugbjærg, Nørre-Hjarup, Hovslund og Øster-Løgum og 2, Andholm og Gjenner, hvortil er lagt Bodum i Løjt Sogn.

Som det uden videre vil ses af foranstaaende Tabel, har der i Nørre-Rangstrup Herred ikke fundet en eneste Omlægning Sted før i Aaret 1898. Noget lignende vil vi finde i Ris og Lundtoft Herreder. Det var under Landraaderne v. Levetzau (1865—1889) og v. Bonin (1889—1894), at Forholdene i Aabenraa Amt var betydelig mere stabile, end de blev det i senere Tider.

2. Den mellemste Del.

Tabel VIII.

Sogn	Kommune	1873	1876	1879	1882	1885	1888	1893	1896	1903	1908	1913	
<i>Øster Løgum</i>	<i>Andholm</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	5	
	(Tabel VII) <i>Gjenner</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	5	
Løjt	Bodum	2	2	2	2	2	2	2	2	2	5	5	
	Nørby*)	2	2	2	2	2	2	2					
	Løjtkirkeby	2	2	2	2	2	2	2	2	2	14	14	
	Barsø	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
	Barsmark	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
	Skovby	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
	Stollig	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
	Høgebjærg	1	1	1	1	1	1	1	1	6	6	6	1
	Aabenraa	Aabr.Forstd.	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6
		Kolstrup**)	6	6	6	6	6	6	6	6			
Ris	Brunde	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	
	Ris-Hjarup	4	4	4	4	4	4	6	6	6	6	6	
	Ris	4	4	4	4	4	4	4	4	4	17	17	
	Søst	4	4	4	4	4	4	4	4	4	17	17	
	Mjøs	4	4	4	4	4	4	4	4	4	17	17	
	Lunderup	4	4	4	4	4	4	4	4	4	17	17	
	Jordkjær	N.-Ønlev	5	5	5	5	5	5	5	5	5	12	12
		Kassø	5	5	5	5	5	5	5	5	5	12	12
S.-Ønlev		5	5	5	5	5	5	5	5	5	12	12	
Jordkjær		5	5	5	5	5	5	5	5	5	12	12	
Aarslev		5	5	5	5	5	5	5	5	5	12	12	
Nybøl		5	5	5	5	5	5	5	5	5	12	12	
Alslev		5	5	5	5	5	5	5	5	5	12	12	
Søderup		5	5	5	5	5	5	5	5	5	12	12	

*) Nørby blev ved Midten af Halvfemserne indlemmet i Løjtkirkeby Kommune.

**) Kolstrup blev 1901 indlemmet i Aabenraa By.

Sogn	Kommune	1873	1874	1879	1882	1885	1888	1893	1896	1903	1908	1913
Hjolderup	Mellerup	9	9	9	9	9	9	9	9	9	4	4
	Bolderslev	9	9	9	9	9	9	9	9	9	4	4
	Bjolderup	9	9	9	9	9	9	9	9	9	4	4
	Raved	9	9	9	9	9	9	9	9	9	4	4
	Jolderup	9	9	9	9	9	9	9	9	9	4	4
	Vollerup	9	9	9	9	9	9	9	9	9	4	4
	Smedager	9	9	9	9	9	9	9	9	9	4	4
	Gaaskjær	9	9	9	9	9	9	9	9	10	21	21
Todsbøl	9	9	9	9	9	9	9	9	10	21	21	
<i>Uge</i> (Tabel IX)	<i>Lautrup</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	10	21	21
	<i>Uge</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	10	21	21
<i>Ensted</i>	<i>Røllum</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	10	21	21

I Følge foranstaaende Tabel er det gamle Ris Herred bl. a. blevet delt paa følgende Maade:

Den veslige Del af Løjt Sogn, Kommunerne Bodum, Nørby og Løjt kirkeby, udgør indtil 1903 et Valgdistrikt, derefter danner Løjt kirkeby (med det imidlertid indlemmede Nørby) et Valgdistrikt for sig, medens Bodum lægges sammen med Gjenner og Andhom.

Den østlige Del af Løjt Sogn, Kommunerne Barsø, Barsmark, Høgebjærg, Skovby og Stollig, danner indtil 1893 et samlet og afrundet Valgdistrikt, men derefter skilles Høgebjærg ud og lægges til Distriktet Aabenraa Forstdistrikt-Kolstrup-Brunde-Hjarup, indtil det i 1913 ved Reklamation atter kommer tilbage.

Ris Sogn med Undtagelse af Brunde og Nørre-Ønlev samt fra 1893 af ogsaa Ris-Hjarup Kommune udgør et eget Valgdistrikt.

Jordkjær Sogn tilligemed Nørre-Ønlev Kommune i Ris Sogn danner hele Tiden et Valgdistrikt.

Bjolderup Sogn danner indtil 1898 et eget Valgdistrikt, men fra 1903 af udskilles Gaaskjær og Todsboel Kommuner og lægges sammen med Lautrup og Uge i Uge Sogn samt Røllum i Ensted Sogn.

3. Den sydøstlige Del.

Tabel IX.

Sogn	Kommune	1873	1876	1879	1882	1885	1888	1893	1898	1903	1908	1913
<i>Bjolderup</i> (Tabel VIII)	<i>Gaaskjær</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	10	21	21
	<i>Todsboel</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	10	21	21
Uge	Lautrup	10	10	10	10	10	10	10	10	10	21	21
	Uge	10	10	10	10	10	10	10	10	10	21	21
Ensted	Røllum	10	10	10	10	10	10	10	10	10	21	21
	Støbbæk	11	11	11	11	11	11	11	11	11	20	20
	S.-Hostrup	11	11	11	11	11	11	11	11	11	20	20
Følsted	Følstedskov	12	12	12	12	12	12	12	12	12	7	7
	Følsted	12	12	12	12	12	12	12	12	12	7	7
	Tumbøl	12	12	12	12	12	12	12	13	13	19	19
	Grøngrøft	12	13	13	13	13	13	13	13	15	8	8
	Traasbøl	13	13	13	13	13	13	13	13	13	19	19
	Svejrup	13	13	13	13	13	13	13	13	13	19	19
	Skovbøl	13	13	13	13	13	13	13	13	13	19	19
Varnæs	Varnæs	14	14	14	14	14	14	14	14	14	2	2
	Borup	14	14	14	14	14	14	14	14	14	2	2
Adsbøl	Adsbøl	15	15	15	15	15	15	15	15	15	8	8
	Ladegaardsk.	15	15	15	15	15	15	15	15	15	8	8
	Graasten G.	15	15	15	15	15	15	15	15	15	8	8
	Graasten By	15	15	15	15	15	15	15	15	16	9	9

Sogn	Kommune	1873	1876	1879	1882	1885	1888	1893	1898	1903	1908	1913
Ringenæs	Ringenæs	16	16	16	16	16	16	16	16	17	18	18
	Bækken	16	16	16	16	16	16	16	16	17	18	18
Holebøl	Lyksb. Frstd.	17	17	17	17	17	17	17	17	18	13	11
	Kjelstrupsk.	17	17	17	17	17	17	17	17	18	11	11
	Ø.-Gejl	17	17	17	17	17	17	17	17	18	11	11
	Gejlaa*)	17	17	17	17	17	17	17	17	18	11	11
	Vilsbæk	17	17	17	17	17	17	17	17	18	11	11
	Undelev**)	19										
	Holebøl	17	17	17	17	17	17	17	17	18	11	11
	Hokkerup	17	17	17	17	17	17	17	17	19	16	11
Kværs	Tyrsbøl	18	18	18	18	18	18	18	18	19	16	16
	Kværs	18	18	18	18	18	18	18	18	19	16	16
	Ladegaard	18	18	18	18	18	18	18	18	15	8	8
Kliplev	Lundtoft	19	19	19	19	19	19	19	19	20	13	16
	Søgaard	19	19	19	19	19	19	19	19	20	13	13
	Kliplev	19	19	19	19	19	19	19	19	20	13	13
	Perbøl	19	19	19	19	19	19	19	19	20	13	13
	Bjerndrup	19	19	19	19	19	19	19	19	20	13	13
	Visgaard***)	19										

Tabel IX viser bl. a. følgende Delinger i det gamle Lundtoft Herred:

Uge Sogn tilligemed Røllum i Ensted Sogn danner indtil 1898 et Valgdistrikt; ved de tre sidste Valg lægges Todsbøl og Gaaskjær i Bjolderup Sogn ind dertil.

*) Gejlaa Kommune hed indtil 1879: Vester-Gejl.

***) Undelev blev mellem 1873 og 1876 indlemmet i Holebøl Kommune.

***) Visgaard blev ved samme Tid indlemmet i Bjernedrup Kommune.

Støbbæk og Sønder-Hostrup Kommuner danner hele Tiden et eget Valgdistrikt.

Felsted Sogn deles gennemgaaende i to Valgdistrikter, et vestligt og et østligt, og da saaledes, at Felstedskov og Felsled hele Tiden hører til det ene og Traasbøl, Svejrup og Skovbøl til det andet, hvorimod Tumbøl indtil 1893 hører til det vestlige, men fra 1898 af til det østlige Distrikt, medens Grøngrøft, der i 1873 hører til det vestlige og derefter indtil 1898 til det østlige Distrikt, fra 1903 af skilles ud og lægges til Adsbøl Sogns Valgdistrikt.

Varnæs Sogn danner hele Tiden et eget Valgdistrikt.

Adsbøl Sogn med Graasten Gods og By udgør indtil 1898 et Valgdistrikt, men i 1903 skilles Graasten By ud og danner fra da af et Valgdistrikt for sig, medens Grøngrøft i Felsted Sogn og Ladegaard i Kværs Sogn lægges til Adsbøl i Stedet.

Ringenæs Sogn er fra Begyndelsen til Enden et afsluttet Valgdistrikt for sig.

Kværs Sogn danner indtil 1898 et eget Valgdistrikt, men fra 1903 af skilles Ladegaard ud og lægges til Adsbøl Sogns Valgdistrikt, medens i 1903 og 1908 Hokkerup i Holebøl Sogn lægges til i Stedet; i 1913 tages Hokkerup atter fra, hvorimod Lundtoft i Kliplev Sogn lægges til.

Klipleve Sogn danner hele Tiden et samlet Valgdistrikt med Undtagelse af, at i 1908 Lyksborg Forstgodsdistrikt lægges til og i 1913 Lundtoft Kommune tages fra og lægges til Kværs Sogns Valgdistrikt.

B. Sønderborg Amt.

1. Sundeved.

Tabel X.

Sogn	Kommune	1873	1876	1879	1882	1885	1888	1893	1898	1903	1908	1913
Broager	Broager	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Mølmark	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2
	Iller	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Gammelgab	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
	Skelle	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
	Dynt	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
	Egersund	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
	Skodsbøl	3	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
	Smøl	3	4	4	4	4	4	4	4	4	4	5
	Nybøl	Nybøl	7	8	4	4	4	4	4	4	4	4
Stenderup		7	8	4	4	4	4	5	5	5	5	6
Adsbøl	Bøjskov	4	5	5	5	5	5	5	5	5	5	9
Ullerup	Avnbøl	4	5	5	5	5	5	5	5	5	5	9
	Blans	5	6	6	6	6	6	6	6	7	6	7
	Ullerup	5	6	6	6	6	6	6	6	6	6	8
Sottrup	Snogbæk	6	7	6	7	7	7	7	7	7	7	8
	Sottrup	6	7	7	7	7	7	7	7	6	7	6
	Sandbjærg G.	6	7	7	8	8	8	8	8	8	8	6
Dybbøl	Ragebøl	6	7	7	8	8	8	8	8	8	8	6
	Stavgaard	6	7	7	8	8	8	8	8	8	8	5
	Dybbøl	7	8	7	8	8	8	8	8	8	8	5

Den lille Sundeved-Tabel frembyder Billedet af forholdsvis hyppige Omlægninger, blandt hvilke følgende skal nævnes:

Broager, Mølmark og Iller Kommuner danner hele Tiden et Valgdistrikt med Undtagelse af, at i 1873 og 1876 Iller og i 1908 og 1913 Mølmark skilles ud og lægges til Gammelgab-Skelle-Dynt Valgdistrikt.

Egernsund danner i 1873 sammen med Skodsbøl og Smøl, men fra 1876 af alene et Valgdistrikt.

Skodsbøl og Smøl vælger i 1873 sammen med Egernsund, danner i 1876 et eget Valgdistrikt, slaas fra 1879 til 1888 sammen med Nybøl og Stenderup og fra 1893 til 1908 med Nybøl alene; i 1913 endelig skilles Smøl ud og lægges til Dybbøl-Stavgaard, medens Skodsbøl og Nybøl forbliver sammen.

Bøjskov og Avnbøl hører hele Tiden sammen til ét Valgdistrikt, men fra 1893 til 1908 er Stenderup lagt med dertil.

Blans og Ullerup udgør for det meste et Valgdistrikt, dog lægges i 1879 Snogbæk i Sottrup Sogn til for straks i 1882 at tages fra igen; i 1903 lægges Blans sammen med Snogbæk, og Ullerup sammen Sottrup, i 1908 hører atter Ullerup og Blans sammen, og i 1913 lægges Ullerup og Snogbæk sammen, medens Blans danner et eget Valgdistrikt.

Snogbæk og Sottrup udgør fra 1882 til 1898 samt i 1908 et Valgdistrikt; i 1873 og 1876 er de derimod lagte sammen med Sandbjærg, Ragebøl og Stavgaard, og i 1879 lægges Snogbæk til Ullerup og Blans, medens Sottrup slaas sammen med Sandbjærg, Ragebøl, Stavgaard og Dybbøl; i 1903 vælger Snogbæk sammen med

Blans, og Sottrup sammen med Ullerup; i 1913 endelig kastes Snogbæk til Ullerup, medens Sottrup slaas sammen med Sandbjærg, Ragebøl og Stenderup.

Dybbøl er i 1873 lagt sammen med Nybøl og Stenderup, i 1879 med Stavgaard, Ragebøl, Sandbjærg og Sottrup, fra 1882 til 1908 med Stavgaard, Ragebøl og Sandbjærg alene og endelig i 1913 med Stavgaard og Smøl.

2. Als Sønderherred.

Tabel XI.

Sogn	Kommune	1873	1876	1879	1882	1885	1888	1893	1896	1903	1908	1913
Kajnæs	Hjortholm	8	9	8	9	9	9	9	9	9	9	10
	Sønderby- Østerby	8	9	8	9	9	9	9	9	9	9	10
	Nygaard	8	9	8	9	9	9	9	9	9	9	10
Lysabild	Skovby	9	10	8	9	9	9	9	9	10	10	11
	Viby-Fjelby	9	10	8	9	9	9	9	9	10	10	11
	Lysabild	9	10	9	10	10	10	10	10	10	10	12
	Sarup	9	10	9	10	10	10	10	10	10	10	12
	Mommark	9	10	9	10	10	10	10	10	11	11	12
Tandslet	Tandslet	10	11	10	11	11	11	11	11	11	11	13
	Ærtebjerg	10	11	10	11	11	11	11	11	15	15	12
	Lebøl	11	12	10	11	11	11	11	11	10	11	11
Hørup	Mintebjærg	11	12	10	11	11	11	11	11	11	11	13
	Majbøl	11	12	11	12	12	12	12	12	11	11	15
	Mjang	11	12	11	12	12	12	12	12	11	11	15
	Hørup	11	12	11	12	12	12	12	12	12	12	15
	Lambjærg	11	12	11	12	12	12	12	12	12	12	17
Ulkebøl	Klitting	12	12	11	12	12	12	12	12	12	12	17

Sogn	Kommune	1873	1874	1879	1882	1885	1888	1893	1898	1903	1908	1913
Ulkebøl	Ulkebøl	13	13	12	13	13	13	13	13	13	13	16
	Kjær	13	13	12	13	13	13	13	13	13	13	16
	Sundsmark	12	13	12	13	13	13	23	23	23	23	17
	Sønderborg Forstdistr.	—	—	—	23	23	23	23	23	23	23	17
	Vollerup	12	13	12	23	23	23	23	23	23	23	16
	Avgustenb.	Avgustenb.	23	23	22	23	23	23	23	23	23	23
<i>Egen</i> (Tabel XI)	<i>Guderup-</i> <i>Sjellerup</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20
	<i>Egen</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20
	<i>Dynved</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20
	<i>Stolbro</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	20
Ketting	Sebbeløv	14	14	13	14	14	14	14	14	14	14	20
	Bro	14	14	13	14	14	14	14	14	14	14	14
	Ketting	14	14	13	14	14	14	14	14	14	14	14
Adserballe	Kettingskov	15	15	10	11	11	11	11	11	15	15	14
	Adserballe	15	15	14	15	15	15	15	15	15	15	14
	Adserballesk.	15	15	14	15	15	15	15	15	15	15	18
Notmark	Almsted	16	16	14	15	15	15	15	15	16	16	18
	Notmark	16	16	15	16	16	16	16	16	16	16	18
	Helved	16	16	15	16	16	16	16	16	16	16	18
	Hundslev	16	16	15	16	16	16	16	16	15	15	14

Tabel XI giver bl. m. a. Oplysning om følgende Forhold :

Skovby og Viby-Fjelby har hele Tiden hørt sammen; men i 1873 og 1876 er de lagte til Lysabild Sogns, og fra 1879 til 1898 til Kajnæs Sogns Valgdistrikt;

i 1903 er de lagte sammen med Lysabild, Sarup og Lebøl, i 1908 med Lysabild og Sarup alene, og i 1913 endelig blot med Lebøl i Tandslet Sogn.

Hørup Sogn udgør i 1873 sammen med Lebøl og 1876 sammen med Lebøl og Klinting et Valgdistrikt, men fra 1879 til 1898 skilles Lebøl og Mintebjerg ud og lægges til Tandslet Sogn og Kettingskov, i 1903 lægges Majbøl og Mjang sammen med Mintebjerg, Tandslet og Mommark, i 1908 kommer ogsaa Lebøl til det sidstnævnte Distrikt, og i 1913 endelig hører Mintebjerg til Tandslet, medens Majbøl, Mjang og Hørup danner et eget Valgdistrikt, og Lambjærg er lagt sammen med Klinting, Sundsmark og Sønderborg Forstgodsdistrikt.

Vollerup hører i 1873 til Sundsmark-Klinting, i 1876 og 1879 til Sundsmark-Kjær-Ulkebøl, fra 1882 til 1903 til Sønderborg Forstgodsdistrikt - Augustenborg, hvortil fra 1893 af ogsaa Sundsmark kommer, og i 1913 endelig til Kjær-Ulkebøl.

Ketting Sogn danner hele Tiden et Valgdistrikt med Undtagelse af 1908, da Stolbro lægges til, og 1913, da Sebbeløv sammen med Stolbro skilles ud og lægges til den vestlige Del af Egen Sogn, medens Kettingskov og Adserballe i Adserballe Sogn samt Hundslev i Notmark Sogn lægges til Ketting og Bro i Stedet.

Notmark Sogn danner i 1873 og 1876 et eget Valgdistrikt, fra 1879 til 1898 skilles Almsted Kommune ud, men fra 1903 af vender den tilbage, medens nu Hundslev udskilles, og i 1913 lægges ogsaa Adserballekov Kommune til.

3. Als Nørreherred.

Tabel XII.

Sogn	Kommune	1873	1876	1879	1882	1885	1888	1893	1896	1903	1908	1913	
<i>Ketting</i> (Tabel XI)	<i>Bro</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	—	
	<i>Ketting</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	—	
	<i>Sebbeløv</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	20	
Egen	Stolbro	18	18	16	17	17	17	17	17	17	14	20	
	Dynved	17	17	16	17	17	17	17	17	17	17	20	
	Egen	17	17	16	17	17	17	17	17	17	17	20	
	Guderup- Sjellerup	17	17	16	17	17	17	17	17	17	17	20	
	Elstrup	17	17	16	17	17	17	17	17	17	17	21	
	Nørreskov F.	—	—	—	17	17	17	17	17	17	17	17	21
	Svenstrup	Svenstrup	18	18	17	18	18	18	18	18	18	18	21
	Stevning	18	18	17	18	18	18	18	18	18	18	21	
Havnbjærg	Brandsbøl	19	19	18	19	19	19	19	19	19	19	22	
	Lunden- Elsmark	19	19	18	19	19	19	19	19	19	19	22	
	Havnbjærg	19	19	18	19	19	19	19	19	19	19	22	
	Lauensby	19	19	18	19	19	19	19	19	19	19	22	
Oksbøl	Oksbøl	20	20	19	20	20	20	20	20	20	20	23	
	Broballe	20	20	19	20	20	20	20	20	20	20	23	
	Mels	20	20	19	20	20	20	20	20	20	20	23	
Nordborg	Holm	21	21	20	21	21	21	21	21	21	21	24	
	Pøl	21	21	20	21	21	21	21	21	21	21	24	
	Nordborg	22	22	21	22	22	22	22	22	22	22	25	

Als Nørreherred har, som det ved første Blik fremgaar af foranstaaende Opstilling, ikke været underkastet saa hyppige Forandringer i Distriktsinddelingen. Her skal blot fremhæves følgende:

Egen Sogn danner hele Tiden et eget Valgdistrikt med Undtagelse af, at i 1873 og 1876 Stolbro og i 1913 Elstrup og Forstgodsdistriktet Nørreskov er lagte til Svenstrup Sogn, medens Stolbro i 1908 er lagt til Ketting Søgs Valgdistrikt og til Gengæld i 1913 Sebbeløv i Ketting Sogn er lagt til Egen Sogns Valgdistrikt.

Svenstrup Sogn udgør i 1873 og 1876 sammen med Stolbro i Egen Sogn, fra 1879 til 1908 alene og i 1913 sammen med Elstrup og Forstgodsdistriktet Nørreskov et Valgdistrikt.

Sognene Havnbjærg, Oksbøl, Nordborg Landsogn (Holm og Pøl) og Nordborg By har hele Tiden dannet hver et eget Valgdistrikt. Vi har altsaa det Særsyn, at der i hele den nordligste Del af Als helt fra 1876 til 1913 ikke har fundet en eneste Omlægning Sted.

Ved at sammenligne alle Tabellerne fra anden Valgkreds vil man se, at Forholdene gennemgaaende er mest udviklede i Sønderborg Amt, og da navnlig i Als Sønderherred. De fleste lange Streger og altsaa de mindst udviklede Forhold finder vi i den mellemste Del af Aabenraa Amt (det gamle Ris Herred) samt i Als Nørreherred.

b. Omændringernes Antal.

Af de i det foregaaende Afsnit efter de enkelte Tabeller anførte Eksempler vil det ses, at der i Tidens Løb har fundet ikke saa helt faa Omændringer i Valgkresenes Inddeling Sted. Jeg skal i det følgende søge at fastslaa, hvor mange.

Derved kommer det imidlertid an paa, hvorledes der bør tælles.

Man kunde tænke sig Fremgangsmaaden ved Tællingen saaledes, at man gik ud fra Kommunerne og for hver enkelt Kommunes Vedkommende aflæste Antallet af de Sammensætningsændringer, den siden 1876 har været underkastet.

Sogn	Kommune	1873	1876	1879	1882	1885	1888	1893
Skrave	Kjøbenhoved	37	37	38	29	29	29	29
	Langetved	37	37	38	29	29	29	29
Hjerting	Hjerting	36	36	37	31	31	29	29
Lintrup	Dover	36	36	37	31	31	31	31
	Lintrup	36	36	37	32	32	31	31
	Torum	36	36	37	32	32	31	31
	Mejlby	36	36	37	32	32	31	31

Efter ovenstaaende Udsnit fra Røddingegnen vilde det paa denne Maade med Hensyn til Inddelings-Ændringerne i Skrave, Hjerting og Lintrup Sogne indtil 1893 komme til at hedde:

1. Kjøbenhoved Kommune danner indtil 1885 sammen med Langetved et Valgdistrikt, men i 1888 bliver Hjerting lagt ind dertil (= 1 Omændring i 1888).

2. Langetved Kommune danner indtil 1885 sammen med Kjøbenhoved et Valgdistrikt, men i 1888 bliver den desduen forbunden med Hjerting (= 1 Omændring i 1888).

3. Hjerting danner indtil 1879 sammen med Lintrup Sogn, men i 1882 og 1885 sammen med Dover Kommune, og i 1888 og 1893 sammen med Skrave Sogn et Valgdistrikt (= 1 Omændring i 1882 og 1 Omændring i 1888).

4. Dover Kommune hører indtil 1879 til Hjerting-Lintrup Distrikt, i 1882 og 1885 udgør den sammen med Hjerting alene et Valgdistrikt, og i 1888 lægges den atter til det øvrige Lintrup Sogn (= 1 Omændring i 1882 og 1 Omændring i 1888).

5. Lintrup Kommune hører indtil 1879 til Hjerting-Lintrup Valgdistrikt, i 1882 og 1885 danner den sammen med Tornum og Mejlby alene et Distrikt, og i 1888 kommer endnu Dover med dertil (= 1 Omændring i 1882 og 1 Omændring i 1888).

6. Tornum hører indtil 1879 til Hjerting-Lintrup, danner i 1882 og 1885 sammen med Lintrup og Mejlby et Distrikt og faar i 1888 Dover lagt ind til (= 1 Omændring i 1882 og 1 Omændring i 1888).

7. Mejlby hører indtil 1879 ligeledes til Hjerting-Lintrup, danner i 1882 og 1885 sammen med Lintrup og Tornum Kommuner et Valgdistrikt og faar i 1888 Dover lagt med ind til (= 1 Omændring i 1882 og 1 Omændring i 1888).

Vi har altsaa herefter følgende Antal Omændringer:

	1882	1888
Kjøbenhoved	—	1
Langetved	—	1
Hjerting	1	1
Dover	1	1
Lintrup	1	1
Tornum	1	1
Mejlby	1	1
	<hr/>	<hr/>
tilsammen:	5	7

Men det maa være indlysende, at denne Maade at tælle paa fører til alt for store Tal, da jo hver Kommune i Virkeligheden medregnes flere Gange.

For at komme til et upartisk Resultat bør vi derfor ikke tælle paa tværs med Kommunerne, men paa langs med Distrikterne. Vi vil da i foranstaaende Tabel finde følgende Omændringer:

I 1882 deles Hjerting og Lintrup Sogne, der hidtil har hørt sammen, i to Valgdistrikter med Hjerting og Dover Kommuner i det ene og Lintrup, Tornum og Mejlby i det andet Distrikt (= 1 Omændring).

I 1888 lægges Hjerting, der Aarene i Forvejen hørte sammen med Dover, til Skrave Sogn, og Dover lægges hen til den øvrige Del af Lintrup Sogn (= 2 Omændringer).

I Stedet for 5 og 7 faar vi altsaa kun 1 og 2 Omændringer.

Afdet umiddelbart foregaaende ses det desuden, at vi har med to Slags Ændringer at gøre, nemlig enten Delinger, som Delingen af Hjerting-Lintrup i 1882, eller Omlægninger, som Omlægningerne af Hjerting og Dover Kommuner i 1888.

Efter denne Fremgangsmaade har jeg da vundet de i de nærmestfølgende Tabeller anførte Tal.

A. Absolute Tal.

Efterstaaende Tabel indeholder Antallet af de i de enkelte større Omraader (Herreder), Amter og Valgkresse i de forskellige Valgaar foretagne Omændringer.

Omraade :	1876	1879	1882	1885	1888	1893	1898	1903	1908	1913	ialt
Haderslev Østeramt:											
Søndenfjordssgn.	1	0	3	0	7	1	2	3	0	0	17
Nordenfjordssgn.	3	4	9	0	2	3	4	12	0	6	43
Jærnvejssognene	0	0	7	0	6	0	6	4	0	1	24
tilsammen	4	4	19	0	15	4	12	19	0	7	84
Haderslev Vesteramt:											
Røddingegnen	0	0	4	0	2	0	2	0	0	1	9
Toftlundegnen	0	2	1	0	1	0	1	1	0	2	8
Vestereggen	0	0	0	1	1	0	2	0	0	1	5
tilsammen	0	2	5	1	4	0	5	1	0	4	22
Forste Valgkres	4	6	24	1	19	4	17	20	0	11	106
Aabenraa Amt:											
S.-Rangstr. Herred	0	0	0	0	0	0	2	0	3	0	5
Ris Herred	0	0	0	0	0	1	1	2	1	1	6
Lundtoft Herred	2	0	0	0	0	0	1	5	1	3	12
tilsammen	2	0	0	0	0	1	4	7	5	4	23
Sønderborg Amt:											
Sundeved	1	4	2	0	0	1	0	2	3	5	18
Als Sønderherred	3	6	1	0	0	1	0	10	1	12	34
Als Nørreherred	0	1	0	0	0	0	0	0	1	3	5
tilsammen	4	11	3	0	0	2	0	12	5	20	57
Anden Valgkres	6	11	3	0	0	3	4	19	10	24	80
I. og II. Valgkres	10	17	27	1	19	7	21	39	10	35	186

Af foranstaaende Tabel fremgaar umiddelbart bl. a. følgende:

De fleste Omændringer har fundet Sted i første Valgkres, og da navnlig i Haderslev Østeramt, hvor atter Nordenfjordssognene har været de mest hjem-søgte. I anden Valgkres er de fleste Omændringer foretagne i Sønderborg Amt, og da særlig i Als Sønderherred.

Af de enkelte Valgaar har i Særdeleshed 1882, 1888 og 1903 været rige paa Omlægninger i Haderslev Østeramt, og 1879, 1903 og 1913 i Sønderborg Amt. I begge Valgkrese tilsammen har Valgaaret 1903 og derefter 1913 de fleste Forandringer at opvise.

De færreste Omlægninger finder vi i en hel Række Aar i Aabenraa Amt, idet der i de 6 Valgaar fra 1876 til 1893 i hele Aabenraa Amt kun er 3, i de 4 Valgaar fra 1879 til 1888 endogsaa slet ingen Forandringer at notere.

Blandt de enkelte Valgaar fremtræder desuden Aaret 1876 i Haderslev Vesteramt, 1879 og 1885 i Haderslev Østeramt og Sønderborg Amt, 1888 i Sønderborg Amt, 1893 i Haderslev Vesteramt, 1898 atter i Sønderborg Amt, og 1908 i hele Haderslev Amt med slet ingen Omændringer.

For nu imidlertid at skaffe et ligeligere Overblik over Forholdene, vil jeg i de to følgende Tabeller opgive Antallet af de foretagne Omændringer i Procenter af de vedkommende baade Kommuner og Valgdistrikters Antal.

B. Relative Tal.

1. I Forhold til Kommunerne.

Nedenstaaende Tabel indeholder Antallene af Inddelings-Ændringerne i Hundredfolds-Forhold til Summen af de paagældende Kommuner.

Omraade:	1876	1879	1882	1885	1888	1893	1898	1903	1908	1913
Haderslev Østeramt:										
Søndenfjordssgn.	5.0	0.0	15.0	0.0	35.0	5.0	10.5	15.8	0.0	0.0
Nordenfjordssgn.	8.6	11.4	25.7	0.0	5.9	8.8	12.1	36.4	0.0	18.8
Jærnvejssognene	0.0	0.0	24.1	0.0	20.7	0.0	20.7	13.8	0.0	3.4
tilsammen	4.7	4.7	22.6	0.0	18.1	4.8	14.8	23.5	0.0	8.6
Haderslev Vesteramt:										
Røddingegnen	0.0	0.0	18.2	0.0	9.5	0.0	9.5	0.0	0.0	4.5
Toftlundegnen	0.0	11.8	5.9	0.0	5.9	0.0	5.9	5.9	0.0	11.8
Vesteregnen	0.0	0.0	0.0	5.9	5.9	0.0	11.8	0.0	0.0	5.9
tilsammen	0.0	3.5	8.9	1.8	7.3	0.0	9.1	1.8	0.0	7.1
Første Valgkres	2.8	4.2	17.1	0.7	13.8	2.9	12.5	14.6	0.0	8.0
Aabenraa Amt:										
S.-Rangstr. Herred	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	11.8	0.0	17.6	0.0
Ris Herred	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	3.0	3.1	6.5	3.2	3.2
Lundtoft Herred	5.7	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	2.9	14.3	2.9	8.6
tilsammen	2.3	0.0	0.0	0.0	0.0	1.1	4.8	8.4	6.0	4.8
Sønderborg Amt:										
Sundeved	4.8	19.0	9.5	0.0	0.0	4.8	0.0	9.5	14.3	23.8
Als Sønderherred	9.4	18.8	3.0	0.0	0.0	3.0	0.0	30.3	3.0	36.4
Als Nørreherred	0.0	5.9	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	5.6	16.7
tilsammen	5.7	15.7	4.2	0.0	0.0	2.8	0.0	16.7	6.9	27.8
Anden Valgkres	3.8	7.0	1.9	0.0	0.0	1.9	2.6	12.3	6.5	15.5
I. og II. Valgkres	3.3	5.7	9.0	0.3	6.4	2.3	7.2	13.4	3.4	12.0

2. I Forhold til Valgdistrikterne.

Efterfølgende Tabel indeholder Antallene af Inddelings-Ændringerne i Hundredfoldsforhold til Summen af de paagældende Valgdistrikter.

Omraade	1876	1879	1882	1885	1888	1893	1898	1903	1908	1913
Haderslev Østeramt:										
Søndenfjordssgn.	15.4	0.0	42.9	0.0	109.4	14.3	28.6	47.4	0.0	0.0
Nordenfjordssgn.	30.3	41.0	97.3	0.0	19.0	29.6	39.5	116.9	0.0	61.5
Jærnvejssognene	0.0	0.0	90.3	0.0	69.2	0.0	70.9	45.8	0.0	11.2
Østeramtet	16.7	16.7	79.2	0.0	58.6	15.6	46.9	75.0	0.0	28.8
Haderslev Vesteramt:										
Røddingegnen	0.0	0.0	50.0	0.0	20.0	0.0	22.2	0.0	0.0	11.1
Toftlundegnen	0.0	50.0	20.0	0.0	22.7	0.0	22.7	21.4	0.0	42.9
Vestereggen	0.0	0.0	0.0	16.7	16.7	0.0	33.3	0.0	0.0	14.3
Vesteramtet	0.0	11.1	26.3	4.9	19.6	0.0	25.8	4.8	0.0	19.4
Første Valgkres	9.5	14.3	55.8	2.2	41.3	8.9	37.8	43.5	0.0	24.4
Aabenraa Amt:										
S.-Rangstr. Herred	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	66.7	0.0	100.0	0.0
Ris Herred	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	16.7	16.7	33.3	15.6	14.9
Lundtoft Herred	20.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	10.0	50.0	9.4	28.3
Aabenraa Amt	10.5	0.0	0.0	0.0	0.0	5.3	21.1	36.8	25.0	19.0
Sønderborg Amt:										
Sundeved	14.3	50.0	28.6	0.0	0.0	12.5	0.0	25.0	37.5	62.5
Als Sønderherred	30.0	66.7	11.1	0.0	0.0	11.1	0.0	111.1	11.1	137.1
Als Nørreherred	0.0	16.7	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	16.7	48.0
Sønderborg Amt	17.4	47.8	13.6	0.0	0.0	8.7	0.0	52.2	21.7	87.0
Anden Valgkres	14.3	26.2	7.3	0.0	0.0	7.1	9.5	45.2	23.3	54.5
I. og II. Valgkres	11.9	20.2	32.1	1.1	21.6	8.0	24.1	44.3	11.4	39.3

Ved Fastsættelsen af de i foranstaaende Tabel opførte Procent-Tal har jeg hver Gang lagt det betragtede Valgaars Ændrings-Antal, men det foregaaende Valgaars Distrikts-Antal til Grund for Beregningen. Endvidere har jeg paa de Steder, hvor et Valgdistrikt griber over paa et andet Omraade, kun medtaget den Brøkdæl af Distriktet, talt efter Kommuner, som hører til selve det betragtede Omraade.

I Forhold til de vedkommende Valgdistrikters Antal er de fleste Inddelings-Omændringer, som man vil se, blevne foretagne i første Valgkres i Aaret 1882 med 55.8 %, og da især i Haderslev Østeramt med 79.2 %; i anden Valgkres finder vi de fleste Forandringer i Aaret 1913 med 54.5 %, og da især i Sønderborg Amt med 87.0 %. Af de mindre Omraader (Herrederne) staar Als Sønderherred øverst med 137.1 % i 1913, derefter kommer Nordenfjordssognene i Haderslev Østeramt med 116.9 % i 1903, Als Sønderherred med 111.1 % i 1903, Søndenfjordssognene i Haderslev Østeramt med 109.4 % i 1888 o. s. v.

(Fortsættes.)

Vore Aarsmøder.

Af Thade Petersen.

1912.

Den 8. og 9. Juni 1912 fandt det 11. Aarsmøde Sted i Broager. Trods den lidt afsides Mødeplads stod det med Hensyn til Besøg ikke tilbage for noget af de tidligere, for Søndagens Vedkommende maaske endda over dem alle.

Sprogforeningens Generalforsamling

begyndte Lørdag Eftermiddag Kl. 3½. Dens Medlemsantal var vokset med 324 og udgjorde nu 5724, hvoraf 857 Kvinder. Der var dannet 7 nye Kredse og var nu ialt 222. Af Bogsamlinger var der bleven dannet 4 nye, saa at der nu var 159. I dem var der i Aarets Løb bleven indlemmet 6157 Bøger, mens 17,639 Bøger og Hæfter og 5964 Kort over Sønderjylland var klevet uddelte. Desuden var der gennem Sprogforeningen bleven udsendt over 2900 Stilpræmier fra »Børnebladet«.

Foreningens Udgifter havde været store, nemlig 92,703,10 Mk., hvoraf 53,015,13 Mk. til Byggesagen. Af Indtægter var der Medlemsbidrag 10,256,75 Mk.,

frivillige Bidrag 9,382,23 Mk., frivillige Bidrag til Byggesagen 15,452,50 Mk. og Indtægt af Ejendommen 1,261 Mk. »Folkehjem« med Inventar stod nu Foreningen i 87,745,15 Mk.

Til Kasserer genvalgte Kaptejn C. C. Fischer, Aabenraa. Ligeledes genvalgte Rigsdagsmand H. P. Hanssen, Aabenraa, Gaardejer J. N. H. Skrumsager, Københoved, Rentier J. H. Middelheus, Aabenraa, Gaardejer Andr. Svendsen, Hjemsted, og Fru M. Jesen, Flensborg, som Medlemmer af Tilsynsraadet.

Skoleforeningens Generalforsamling

begyndte noget før Kl. 6. Foreningens Medlemsantal var vokset med 550 og udgjorde den 31. December 1911 8772, deriblandt 1632 Kvinder. Siden Nytaar var det yderligere vokset med 1158. Støtte til Skolebesøg i Kongeriget var ydet til 450, hvoraf 190 Piger. Der gaves i Beretningen Oplysning om de besøgte Skolers Art, Eleverne og deres Forældres sociale Kaar og Hjemsted.

Fyldige Oplysninger om Foreningen, dens Kaar og Virksomhed findes i Hæftet »Den nordslesvigske Skoleforening. 1892—1912. Udarbejdet af Foreningens Kasserer«, som var udkommet lige til Aarsmødet.

Indtægterne var ialt 38,956,71 Mk. Deraf var 12,541,31 Mk. Medlemsbidrag og mindre Bidrag fra Kredsene, 24,735,35 Mk. frivillige større Bidrag og Gaver. Udgifterne for Elever paa Skolerne havde været 36,568,21 Mk. Af tidligere ydede Understøttelser var der i Aarets Løb bleven tilbagebetalt Beløb paa

tilsammen 501 Mk. 95 Pg. Fra Venner i Amerika var der kommen rigelig 1100 Mk.

Til Næstformand genvalgtes Gaardejer J. N. Poulsen, Drenghed. Ligeledes genvalgtes de fratrædende Medlemmer af Tilsynsraadet: Rentierne J. Iversen, Svejrup, og H. Tychsen, Frøslev, Gaardejerne A. Petersen, Korntved, og N. Skrumsager, Toftlundgaard, samt Frk. Else Hansen, Bovlund.

Vælgerforeningens Generalforsamling

fandt Sted Kl. 3 Søndag Eftermiddag. Den mentes at være besøgt af omkring ved 4000 Mennesker.

Der meddeltes om Rigsdagsvalget i Januar, at det havde voldt Foreningen en Udgift af omtrent 6000 Mk. Der var bleven afholdt 82 Valgmøder med 17—18,000 Deltagere mod 35 Møder med 9—10,000 Deltagere i 1907. Stemmetallet var vokset med 1834 fra 1907 og var naaet op til 17,306. Foreningens Medlemsantal var nu 7257 eller 622 flere end i 1911. Nye Medlemskredse var bleven dannet i Højrup ved Arnum, Barsmark, Høruphav og Almstedskov.

Ved Valget i November af Tilsynsraadsmedlemmer og Stedfortrædere genvalgtes Grosserer Lorens Poulsen og Redaktør E. Christiansen i Flensborg, Gaardejer Peter Kaad i Vollerup og Redaktør A. Svensson i Sønderborg, Gaardejer Kr. Iversen i Avnbøl og Fisker Hans Chr. Petersen i Blans; Rentier Hans Tychsen i Frøslev, Rentier Peter Skau i Bukshave, Gaardejer Chr. Lassen i Østerby paa Kajnæs. Nyvalgte blev Gaardejerne Niels K. Nielsen i Mjang, Andreas Krog i Skovbølling og Peter Budach i Hornskov.

I Medlemsbidrag var der indkommen 8,973,10 Mk. Med en Kassebeholdning af 8,614,05 Mk., nogle frivillige Bidrag og Renter blev det ialt 18,135,87 Mk. Udgifterne havde ialt været 5,808,04 Mk., deraf 1,603,59 Mk. til Arbejdersekretariatet, 1,166,30 Mk. til Tandlæge Smiths Konsulentvirksomhed og 168 Mk. til det socialpolitiske Kursus i Aabenraa.

Jernfondet

var siden sidste Aarsmøde vokset med omtrent 10,000 Mk. og var nu oppe paa 52,316,03 Mk. Segl- og Billedmærker havde givet omtrent 1000 Mk., Julemærket omtrent 1600 Mk., Jernfondsblomster 900 Mk., større og mindre Lejlighedsbidrag 1100 Mk. osv.

Arbejdersekretariatet

havde i 1911 haft 639 Sager til Behandling. Det var hovedsagelig vedrørende Arbejderforsikringen, Hjemløshedsspørgsmaalet og Veteranunderstøttelsen. Nærmere Oplysninger om dets Virksomhed gaves i en omdelt »Tredje Beretning fra Nordslesvigsk Arbejdersekretariat (Vælgerforeningens Oplysningskontor) i Aabenraa. 1911«.

Konsulentvirksomheden.

Tandlæge Smith i Haderslev havde arbejdet med flere vigtige kommunale Sager. Men den vigtigste af dem, en Klage over ulovlig Valggeometri i Dynt Kommune, var endnu ikke afsluttet. Ogsaa de fleste andre var endnu svævende. Det samme gjaldt om Gymnastiksagen, der atter svævede for Rigsretten.

Som Sted for næste Aarsmøde bestemtes Bredebro.

Offentlige Møder.

Efter Generalforsamlingen holdt Rigsdagsmand H. P. Hanssen Foredrag om Aarets tre Hovedbegivenheder: Rigsdagsvalget, Loven om Ejendomsbefæstelse og Forfølgelsen mod de Hjemløse*).

Ved Folkemødet om Aftenen holdtes der som sædvanlig en Række Taler, denne Gang hovedsagelig af politisk Indhold, og der vedtoges en Resolution vedrørende de Hjemløse.

1913.

Aarsmødet 1913 fandt Sted i Bredebro den 7. og 8. Juni. Trods Regn og Blæst var der allerede om Lørdagen kommen omtrent 1000 Mennesker til Stede til de to Generalforsamlinger, der dannede Programmet for den Dag.

Sprogforeningens Generalforsamling

dannede som sædvanlig første Punkt paa Dagsordenen. Den begyndte Lørdag Eftermiddag Kl. 3. Af Beretningen, der aflagdes og forelaa trykt, fremgik, at Medlemsantallet siden sidste Generalforsamling var vokset med 449 og nu ialt udgjorde 6173, deraf 900 Kvinder. Der var atter bleven dannet 7 nye Kredse,

*) Gengivet efter Talerens Manuskript i „Højndal“ fra 11. Juni 1912 og samtidig i andre nordslesvigske Blade.

saa at der nu var 229. Der var i 1912 bleven uddelt omtrent 1900 og i 1913 omtrent 1800 Konfirmationsbøger til Konfirmander fra ikke-tyske Hjem.

Af Bogsamlinger var der bleven dannet 4 nye, mens en maatte inddrages. Ialt var der nu 162 selvstændige Bogsamlinger foruden en Del Filialer. Desuden har Foreningen hjulpet til ved at oprette en Læsestue i Flensborg (med 233 Bøger) og en i Tønder (med 260 Bøger) samt suppleret Ungdomsforeningens Bogsamling i Nordborg med 100 Bøger.

I Bogsamlingerne blev der indlemmet 7330 Bøger, mens 24,403 Bøger og Hæfter udsendtes til gratis Fordeling.

Indtægter og Udgifter balancerede med 28,284 Mk. 28 Pg. Blandt Udgifterne var 9752 Mk. 53 Pg. til Bøger og Indbinding, og 8998 Mk. 61 Pg. til Afdrag af Gæld, Resten til Forvaltning, Renter, Skatter, Forsikring osv.

Af Indtægterne var 11,446 Mk. 43 Pg. Medlemsbidrag, 13,065 Mk. 47 Pg. frivillige Bidrag, 2,511 Mk. 50 Pg. frivillige Bidrag til Byggesagen og 1260 Mk. 98 Pg. Indtægter af Ejendommen i Aabenraa. Gælden var 52,835 Mk. 38 Pg.

Den fratrædende Formand, Tobaksfabrikant M. Andresen, Aabenraa, genvalgtes ved Kaaring. Paa samme Maade genvalgtes Købmand H. Ries, Aabenraa, Gaardejer Jørgen Alexandersen, Sottrup, Redaktør P. Skovrøy, Tønder, Gaardejer Chr. Ernst Christensen, Asseballe, og Frk. Ottilie With, Nordborg, til Medlemmer af Tilsynsraadet.

Skoleforeningens Generalforsamling.

Skoleforeningens Medlemsantal var i 1912 vokset med 1232, og udgjorde den 31. December 10,004, deriblandt 1938 Kvinder. Nu ved Generalforsamlingen var det 10,725. Der var ydet Hjælp til 394 Elever. I det hele havde Foreningen nu støttet 5208 unge Mennesker til Skolebesøg. I den trykte Beretning, der blev oplæst, blev der givet Oversigt over de besøgte Skolers Art, over Elevernes sociale Stilling og Hjemsted. Der var forholdsvis flere fra Flensborg og Aabenraa Amter end i 1911. Ogsaa de besøgte Skoler og deres Antal af støttede Elever her nede fra nævntes.

Indtægterne var 41,975 Mk. 19 Pg., deraf 1578 Mk. 75 Pg. Tilbagebetaling af modtaget Hjælp, 24,108 Mk. 70 Pg. frivillige større Bidrag og Gaver og 14,479 Mk. 60 Pg. Medlemsbidrag og mindre Bidrag fra Kredsene. Der var udgivet 33,264 Mk. 58 Pg. til Elevunderstøttelse og 1379 Mk. 94 Pg. til Forretningsførelse.

Ved Kaaring genvalgte Formanden, Gaardejer H. J. Christensen og de efter Tur fratrædende Medlemmer af Tilsynsraadet: Gaardejerne Chr. Michæisen, Kastvraa, Falle Lildholdt, Løjt kirkeby, Fr. Vognsen, Skønholt og Nicolaj Nissen, Ris, samt Fru Anna Maria Lassen, Østerby paa Kajnæs.

Vælgerforeningens Generalforsamling

afholdtes Søndag Eftermiddag Kl. 2 og var besøgt af 4—5000 Mennesker. I Beretningen om Foreningens Virksomhed — ogsaa trykt — mindedes om Landdagsvalget i Maj og Arbejdet forud for dette. Medlems-

antallet var øget med 540 og udgjorde nu 7797, deraf 968 Kvinder. Der var dannet 6 nye Medlemskredse, deraf en i Jardelund nede paa Sproggrænsen.

Ved Valget af Medlemmer af Tilsynsraadet i Efteraaret 1912 genvalgte Gaardejerne O. Volf, Skærbæk, P. Tønder, Birkelev, Olav Fink, Brendstrup, A. Chr. Nielsen, Hønkys, P. Clausen, Smedager, Bankbestyrer J. Møller, Skærbæk, Kaptejn C. C. Fischer, Aabenraa, og Malermester Herløv Møller, Aabenraa. Nyvalgte blev Gaardejerne N. P. Simonsen, Hyrup, Jens Andresen, Skovrup, Johannes Poulsen, Faustrup, Knud Søberg, Østerlindet, P. Terp, Vellerup, A. Skov, Bevtoft, og Carsten Outzen, Ellum.

Regnskabet balancerede med 23,294 Mk. 61 Pg. Af Indtægterne var 8474 Mk. 75 Pg. Medlemsbidrag og 2258 Mk. 75 Pg. frivillige Bidrag. Landdagsvalget havde voldt en Udgift af 4084 Mk. 85 Pg., Kundgørelser og Tryksager 2523 Mk. 65 Pg., Arbejdersekretariatet 1546 Mk. 08 Pg., og Tandlæge Smiths Konsulentvirksomhed 1460 Mk.

Jernfondet

havde en Formue paa 61,694 Mk. 57 Pg. og var saaledes vokset med over 9000 Mk. Deraf var indkommet ved Lejlighedsbidrag omtrent 2000 Mk., ved Salg af Blomster og Mærker omtrent 5000 Mk., deraf omtrent 2500 Mk. ved Julemærket. En Mælkespand paa »Folkeshjem« havde givet 265 Mk. 10 Pg.

Konsulenterne.

Da Arbejdersekretariatets Bestyrer var borte paa

en længere Rejse, kunde der ikke ved denne Lejlighed afgives nogen Beretning om dets Virksomhed.

Derimod gav Tandlæge Smith forskellige Meddelelser om sin Virksomhed paa den kommunale Rets og Selvforvaltnings Omraade.

Der havde været ført Klage over Kommuneraadsvalget i Mastrup og Flovt, men begge var endt ugunstigt. Ligeledes Gymnastiksagen. En Klage over Kommune- og Amtsførster Steenholt i Arnums Embeds- og Regnskabsførelse gav han udførligere Meddelelser om. Trods de vægtige Anker, der var rejst imod ham, sad han dog stadig i sit Embede.

Vedtægternes § 8,1 ændredes til følgende:

»Tilsynsraadet bestaar af:

1. De af Vælgerforeningen opstillede Rigsdags- og Landdagsmænd og -kandidater, der er Medlemmer af Foreningen og ikke allerede i Forvejen har Sæde i Tilsynsraadet, dog kun fra den Dag af, da Opstillingen sker, indtil Udløbet af den Lovgivningsperiode, for hvilken de er valgte eller vilde være valgt, hvis deres Valg var bleven gennemført.«

Ligeledes ændredes Bestemmelsen om Tiden for Valgene til Tilsynsraadet fra »September-Oktober« til »Oktober-November Maaned«.

Aarsmødet 1914 bestemtes til at finde Sted i Haderslev.

Offentlige Møder.

Rigsdagsmand H. P. Hanssen holdt straks efter Generalforsamlingens Slutning et Foredrag om Sejren

ved Landdagsvalget den 16. Maj, og paaviste, at Grundene til den laa i, at ikke alene voksede Befolkningen i Nordslesvig, men den voksede ogsaa i dansk Tale og dansk Sindelag*).

Ved det Folkemøde, der som sædvanlig dannede Afslutningen paa Aarsmødet, drejede Talen sig Hovedsagelig om den ovennævnte Valgsejr.

*) Findes gengivet efter Talerens Manuskript i „Hejmdal“ Nr. 133 og i andre af de nordslesvigske Blade.

„Sønderjydske Aarbøger“

udgivne af

H. P. Hanssen-Nørremølle, P. Skau og Nikolaj Andersen

begyndte at udkomme 1889 og har siden i en Række forskellige Bidrag skildret Slesvigs Historie, Land, Folk og Minder og har i politiske og statistiske Oversigter belyst Nordslesvigernes Kamp for Bevarelsen af dansk Sprog og Kultur.

„Sønderjydske Aarbøger“ vil som hidtil behandle alle nordslesvigske Spørgsmaal i videste Omfang, Historie og Politik, Sprog og Folkeminder, Naturforhold og Landøkonomi. De vil desuden bringe Skildringer af andre Nationalitetskampe i Fortid og Nutid og Drøftelse af saadanne Forhold, der direkte eller indirekte staar i Forbindelse dermed.

„Sønderjydske Aarbøger“ udkommer to Gange aarligt i Hæfter paa tilsammen omtr. 20 Ark. **Subskription** modtages i alle Boglader i Slesvig, Danmark, Norge og Sverige og i Gyldendalske Boghandel, Hovedkommissionen for de tre nordiske Lande. Prisen er 4 Kroner Aargangen; for Medlemmer af danske Foreninger i Nordslesvig 3 Mark.

Indhold af II. Halvbind 1913.

N. H a n s e n : Statskirkens Fortyskning i Nordslesvig	Side 161—252
H. W e i t e m e y e r : Af Præsteindberetninger fra Ribe Stift i 18. Aarh. 253—270
N i k o l a j A n d e r s e n : De præjsiske Landdagsvalg i Nordslesvig 1867—1913 271—316
T h a d e P e t e r s e n : Vore Aarsmøder (1912	